

מעורבותה של איראן במרחב הערבי הגיונות, יעדים ומאפיינים

רז צימט

מעורבותה של איראן במרחב הערבי הגיונות, יעדים ומאפיינים

רז צימנט

המכון למחקרי ביטחון לאומי

משלב בתוכו את מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, הוקם בשנת 2006. למכון שתי מטרות מוצהרות: הראשונה היא לערוך מחקרים בסיסיים בנושאי הביטחון הלאומי של ישראל, המזרח התיכון והמערכת הבינלאומית, וזאת על פי אמות המידה האקדמיות הגבוהות ביותר, והשנייה – לתרום לדין הציבורי ולעבודת הממשל בנושאים שנמצאים, או ראוי שיימצאו, בראש סדר היום הביטחוני של ישראל.

קהלי המטרה של המכון למחקרי ביטחון לאומי הם דרג מקבלי ההחלטות, מערכת הביטחון, מעצבי דעת קהל בישראל, הקהילה האקדמית העוסקת בתחומי הביטחון בישראל ובעולם והציבור המתעניין באשר הוא.

המכון מפרסם מחקרים שלדעתו ראויים לתשומת הלב הציבורית ושומר על מדיניות נוקשה של אי־משוא פנים. הדעות המובעות בפרסומים הן של המחברים בלבד, ואינן משקפות בהכרח את העמדות של המכון, של נאמניו או של האישים ושל הגופים התומכים בו.

מרכז אליאנס ללימודים איראניים

מרכז אליאנס ללימודים איראניים באוניברסיטת תל אביב הינו מרכז מחקר בינתחומי, שנועד לקידום ידע והבנה בנושאים הקשורים לאיראן באמצעות מחקר, כנסים והרצאות. בפעילויותיו המגוונות מבקש המרכז להעמיד לרשות אנשי אקדמיה, סטודנטים וכן ציבורים בעלי עניין הזדמנות לפתח הבנה יסודית ומעמיקה יותר של התהליכים ההיסטוריים והתרבותיים, אשר עברו ועוברים על איראן ועל הקהילה היהודית שבה. המרכז מפרסם ספרים, מאמרים וניירות עמדה לגבי אירועים ותהליכים שוטפים באיראן, או הקשורים אליה. כמו כן, המרכז מכנס ימי דיון וקבוצות דיון בנושאים שונים הקשורים לאיראן.

עורכת הסדרה: ד"ר ענת קורץ, מנהלת המחקר, המכון למחקרי ביטחון לאומי
עורכת: מירה ילין
הביא לדפוס: עמר ויקסלבוים, המכון למחקרי ביטחון לאומי
עיצוב גרפי: מיכל סמו קובץ, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
עיצוב העטיפה: שי ליברובסקי, המכון למחקרי ביטחון לאומי
תמונות העטיפה: Reuters/MOHAMED AZAKIR; Abd Rabbo Ammar/ (CC BY-SA 4.0); Wikimedia
ABACA via Reuters Connect; Khamenei.ir (CC BY-SA 4.0); Shutterstock

המכון למחקרי ביטחון לאומי

חיים לבנון
ת.ד. 39950
רמת־אביב
תל אביב 6997556

info@inss.org.il
<http://www.inss.org.il/he>
ISBN: 978-965-7840-04-7

תוכן העניינים

5	הקדמה
11	מבוא היסטורי: התפתחות המעורבות האיראנית במרחב הערבי
14	התפתחות המעורבות האיראנית במערכת הבין-ערבית לנוכח עליית הנאצרים
24	לאומיות איראנית והשסע הפרסי-ערבי במדיניות כלפי העולם הערבי
26	זהות אסלאמית ופרטיקולריות שיעית במדיניות כלפי העולם הערבי
33	פרק 1: יצוא המהפכה: בין אסטרטגיה לחזון
35	התמורות במימוש תפיסת "יצוא המהפכה" בשנות ה-80
44	יצוא המהפכה לאחר מות ח'ומיני: בין אידיאולוגיה לאינטרסים לאומיים
50	חזון יצוא המהפכה בעידן "הטלטלה האזורית"
55	פרק 2: בין איומים להזדמנויות: יעדי-העל של מעורבות איראן באזור
55	תפיסת האיום מצד איראן
61	מאיומים להזדמנויות
66	השאיפה להגמוניה אזורית: בין חזון למציאות
68	אסטרטגיית "ההגנה קדימה"
71	עומק אסטרטגי
77	פרק 3: השימוש בארגונים שלוחים
78	תפיסת השלוחים באסטרטגיה האיראנית ויתרונותיה
81	רשת השלוחים האיראנית
82	חזבאללה בלבנון
84	המיליציות השיעיות בעיראק
86	המיליציות הפרו-איראניות בסוריה
88	החות'ים בתימן

90	הארגונים הפלסטיניים: חמאס והג'האד האסלאמי
92	שלוחים של איראן במדינות המפרץ הפרסי
93	איראן וארגונים שלוחים: התנגשות בין זהויות ואינטרסים מנוגדים
93	חזבאללה בלבנון
97	המיליציות השיעיות בעיראק
99	החות'ים בתימן
100	הארגונים האסלאמיים הפלסטיניים
102	מרשת שלוחים ריכוזית לרשת מבוזרת
105	מרשת שלוחים לפעילות איראנית ישירה
107	איראן, התלכדות הזירות והמלחמה בעזה

113	פרק 4: עוצמה רכה במדיניות האזורית של איראן
113	חשיבות העוצמה הרכה במדיניות האיראנית
117	מרכיבי העוצמה הרכה כביטוי למורכבות הזהות האיראנית
120	מאמצים איראניים לקירוב בין שיעים לסונים
125	עוצמה רכה איראנית מול השיעים
132	התרבות הפרסית כמרכיב בעוצמה הרכה
134	פעילות חברתית-אזרחית איראנית
136	התחזקות האינטרסים הכלכליים בפעילות האזרחית האיראנית

141	פרק 5: פוליטיקה פנימית ומדיניות אזורית
142	כפילות מוסדית במדיניות החוץ האיראנית
146	חילוקי דעות בקבלת החלטות
150	השפעת דעת הקהל על מדיניותה האזורית של איראן

157	סיכום ומשמעויות: עלייתו או שקיעתו של "הסהר השיעי"
-----	--

163	המלצות למדיניות
-----	------------------------

הקדמה

ב־3 במאָרס 2015 נשא ראש הממשלה בנימין נתניהו נאום בפני מושב משותף של שני בתי הקונגרס של ארצות הברית, בנושא ההסכם המתגבש בין איראן למעצמות בנוגע לתוכנית הגרעין. בנאומו התייחס נתניהו לפעולותיה התוקפניות של איראן ואמר כי היא שולטת בארבע ערי בירה ערביות: בגדאד, דמשק, ביירות וצנעא. הוא הזהיר כי אם לא תיבלם תוקפנותה של איראן, חזקה עליה שהיא תמשיך בדרך זו.¹ השר יואב גלנט התייחס אף הוא לשליטתה של איראן בארבע ערי בירה ערביות, במסגרת תוכנית שהציג בישיבת הקבינט בפברואר 2017 ואשר נועדה לבלום את האיום האיראני בסוריה. במסמך בן 16 עמודים, שהציג גלנט בעת שכיחן כשר הבינוי והשיכון, נכתב כי "כיום שולטים האיראנים שליטה מלאה או חלקית בארבע ערי בירה: טהראן, ביירות, בגדאד וצנעא", וכי יש להם השפעה הולכת וגוברת בסוריה.² ואולם מי שהתייחס לראשונה לשליטתה לכאורה של איראן בארבע ערי בירה במזרח התיכון הערבי לא היו פוליטיקאים ישראלים. היה זה חבר הפרלמנט האיראני עלי־רזא זאכאני, שבנאומו במג'לס בספטמבר 2015 התפאר בהשפעתה האזורית הגוברת של ארצו. בהתייחסו לנפילתה של בירת תימן בידי המורדים החות'ים הזהיר חבר המג'לס השמרני כי שלוש ערי בירה נתונות כבר בשליטת איראן והמהפכה האסלאמית, וכעת מצטרפת אליהן גם צנעא.³ גם פרשנים ישראלים מהדהדים, למרבה הצער, ללא כל הסתייגות הצהרות יומרניות וחסרות בסיס ממשי מצד פוליטיקאים איראנים, שנועדו בעיקר לצורכי תעמולה. כך למשל גם נשיא מכון ירושלים למחקרים אסטרטגיים אפרים ענבר, אשר במאמר שפרסם ב'ישראל היום' באוקטובר 2017 אימץ ללא כל סייג את עמדתו של חבר הפרלמנט האיראני. "המעורבות האיראנית באזור מעידה על שאיפותיה ההגמוניות המבוססות על האינסטינקטים האימפריאליים הפרסיים והדחפים הג'יהאדיסטיים. היא כבר שולטת בארבע בירות ערביות – בגדד, ביירות, דמשק וצנעא [...] והיא נמצאת על סף השלמת פרוזדור שיעי בין המפרץ הפרסי לים התיכון", כתב ענבר.⁴

1 "נתניהו: איראן תוכל להגיע לפצצה למרות ההסכם", ערוץ 7, 3 במאָרס 2015.

2 איתמר אייכנר, "גלנט: לשקם את סוריה, לחסום את השפעת איראן", **ידיעות אחרונות**, 11 בפברואר 2017.

3 Mamoon Alabbasi, "Iran continues to boast of its regional reach", Middle East Eye, March 13, 2015.

4 אפרים ענבר, "איראן לא תיסוג בעצמה לאחור", **ישראל היום**, 1 באוקטובר 2017.

איראן היא ללא ספק האתגר המשמעותי ביותר לישראל בשנים האחרונות. חתירתה ליכולת גרעין צבאי, התעצמותה במערכות נשק מתוחכמות, לרבות טילים ארוכי טווח וכלי טיס בלתי מאוישים (כטב"מים), התבססותה באזור ותמיכתה הנמשכת בארגוני טרור, בראשם חזבאללה בלבנון וארגונים פלסטיניים אסלאמיסטיים – כל אלו מציבות איום אסטרטגי על ביטחונה הלאומי של ישראל. המלחמה בעזה סיפקה עדות נוספת לעוצמת האיום האיראני. נכון למועד כתיבת שורות אלה נמנעה איראן מהתערבות ישירה במלחמה ואף לא שילבה את חזבאללה במערכה כוללת נגד ישראל, שעלולה לגבות מחיר כבד מהארגון הלבנוני ואולי אף מאיראן עצמה. עם זאת, מעורבותה במערכה הרב-זירתית מאז מתקפת חמאס ב-7 באוקטובר 2023 ניכרת היטב. המלחמה בעזה סיפקה לאיראן את ההזדמנות הבולטת הראשונה לממש את תפיסת "התלכדות הזירות" ולהפעיל ממספר זירות במקביל את רשת הארגונים השלוחים, שאותה טיפחה בעשורים האחרונים. משמעותה של תפיסה זו היא הגברת התיאום המבצעי בין הארגונים הפועלים במסגרת "חזית ההתנגדות" בהובלה איראנית ובמעורבות ניכרת של חזבאללה, במטרה לכתר את ישראל מדרום (רצועת עזה), ממזרח (יהודה ושומרון) ומצפון (לבנון וסוריה) ולשפר את יכולת ההרתעה של איראן ואת יעילותם של הכוחות האנטי-ישראליים במערכה עתידית נגד ישראל, שתכלול את חמאס והג'האד האסלאמי (מרצועת עזה ומיהודה ושומרון), חזבאללה (מלבנון ומדרום סוריה), המיליציות השיעיות העיראקיות והחות'ים מתימן. לא בכדי טען איתמר רבינוביץ שיש לראות את המלחמה בעזה בהקשר רחב יותר, המעוצב בראש וראשונה על ידי המאמץ האיראני לאתגר את ישראל בכמה חזיתות.⁵

איראן היא מדינת מפתח במזרח התיכון הרואה בעולם הערבי זירה מרכזית לפעילותה, אף כי היא נדרשת לעיתים לפעול גם במרחבים נוספים שבגבולותיה, למשל אפגניסטן ומרכז אסיה. מרכזיותה ומידת השפעתה הפכו את האיום האיראני לסוגיה המעסיקה לא רק את ישראל אלא גם את שכנותיה ואת הקהילה הבינלאומית, החוששות מן השילוב בין משטר רדיקלי וחתרני ליכולות מתקדמות. אף כי אין לזלזל בחומרת האיום הנשקף מצד איראן למדינות המזרח התיכון ובייחוד לישראל, הרי העיסוק ברפובליקה האסלאמית הפך לאובססיבי ורווי בורות. אף שחלפו יותר מארבעה עשורים מאז התחוללה המהפכה האסלאמית ב-1979, הדיון הציבורי בישראל סביב הרפובליקה האסלאמית סובל מראייה פשטנית. הדבר נובע לא רק מן העיסוק האובססיבי לעיתים באיום האיראני מצד חלק ממנהיגי המדינה אלא גם מן העובדה שתיווך הידע על איראן בישראל, ובפרט על מעורבותה באזור, נעשה לרוב על

5 איתמר רבינוביץ, "מלחמת איראן-ישראל הראשונה", **הארץ**, 23 באוקטובר 2023.

ידי פוליטיקאים, בכירים במערכת הביטחון ופרשנים צבאיים המתבוננים על איראן בעיקר מנקודת מבט ביטחונית. סיקור הנושא האיראני בתקשורת נמסר בחלק מהמקרים על ידי כתבים ופרשנים לענייני ערבים הניזונים בעיקר מן התקשורת הערבית, ובמקרים אחרים על ידי כתבי החוץ הניזונים בעיקר מן התקשורת המערבית. מספר הכתבים והפרשנים דוברי הפרסית שואף לאפס, והתוצאה במקרים רבים היא סיקור מוטע ולעיתים מסולף לחלוטין. מעת לעת מתפרסמות באמצעי התקשורת כותרות ענק המזהירות מפני איראן הפורסת את כוחותיה באזור, ואף סמוך לגבולה של ישראל, על מנת לממש את כוונותיה להשתלט על האזור ולהשמיד את ישראל. יש המסבירים, למשל, את מאמצייה של איראן להרחיב את השפעתה האזורית בשאיפה "להחיות את האימפריה הפרסית"⁶ ולבסס רצף טריטוריאלי קרקעי שמייצר את "הסהר השיעי" כבסיס לשאיפת איראן להקמת האימפריה הפרסית בעידן החדש.⁷ בניסיון לקשור את מאמצי איראן לבסס את השפעתה באזור לשאיפות אימפריאליסטיות להשתלט על העולם מוצג אפילו ביקור דיפלומטי של נשיא איראן באינדונזיה כביטוי ל"אימפריאליזם פרסי".⁸ אף כי יש בפער הגדול בין תחושת הגדולה של איראן בזכות עברה המפואר למצבה הנוכחי הסבר חלקי לשאיפותיה להפוך למעצמה בזירה האזורית ואולי אף הבינלאומית, אין משמעות הדבר שאיראן שואפת לכבוש ולהשתלט על מדינות אחרות, אלא היא בעיקר חותרת לעמדת השפעה ואף להגמוניה אזורית.

בהתייחסויות לאיראן נעדרת לעיתים קרובות ההבחנה הנדרשת בין החזון האידיאולוגי המהפכני לבין מדיניותה בפועל של איראן, הנגזרת במידה רבה מראייה פרגמטית של אינטרסים לאומיים חיוניים. במקרים רבים מוצגת איראן כמי שאינה מסתפקת בשאיפתה להגמוניה אזורית או בהובלת "ציר ההתנגדות", אלא היא רוצה להשתלט על העולם המוסלמי ואף על העולם כולו. כך למשל הצהיר השר יריב לוי בתגובה להתנגדות האיחוד האירופי לפרישת הנשיא דונלד טראמפ מהסכם הגרעין ולהשבת הסנקציות הכלכליות על איראן, כי "טראמפ הבין שאיראן מנסה להשתלט על העולם".⁹ ראש הממשלה נתניהו אמר בריאיון לרשת פוקס ניוז כי האיראנים "רוצים לכבוש את כל המוסלמים שאינם שותפים

6 אסף גבור, "מט בתשעה מהלכים: התוכנית האיראנית לשינוי המזרח התיכון", מקור ראשון, 14 במאי 2023.

7 אייל זמיר, "המערכה האזורית נגד איראן על השליטה במזרח התיכון", מכון וושינגטון למדיניות המזרח הקרוב, 2022.

8 ידידיה שלמן, "אימפריאליזם פרסי: איראן פועלת להדק קשרים במזרח הרחוק", ערוץ 7, 23 במאי 2023.

9 "השר יריב לוי: 'טראמפ הבין' – איראן מנסה להשתלט על העולם", גלי צה"ל, 26 בספטמבר 2018.

לאמונה שלהם ולשעבד אותם או להרוג אותם, ואז לצאת נגד הכופרים".¹⁰ גם הפרשן צבי יחזקאלי הסביר כי ישראל היא רק מטרת ביניים בדרך למימוש החלום האיראני. "המטרה שלהם היא גדולה יותר – להשמיד את העולם הסוני",¹¹ ואילו הפרשן לענייני איראן מנשה אמיר טען כי "ההתבטאויות האיראניות לא משאירות מקום לספק שהמשטר האיראני חותר להשתלט על העולם".¹²

בהמשך לספרי הראשון 'איראן מבפנים: מדינה וחברה ברפובליקה האסלאמית',¹³ גם מזכר זה נועד למלא חלל חסר ומטריד בספרות המחקרית בעברית על אודות הרפובליקה האסלאמית, ובכלל זה פעילותה במרחב התיכון הערבי. ספרו של דוד מנשרי על המהפכה האסלאמית,¹⁴ שדן גם במדיניות החוץ של המשטר המהפכני, ממשיך לשמש מקור מרכזי בישראל להבנת המהפכה האסלאמית והרפובליקה האסלאמית, אך הוא נכתב בסוף שנות ה־80 של המאה ה־20 ואינו דן בהתפתחויות שהתחוללו לאחר תום מלחמת איראן–עיראק (1980–1988). גם חיבורו הקצר של מנשרי על איראן שלאחר ח'ומיני, שהתפרסם ב־1999, דן בשני העשורים הראשונים של הרפובליקה האסלאמית בלבד.¹⁵ בשנים האחרונות התפרסמו שלושה קבצים בעריכת עוזי רבי, דוד מנשרי וליאורה הנדלמן־בעבור,¹⁶ שדנו גם במדיניות החוץ האיראנית, וכן מזכר בעריכת מאיר ליטבק, אמילי לנדאו ז"ל ואפרים קם, שדן באיראן במערכת האזורית והבינלאומית.¹⁷ ואולם אלו אסופות מאמרים בנושאים מגוונים הקשורים באיראן בכלל וברפובליקה האסלאמית בפרט, אך אינם מספקים ניתוח כולל ביחס לאסטרטגיה האיראנית במרחב הערבי. דווקא בשעה שהסוגיה האיראנית היא אחת הסוגיות המרכזיות הניצבות על סדר היום הציבורי בישראל, קיים צורך חיוני

- 10 ארז לין, "נתניהו: איראן רוצה לכבוש את כל המוסלמים", **ישראל היום**, 25 בדצמבר 2018.
- 11 "צבי יחזקאלי: ישראל היא מטרת הביניים של איראן בדרך להשמדת העולם הסוני", **מעריב**, 1 בפברואר 2019.
- 12 רועי נחמיאס, "יש לאיראנים פצצה: מה הם יעשו?" Ynet, 8 במאי 2006.
- 13 רז צימט, **איראן מבפנים: מדינה וחברה ברפובליקה האסלאמית** (תל אביב: רסלינג, 2022).
- 14 דוד מנשרי, **איראן במהפכה** (תל אביב, הקיבוץ המאוחד, 1988).
- 15 דוד מנשרי, **איראן לאחר ח'ומיני: אידיאולוגיה מהפכנית לעומת אינטרסים לאומיים** (תל אביב, מרכז תמי שטיינמן למחקרי שלום, אוניברסיטת תל אביב, 1999).
- 16 עוזי רבי (עורך), **זמן איראן** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2008); דוד מנשרי וליאורה הנדלמן־בעבור, **איראן: אנטומיה של מהפכה** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2009); ליאורה הנדלמן־בעבור, **איראן אז ועכשיו: חברה, דת ופוליטיקה** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2017).
- 17 מאיר ליטבק, אמילי לנדאו ואפרים קם, **איראן בסביבה אסטרטגית משתנה**, מזכר 172, המכון למחקרי ביטחון לאומי, פברואר 2018.

בהשלמת הפער המחקרי ובהנגשת מידע עדכני לקוראים בעברית ביחס למעורבותה של איראן באזורנו.

המזכר לא נועד להציג באופן פרטני את התפתחות המעורבות האיראנית ואת מאפייניה בכל אחת מהזירות המרכזיות במזרח התיכון שבהן היא פועלת. מטרתו המרכזית היא לבחון את ההגיונות העומדים מאחורי פעילותה של איראן במרחב הערבי, את התפיסות האידיאולוגיות המכוונות אותה, את היעדים האסטרטגיים והאינטרסים המרכזיים המעצבים את מדיניותה האזורית ואת מאפייניה הבולטים. לשם כך התבססתי על הצהרות של בכירים איראנים, דיווחים ופרשנויות בעיתונות האיראנית, הערבית והמערבית בנוגע למעורבותה של איראן באזור, ועל מאמרים מחקריים שהתפרסמו במהלך השנים מטעם אוניברסיטאות ומרכזי מחקר ברפובליקה האסלאמית.

בתעתיק השמות והמונחים מפרסית לעברית בחרתי בגישה המשלבת קרבה רבה ככל האפשר לשפת המקור לצד מידה מסוימת של פישוט, שנועדה להקל על הקוראים שאינם שולטים בפרסית, בעיקר על ידי הוספת אימות קריאה. כך למשל מוחמד (ולא מחמד), חוסיין (ולא חסין). כמו כן, בשמות פרסיים שבהם מחייבים כללי התעתיק צ' או ט' נכתב ז, כפי שאות זו נהגית בפרסית – למשל זריף (ולא ט'ריף).

במהלך כתיבת המזכר והכנתו לפרסום זכיתי לעזרתם של רבים וטובים. תודתי נתונה למכון למחקרי ביטחון לאומי בראשות פרופ' מנואל טרכטנברג ולמרכז אליאנס ללימודים איראניים באוניברסיטת תל אביב בראשות פרופ' מאיר ליטבק וד"ר ליאורה הנדלמן-בעבור, על התמיכה והעידוד לאורך תהליך הכתיבה. פרופ' ליטבק קרא את טיוטת כתב היד והעיר הערות חשובות ששיפרו אותו לאין ערוך. הפקת המזכר התאפשרה הודות לסיועם של ד"ר ענת קורץ ועמר ויקסלבאום מהמכון למחקרי ביטחון לאומי. מירה ילין ערכה בקפדנות ובמקצועיות את כתב היד ושי ליברובסקי עיצב בכישרון את כריכת הספר. ולבסוף – תודה מיוחדת למשפחתי היקרה ובמיוחד לטל, העוגן שבחיי.

מבוא היסטורי

התפתחות המעורבות האיראנית במרחב הערבי¹⁸

בשיחה עם דיפלומט זר בטהראן דיווח שגריר איראן בבגדאד מהדי פיראסטה על פעילותו בקרב השיעים בעיראק. זו כללה לדבריו ביקור שבועי בערים השיעיות הקדושות נג'ף וכרבלא, העברת סכומי כסף קטנים לאנשי הדת השיעים ועידודם לבקר בשגרירות האיראנית בבגדאד. השגריר עדכן את עמיתו כי בטרם הסכים לקבל על עצמו את תפקיד השגריר הוא הציב מספר תנאים, בהם קבלת תקציב שיאפשר פעולות מיוחדות, הכוללות מתן שוחד לראשי השיעים בנג'ף וארגון השיעים והאיראנים המתגוררים בעיראק לכדי כוח משמעותי.¹⁹ דיווח השגריר האיראני היה עשוי לשמש עדות לעוצמת המעורבות האיראנית בעיראק, על רקע מאמציה של הרפובליקה האסלאמית לייצא את המהפכה האסלאמית ולבסס את השפעתה באזור. אלא שמועד הדיווח הוא מחצית שנות ה-60 של המאה הקודמת, והדיפלומט שעימו נפגש השגריר האיראני היה מאיר עזרי, ששימש אז ציר ישראל בטהראן.

מאז המהפכה האסלאמית ב-1979 שבה ועולה לדיון מערכת היחסים המורכבת בין איראן לבין העולם הערבי. השפעתה הגוברת של איראן בזירה המזרח-תיכונית ומערכת היחסים הטעונה בינה לבין המרחב הערבי ממשיכות להוות סוגיה מרכזית בסדר יומו של האזור. שליטים ערבים בקהיר, ברבת עמון ובריאד מפנים אצבע מאשימה כלפי ההנהגה האיראנית וטוענים כי זו חותרת תחת המשטרים הערביים המתונים ומבקשת להרחיב את השפעתה האזורית. בשיח הערבי אף מעלים מדי פעם את החשש מפני יצירתו של "סהר שיעי" הנמתח מהמפרץ הפרסי דרך עיראק, שבראשה עומדת ממשלה שיעית, עבור בסוריה, בעלת בריתה האסטרטגית של איראן, וכלה בלבנון, שם נהנה חזבאללה השיעי מעוצמה פוליטית רבה.

ואולם ניתן לראות את ניצני המעורבות האיראנית במרחב הערבי זמן רב לפני המהפכה. למעשה, ראשיתם של הקשרים בין הערבים לאיראנים נעוצה כבר בימי האימפריה הפרסית הקדומה, שהתקיימה משנת 550 לפנה"ס עד שנת 331 לפנה"ס. קשרים מסחריים ותרבותיים

18 מבוא היסטורי זה מבוסס בחלקו על עבודת הדוקטור שלי, שהוגשה בנובמבר 2011 לסנאט אוניברסיטת תל אביב בנושא: "מדיניות איראן כלפי הנאציזם והרדיקליות הערבית: 1954-1967". העבודה נכתבה בהנחיית פרופ' דוד מנשרי ופרופ' אייל זיסר.

19 ארכיון המדינה (א"מ), חצ/7154/13 (הנציגות בטהרן - יחסי פרס-ישראל), משרד החוץ לטהרן, 20 במאי 1964; חצ/7154/15 (הנציגות בטהרן - תעודות בודדות), עזרי למשרד החוץ, 10 במאי 1965.

מוגבלים התקיימו בין שתי הציוויליזציות העתיקות: האיראנית בפרס והערבית בעמק הפרת והחידקל ובחצי-האי ערב.²⁰ הכיבוש הערבי והתפתחות דת האסלאם במאה השביעית הובילו לשינוי ניכר במערך הפוליטי במזרח התיכון ולהתחזקות קשרי הגומלין בין האיראנים לערבים. עם זאת, אימוץ האסלאם על ידי האיראנים לא הפיג את המתיחות שהתקיימה ביניהם לבין הערבים, ואף הביא להתגברות התחרות התרבותית בנוגע למידת תרומתם של האיראנים ושל הערבים להתפתחות התרבות האסלאמית.²¹

עם זאת, היחסים בין האיראנים לערבים לא היו מבוססים גם במאות הראשונות של האסלאם רק על עוינות ועימותים. ראשית, אינטרסים כלכליים חזקים קישרו בין השליטים הערבים לבין בעלי קרקעות איראנים. איראנים גם מילאו תפקידים בכירים במנהל של האימפריות הערביות והאסלאמיות. שנית, הערבים שפלו לאיראן התיישבו בקרב האוכלוסייה המקומית והחלו לאמץ בתוך שנים ספורות את מנהגיהם ואף את שפתם. שלישית, תרומתם של האיראנים לתרבות האסלאמית בתחומי הפילוסופיה, האומנות והספרות קירבה אותם לשפה הערבית. אף על פי שהאיראנים שימרו את שפתם, הם גילו עניין רב בהתפתחות הדקדוק הערבי והשפה הערבית, שהפכה לשפת המשכילים באיראן.²²

התבדלותה של איראן ביחס לערבים גברה לאחר הכרזת השיעה כדת המדינה באיראן על ידי השושלת הצפית בשנת 1501. אימוץ השיעה סייע להתגבשותה של זהות איראנית נפרדת והעמיק את הפער בין האיראנים לערבים. עם הופעת הלאומיות האיראנית המודרנית בסוף המאה ה-19 החלו משכילים איראנים חילונים להגדיר את האיראנים כלאום. בדומה ללאומיות הערבית עוצבה הלאומיות האיראנית בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 במידה רבה בהשפעת המערב. נחשלותה של איראן בהשוואה למערב הובילה מספר אינטלקטואלים להטיל חלק מהאשמה בכך על האסלאם ולבקש ליצור הגדרה חדשה ואותנטית יותר של האיראניות, המבוססת על עברה הקדם-אסלאמי של איראן. אינטלקטואלים אלה נקטו

Abdul Aziz Ad-Duri, "Arab-Iranian Relations: Historical Background", in: Khair el-Din Haseeb (ed.), *Arab-Iranian Relations* (Beirut: Center for Arab Unity Studies, 1998), p. 4; Ahmad Luwasani, "Arab-
Iranian Ties: Historical Precedents, Present and Future Confluences", in: Khair el-Din Haseeb (ed.), *Arab-Iranian Relations*, pp. 18-38.

Shirin T. Hunter, "Iran and the Arab World", in: Miron Rezun (ed.), *Iran at the Crossroads: Global Relations in a Turbulent Decade* (New York: Routledge, 1990), p. 98.

Hamid Enayat, "Iran and the Arabs", in: Sylvia G. Haim (ed.), *Arab Nationalism and a Wider World* (New York: American Ass. for Peace in the Middle East, 1971), pp. 15-16.

גישה אנטי־אסלאמית ואנטי־ערבית כחלק מחיקוי המערב, והטילו את האחריות לשקיעתה של איראן על הפלישות הערביות־מוסלמיות של המאה השביעית.²³

הדגשת העבר הקדם־אסלאמי של איראן כמקור לגאווה לאומית־תרבותית הפכה בתקופה הפהלוית, שקדמה למהפכה האסלאמית (1925–1979), למרכיב מרכזי בנרטיב הלאומי ובסיס לזהותה הלאומית של איראן. ספרי הלימוד של תקופת רזא שאה (1925–1941) נשאו את המסר בנוגע לעליונות האיראנים ביחס לפולשים הנחותים ששאפו לכבוש את רוחה של איראן, כלומר: הערבים, המונגולים והטורקים.²⁴ השפה הפרסית הפכה באידיאולוגיה של המשטר הפהלוי לבסיס לרגש פטריוטי ולגאווה תרבותית, וכן אמצעי לאיחוד לאומי. בשנת 1935 הוקמה האקדמיה התרבותית (פרהנגסתאן), שנועדה לקדם את השפה והספרות הפרסית ולטהר אותה מהשפעות זרות, בעיקר של מילים ממוצא ערבי.²⁵ בתקופת מוחמד רזא שאה (1941–1979) נמשכו מאמצי השלטון לפתח מודעות לאומית ולהבטיח אחדות לאומית, שתוביל לעצמאות פוליטית וכלכלית. השאה הדגיש את הממד האתני־לשוני של הזהות האיראנית וטיפח לאומיות חילונית מובהקת – דבר שבא לידי ביטוי בפיאור עברה הקדם־אסלאמי של איראן. המערכה שניהל השלטון הפהלוי נגד אנשי הדת ומאמציו לפאר את המסורת הקדם־אסלאמית תרמו להחייאת התחושות האנטי־ערביות, הקשורות להשפלה שגרמו הערבים לאימפריה הסאסאנית במאה השביעית.²⁶ גישות אידיאולוגיות־לאומיות לצד משקעי העבר בין האיראנים לערבים והאינטרסים הלאומיים של המדינה הפהלוית שימשו בערבוביה בעיצוב גישתה של איראן כלפי שכנותיה הערביות.

מעורבותה של איראן בעולם הערבי, למעט במפרץ הפרסי, נותרה עד שנות ה־50 מוגבלת מאוד. בתקופתו של רזא שאה מיקדה איראן את מדיניות החוץ שלה בעיקר בקשריה עם בריטניה ועם ברית המועצות. השלטון הפהלוי נקט בתקופה זו מדיניות של שכנות טובה כלפי שכנותיה המוסלמיות של איראן, כדי לאפשר לה לחזק את מעמדה ביחס לשתי המעצמות הגדולות ולהפנות את עיקר מאמציה לטובת ביצור עצמאותה משתיקה.²⁷

Afshin Marashi, *Nationalizing Iran: Culture, Power & the State, 1870-1940* (Washington: University of Washington Press, 2008), p. 72. 23

Mostafa Vaziri, *Iran as Imagined Nation* (New York: Georgias Press, 1993), pp. 21-26. 24

Joya Blondel Saad, *The Image of Arabs in Modern Persian Literature* (Lanham: University Press of America, 1996), p. 12. 25

Vaziri, *Iran as Imagined Nation*, p. 193. 26

Rouhollah, K. Ramazani, *The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941* (Charlottesville: University Press of Virginia, 1966), p. 258. 27

מדיניות זו הובילה לשיפור הקשרים בין איראן לבין שכנתה הערבית המרכזית עיראק, ולחתימה על הסכם גבולות ביניהן ביולי 1937.²⁸ בעקבות הגלייתו של רזא שאה בשנת 1941 נוצרה באיראן מציאות חדשה של חולשת השלטון המרכזי. התפתחות יחסי החוץ של איראן מאז מלחמת העולם השנייה שיקפה את השינוי ביחסי הכוחות במזרח התיכון ובמערכת הפוליטית הבינלאומית, וכן את ההתפתחויות החשובות במערכת הפוליטית האיראנית. יחסי הגומלין בין ההתפתחויות הפוליטיות החיצוניות והפנימיות הובילו לתמורות ביחסי החוץ של איראן, שנעו בין מאבק להישרדותה כמדינה עצמאית להופעתה כגורם כוח אזורי בעל אינטרסים, שאיפות והשפעה רבה על המערכת הפוליטית האזורית. מייד לאחר המלחמה היה היעד המרכזי של מדיניות החוץ האיראנית סילוק השפעות הכיבוש הסובייטי והבריטי. בזירה הפוליטית הפנימית לא היה לשאה מעמד חזק, ויכולתו לבסס ממשלה יציבה הייתה מוגבלת מאוד.²⁹

התפתחות המעורבות האיראנית במערכת הבין-ערבית לנוכח עליית הנאציזם

התייצבות משטרו של השאה ממחצית שנות ה-50 בעקבות חזרתו לשלטון באוגוסט 1953, לאחר הפלת ראש הממשלה מוחמד מוצדק בהפיכה צבאית, אפשרה למוחמד רזא פהלוי להמשיך לחזק גם את מעמדה האזורי של ארצו. הפיכת אוגוסט 1953, יישוב מחלוקת הנפט עם בריטניה והתייצבות המצב הפנימי לא פתרו אומנם את בעיותיה הפנימיות של איראן, אך אפשרו לה להרחיב את השפעתה במערכת האזורית ואף להגביר את מעורבותה בזירה הבינלאומית. לקראת מחצית שנות ה-50 החלה איראן להופיע כגורם כוח אזורי חשוב. עלייתן של איראן ומצרים כמעצמות אזוריות בעלות שאיפות להגמוניה הביאה אותן עד מהרה למסלול התנגשות. במקביל למעורבותה הגוברת של מצרים בהנהגת גמאל עבד אל-נאצר בעולם הערבי הפגינה איראן שאיפה גוברת להפוך למעצמה אזורית בסיוע מערבי. לעומת מצרים המהפכנית והסוציאליסטית, המטיפה לקידום לאומיות ערבית, אימצה איראן המלוכנית אידיאולוגיה המבוססת על לאומיות איראנית ופרו-מערביות. איראן נקשרה בבריתות הגנה מערביות באזור, תמכה במעורבות אמריקאית במזרח התיכון ואף החלה לקיים קשרים עם ישראל. הכיוונים המנוגדים שבהם נעו שתי המדינות ושורה של התפתחויות אזוריות, שחלקן תוצאה ישירה של מדיניותו של עבד אל-נאצר וחלקן קשורות

Ramazani, "The Foreign Policy", p. 264-265. 28

Chahram Chubin & Sepehr Zabih, *The Foreign Relations of Iran* (Berkeley: University of California Press, 1974), p. 136. 29

בתהליכים שהתרחשו במזרח התיכון, כמו המאבק על ההגמוניה בעולם הערבי, ההתפתחויות במפרץ הפרסי, השפעות המאבק הבין־גושי והסכסוך הישראלי־ערבי, הובילו לניכור גובר ולהתפתחות מאבק בין מצרים לאיראן.

עלייתה של לאומיות ערבית רדיקלית בהנהגתו של עבד אל־נאצר, התחזקות מעמדו בעולם הערבי ומאבקו הגובר נגד משטרים שמרניים פרו־מערביים הציבו אתגר למעמדה האזורי של איראן וחייבו אותה להגביר את מעורבותה במרחב הערבי. מעורבות זו גררה אותה ל"מלחמה הקרה", שהתפתחה בשנות ה־50 בעולם הערבי בצל הרדיקליות הערבית בהנהגת עבד אל־נאצר וחייבה אותה לנקוט עמדה ברורה כלפי הסוגיות שהעסיקו את הפוליטיקה הערבית בתקופה זו. בעוד שעבד אל־נאצר חשש מפני אימפריאליזם מערבי ובריתות הגנה בחסות מערבית, חששו המרכזי של השאה היה מפני אימפריאליזם סובייטי וחתרנות קומוניסטית.³⁰ הצטרפותה של איראן ל'ברית בגדאד' באוקטובר 1955 יצרה את הזיקה המשמעותית הראשונה בינה לבין המערכת הבין־ערבית. ברית בגדאד הייתה הסכם אינטרסים צבאי ומדיני (ובהמשך כלכלי) בין טורקיה, עיראק, פקיסטן, בריטניה ואיראן, שעיקרו היה חיזוק שרשרת הגנה אזורית מפני חדירה סובייטית למזרח התיכון. המגעים להקמת הברית שיקפו את החתירה להגמוניה בעולם הערבי – בעיקר בין מצרים לעיראק – והצטרפות איראן חשפה אותה למאבקים הפנימיים בעולם הערבי, שהתנהלו סביב הברית במחצית שנות ה־50 לנוכח התנגדותה של מצרים לברית, משום שראתה בה אמצעי לקידום אינטרסים מערביים ולבידודה של מצרים.

אם הצטרפותה של איראן לברית בגדאד העלתה את איראן ומצרים על מסלול התנגשות לנוכח עמדתה התקיפה של מצרים נגד הברית, הרי משבר סואץ בשנת 1956 הביא להתנגשות של ממש בין מדיניות מצרים לבין אינטרסים איראניים חיוניים. המשבר ביטא שיא חדש בהופעתו של עבד אל־נאצר כסמל ללאומיות ולאחדות ערבית והגביר את החשש האיראני מפני התחזקות מעמדה של מצרים במערכת האזורית. לאחר מלחמת סואץ (מבצע קדש) הועמדה יכולתה של ברית בגדאד לשמש ארגון הגנה יעיל נגד ברית המועצות בסימן שאלה. בריטניה הושעתה מהארגון בעקבות המלחמה והחברות המוסלמיות בברית הבינו כי ללא השתתפות פעילה של מעצמה מערבית אין ערך רב לקיומה, ולכן פנו לארצות הברית בבקשה רשמית להצטרף לברית. למרות שמחלקת המדינה לא הייתה מוכנה לנקוט צעד זה, היה ברור לארצות הברית כי יהיה עליה למלא את החלל שנוצר במזרח התיכון עקב נסיגת בריטניה. הערכה זו עמדה מאחורי פרסומה של דוקטרינת אייזנהאואר ב־5 בינואר

Chubin & Zabih, *The Foreign Relations*, p. 141. 30

1957, שבמסגרתה התחייבה ארצות הברית להגן על מדינות המזרח התיכון נגד חדירות סובייטיות והצהירה שתשתף פעולה ותסייע למדינות במזרח התיכון, כולל באמצעות פריסת כוחות מזוינים אמריקאיים, כדי להבטיח ולהגן על שלמותן הטריטוריאלית ועל עצמאותן הפוליטית.³¹ הדוקטרינה פילגה את העולם הערבי לשני מחנות. האחד כלל את המדינות ה"שמרניות", שתמכו במדיניות האמריקאית החדשה: עיראק, ערב הסעודית, לבנון, סודאן, לוב, מרוקו, תוניסיה, ובמידה מסוימת ירדן. השני כלל את מצרים וסוריה שהתנגדו לדוקטרינה, שאותה ראו כהמשך ישיר לברית בגדאד וכאימפריאליזם במסווה חדש.³² הקמת הקהיליה הערבית המאוחדת (קע"ם) בין מצרים לסוריה בפברואר 1958 החריפה עוד יותר את הלחצים על הנהגות המדינות השמרניות בעולם הערבי והציבה אתגרים גוברים ליציבותם.

הפילוג הגובר בעולם הערבי הציב גם הזדמנות עבור איראן לקידום מעמדה והשפעתה במזרח התיכון. חששה של איראן גבר לא רק לנוכח התחזקות הנאציזם באזור כי אם גם על רקע התחזקות הרדיקליות הערבית במדינות נוספות באזור. בניסיון לבלום את השפעתם הגוברת של הנאציזם והרדיקליות הערבית באזור חתרה איראן להרחיב את קשריה עם הנהגת המדינות השמרניות בעולם הערבי, ובראשן לבנון, ירדן וערב הסעודית, ולהרחיקן ככל האפשר ממצרים. איראן ראתה במשברים הפוליטיים בירדן ובלבנון בשנים 1957-1958 ביטוי לחתרנות נאצריסטית והזדמנות להעמקת ההבנה ושיתוף הפעולה בינה לבין מדינות ערב השמרניות.

מהפכת יולי 1958 בעיראק, שהאיצה את חדירת הרדיקליות הערבית, והמשך ההידרדרות ביחסים בין איראן למצרים בשנות ה-60 הובילו להעמקת המעורבות האיראנית במערכת הבין-ערבית, במאמץ לבלום ככל האפשר את מגמת התחזקותה של ההשפעה הנאצריסטית בעולם הערבי, ובפרט בסמוך לגבולות איראן. במעורבותה הגוברת בעולם הערבי פעלה איראן תחת אילוצים כבדים. על אף מאבקי הכוחות הפנימיים במחנה הערבי הרדיקלי היו שני הכוחות הרדיקליים המרכזיים, הנאצריסטים והבעת'יסטים, מאוחדים בעיונותם המשותפת כלפי איראן. מכנה משותף זה הגביל את יכולתה של איראן לנצל את היריבות ביניהם לקידום האינטרסים שלה. גם יכולתה לשתף פעולה עם המשטרים השמרניים

31 Gholam Reza Afkhami, *The Life and Times of the Shah* (Berkeley: University of California Press, 2009), p. 291.

32 אלי פודה, **החתירה להגמוניה בעולם הערבי: המאבק סביב ברית בגדאד** (תל אביב: משרד הביטחון – הוצאה לאור, 1996), עמ' 219-220.

במזרח התיכון הערבי נותרה מוגבלת לנוכח הכרתם במעמדו של עבד אל-נאצר ובמידת השפעתו על דעת הקהל הערבית, שחייבו את אותם משטרים להתחשב בכך בעת עיצוב מדיניות החוץ שלהם.

בשנים שלאחר המהפכה בעיראק גברה ההערכה באיראן כי קלושים הסיכויים להשתלטות גורמים עוינים, בראייתה, נאצריסטיים או קומוניסטיים, על המשטר בבגדאד. עם זאת, החשש האיראני מפני התחזקות ההשפעה הנאצריסטית בעיראק התחדש ביתר שאת לאחר שראש ממשלתה עבד אל-כרים קאסם הופל בפברואר 1963 על ידי קבוצה של אנשי מפלגת הבעת' וקציני צבא. חששה המרכזי של איראן נבע מהאפשרות שקהיר תנצל את חוסר היציבות הפנימית בעיראק להרחבת השפעתה במדינה זו. בראשית 1964 הזהיר השאה כי הוא נחוש לא להסכים לעיראק נאצריסטית, וכי אם יקרה הדבר הוא ישקול להגיש סיוע גלוי למורדים הכורדים בעיראק.³³ לנוכח חשש זה הגבירה איראן את מאמציה להרחיב את השפעתה בעיראק ולבלום את השפעתו הגוברת של עבד אל-נאצר. בינואר 1965 הודה השאה בפני הבריטים, לראשונה, כי הוא העניק סיוע לכורדים בצפון עיראק בניסיון להעסיק את הכוחות הצבאיים העיראקיים ולמנוע את הפנייתם נגד איראן. הוא הזהיר כי אין לו כל כוונה לנטוש קלף זה, כל עוד לא תקום בבגדאד ממשלה שלא תהיה קשורה לעבד אל-נאצר ושהוא יוכל לבטוח בה.³⁴

הופעתו של המשטר הבעת'יסטי בעיראק ב-1968 ועלייתו של סדאם חוסיין כאיש החזק החדש בעיראק הציבו בפני טהראן אתגר חדש. חוסיין תמך בעניין הפלסטיני, קרא תיגר על המשטרים הערביים השמרניים והציג עצמו כיריבו של השאה באזור. הגידול הניכר בהכנסות עיראק מנפט לאחר משבר הנפט ב-1973 ומעורבותה הגוברת בפוליטיקה הערבית חיזקו את מעמדה של בגדאד על חשבון קהיר. לעימות בין איראן לעיראק מסוף שנות ה-60 תרמה גם העוינות מצד חוסיין כלפי השיעים בעיראק, ובייחוד השיעים ממוצא איראני, שהתגוררו בערים הקדושות בדרום המדינה. בין השנים 1968 ל-1974 גירשה ממשלת עיראק בחזרה לאיראן יותר מ-60 אלף שיעים ממוצא איראני.³⁵

33 הארכיון הממלכתי הבריטי (Public Record Office), FO 248/1600 – Audiences with the Shah, 1964 JAN 01, רייט למוריס, 10 בינואר 1964.

34 הארכיון הממלכתי הבריטי (Public Record Office), FO 248/1642 – Iran-Iraq Relations, 1966, JAN 01 – 1966 DEC 31, טהראן למשרד החוץ, 10 ינואר 1965.

35 Abbas Amanat, *Iran: A Modern History* (New Haven: Yale University Press, 2017), p. 641.

למרות התגברות האיבה בין המדינות, איראן לא הייתה מעוניינת בעימות צבאי ישיר עם עיראק והעדיפה לנסות לקעקע את המשטר העיראקי מבפנים על ידי הפעלת הכורדים נגדו. לפיכך, בראשית אוגוסט 1972 השיקו איראן, ארצות הברית וישראל מבצע חשאי, שנועד לערער את יציבותה של ממשלת עיראק באמצעות סיוע לכורדים העיראקים במאבקם נגד השלטון המרכזי. התנועה למען אוטונומיה כורדית בהנהגת מוצטפא בארזאני הציבה אתגר נכבד בפני ממשלת עיראק. בארזאני עצמו חשש מהשאה ושנא אותו לא פחות מששנא את שליטי בגדאד, בהיותו מודע למדיניותו הצינית של השאה כלפי הכורדים ולתפקיד של שכירי חרב שהוא הועיד לכורדים. גם השאה שנא את בארזאני וחשד בכוונותיו. לאיבה זו היה רקע היסטורי, שכן בארזאני הוא שניהל מלחמה נגד השאה בעת הקמת רפובליקת מהבאד הכורדית ב־1946. זאת ועוד, איראן הייתה צריכה להלך על החבל הדק של התססת הכורדים העיראקים, אך לא במידה שתאפשר להם להגיע לעצמאות, בשל השלכותיה האפשריות על המיעוט הכורדי באיראן.³⁶ בתחילה הסכים השאה להשקיע בפרויקט סכום של 30 מיליון דולר בשנה, שגדל בשנים הבאות ל־75 מיליון דולר בשנה. נוסף על כך הנחה השאה את שירות המודיעין שלו (סאוואכ) לארגן הפיכה להפלת משטר הבעת'. כאשר התברר ב־1973 שהמתקפה הצבאית שיזמה עיראק עלולה לדכא את ההתקוממות הכורדית, הורה השאה ליחידות של צבא איראן במחוז כורדיסטן האיראני לחדור לעיראק בכיסוי של לוחמי המחתרת הכורדית (פשמרגאה) ולהצטרף למערכה נגד משטר הבעת'. מפקדי הכוחות האיראניים הונחו להימנע בכל מחיר מנפילת חייליהם בידי העיראקים, כדי לא לחשוף את המעורבות הצבאית האיראנית בלחימה.³⁷ תמיכת השאה בכורדים נפסקה ב־1975 בעקבות החתימה על הסכם אלג'יר בין השאה לחוסיין במארס 1975, שהביא לפתרון זמני של סכסוך הגבולות הממושך בין שתי המדינות באזור שט אל־ערב. בתוך שעות מחתימת ההסכם הפסיקה איראן כל סיוע לכורדים. היא סגרה את גבולה עם עיראק ופינתה בקצב מהיר את החיילים האיראנים ואת הנשק הכבד שהיו בשטחה של עיראק, ואף החזירה לתחומה מחסני נשק ומזון שהיו מיועדים לכורדים.³⁸ הפסקת הסיוע האיראני הביאה לקריסת המרד הכורדי ולצאתו של בארזאני לגלות באיראן. ההתפתחויות בעיראק המחישו לאיראן את השפעתם הגוברת של הכוחות הרדיקליים והנאצריסטיים על המערכת הפוליטית במדינות ערב, ואת הסכנה הטמונה בהתחזקותם

36 עפרה בנג'ו, **מרד הכורדים בעיראק** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1989), עמ' 79.

37 Abbas Milani, *The Shah* (New York: St. Martin's Publishing Group, 2011), pp. 359-360.

38 בנג'ו, **מרד הכורדים**, עמ' 163-164.

בסמוך לגבולותיה. חומרת האיום והתלות ההדדית בין חלקיו השונים של העולם הערבי חייבו את איראן להרחיב מאמצים אלה גם למדינות אחרות בסהר הפורה הרחוקות יותר מגבולותיה, ולא להגבילם רק לסביבתה הקרובה. מעורבותה הגוברת של איראן בפוליטיקה הערבית ורצונה לבסס את קשריה עם הכוחות השמרניים המרכזיים בעולם הערבי ניכרו היטב בהתפתחויות שהתרחשו בלבנון החל במחצית השנייה של שנות ה־50. איראן ראתה בלבנון את המדינה הערבית הדמוקרטית היחידה וייחסה לה חשיבות רבה בשל מרכזיותה הרבה מבחינה כלכלית, מסחרית ופיננסית. היא הייתה נחושה להגביר את הזדהותה של האוכלוסייה הלבנונית ובעיקר של הקהילה השיעית עם איראן, כדי להחליש את המגמות הנאצריסטיות במדינה.³⁹ השאה עקב בדאגה אחר המשבר הפוליטי בלבנון בסוף שנות ה־50 וראה בו תוצאה נוספת של מדיניותה החתרנית של מצרים. לאחר מלחמת סואץ ב־1956 נקט משטרו של הנשיא כמיל שמעון מדיניות פרו־מערבית ואנטי־סובייטית מובהקת, תוך התנגדות למגמות ההשתלטות של מצרים הנאצריסטית על העולם הערבי. ב־16 במרס 1957 הודיעה לבנון על הצטרפותה לדוקטרינת אייזנהאואר, ובעקבות זאת החלה לקבל סיוע צבאי וכספי מארצות הברית.⁴⁰ לנוכח מדיניותה הפרו־מערבית של ממשלת שמעון נוצרו תנאים נוחים להידוק היחסים בין לבנון לאיראן, שראתה בהתפתחויות הזדמנות לחיזוק אחיזתה במדינה זו. תרמו לכך הקשרים ארוכי השנים בין שתי המדינות, שראשיתם בעליית השושלת הצפוית במאה ה־16 ובתפקיד שמילאו אנשי דת לבנונים בהפצת האמונה השיעית, שנכפתה כדת המדינה על ידי השאה אסמאעיל בשנת 1501.

הזדהותם של חלקים נכבדים מהשיעים בלבנון עם מצרים הנאצריסטית הביאה לכך שמערכת היחסים בין איראן לבין לבנון התנהלה בתקופה זו בעיקר עם ההנהגה הנוצרית. באוקטובר 1956 קיים הנשיא שמעון ביקור בטהראן, שבמהלכו נחתם הסכם לשיתוף פעולה תרבותי בין שתי המדינות. במסגרת ההסכם התחייבו שתי המדינות להעמיק את הקשרים התרבותיים ביניהן ולהקים קתדרות ללימוד פרסית באוניברסיטאות בלבנון וללימוד ערבית באוניברסיטאות באיראן.⁴¹ היחסים בין המדינות הגיעו לשיאם בביקור רשמי שערך מוחמד

S A.W. Samii, "The Security Relationship Between Lebanon and Pre-Revolutionary Iran", in: H.E. Chehabi (ed.), *Distant Relations: Iran and Lebanon in the Last 500 Years* (London: I.B.Tauris, 2006), p. 168. 39

ראובן ארליך, **בסבך הלבנון 1958–1918** (תל אביב: מערכות ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2000), עמ' 382. 40

רדיו טהראן, 25 באוקטובר 1956, BBC Summary of World Broadcasts, Part IV: The Arab World, Israel, Greece, Turkey, Persia, 1956–1967 41

רזא פהלוי בלבנון בדצמבר 1957. השאה ייחס לביקורו בלבנון חשיבות רבה וביקש להשיג את תמיכתה בקידום שאיפותיה האזוריות של ארצו.⁴² מספר חודשים לאחר ביקור השאה בלבנון פרצה בה מלחמת האזרחים, שהביאה להעמקת המעורבות האיראנית. איראן לא הסתפקה רק בהבעת תמיכה בממשלת לבנון והעניקה לה סיוע, שכלל גם העברת נשק ותחמושת בכמות קטנה לנשיא שמעון ולמארונים. גם נשק מצרי, שנתפס על ידי ישראל במלחמת 1956, הועבר ללבנון דרך איראן. את המבצע ניהל אחמד עזימה, קצין ימי באגף למודיעין חוץ בסאוואכ. ראש המודיעין הלבנוני פריד שהאב שימש מתווך מטעם שמעון, ונסע לעיתים קרובות לטהראן לצורך תיאומים.⁴³

בסוף שנות ה-50 הנחה השאה את ראש הסאוואכ תימור בח'תיאר להציע תוכנית כוללת להתמודדות עם הנאצרזם. תוכנית זו, שכונתה "התוכנית הירוקה" (טרח'י סבז), נועדה בראיית מתכנניה לבלום את הסכנה הנאצריסטית לחופי הים התיכון, כדי שהיא לא תגיע לגבולות איראן. חתירתם של שלטונות איראן להרחיק איומים פוטנציאליים באמצעות ניהול מערכה הרחק מגבולותיה באה לידי ביטוי גם בשנים שלאחר מכן, וכן לאחר כינון הרפובליקה האסלאמית. התוכנית הירוקה התמקדה בהרחבת ההשפעה האיראנית בלבנון ובהידוק הקשרים עם הקהילה השיעית.⁴⁴ תחנת הסאוואכ בלבנון קיימה קשרים גם עם עיתונים וכתבי עת לבנוניים באמצעות קצין מודיעין שפעל בכיסוי דיפלומטי כנספח עיתונות. הסאוואכ לא העניק לעיתונים אלה סיוע כספי ישיר, אך קנה פרסומות וכן כמה אלפי עותקים לצורך חלוקתם בלבנון, בירדן ובמפרץ הפרסי.⁴⁵

לצד העניין הגובר שגילתה איראן בהתפתחויות באזור הסהר הפורה, העדפתה העליונה במדיניות החוץ הייתה אזור המפרץ הפרסי, שבו היו לה אינטרסים פוליטיים וכלכליים נרחבים. האיראנים ראו במפרץ הפרסי אזור הניצב בפני איום הולך וגובר של לאומיות ערבית רדיקלית, שעלול להתרחב למחוז ח'וזסתאן עתיר הנפט בדרום-מערב המדינה, שבו הייתה הכלכלה האיראנית תלויה במידה רבה. החשש מפני ההשפעה הנאצריסטית במפרץ לא היה, עם זאת, המניע היחיד לפעילותה של איראן, ששאפה להגביר את מעורבותה באזור גם על רקע חתירתה להגמוניה אזורית. שאיפה זו גברה באופן ניכר במהלך שנות ה-60, על רקע ההערכה כי בריטניה צפויה להסיג בתוך שנים ספורות את כוחותיה מאזור המפרץ.

42 שמעון שפירא, **חזבאללה בין איראן ולבנון** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2000), עמ' 23.

43 Samii, "The Security Relationship", p. 165.

44 שם, עמ' 168.

45 שם, עמ' 173.

הערכה זו התחזקה בעקבות עצמאות כוויט ב־1961, ובייחוד לאחר הודעת לונדון בפברואר 1966 על כוונתה להסיג את כוחותיה מהבסיס הצבאי בעדן עד שנת 1968. נסיגת כוחות בריטניה, שהייתה עשויה להותיר אחריה ואקום פוליטי באזור המפרץ, הציבה בפני איראן איום לצד הזדמנות. מחד גיסא חששה איראן מפני האפשרות שכוחות ערביים רדיקליים בהובלת מצרים יבקשו למלא ואקום זה. מאידך גיסא היא קיוותה לנצל את נסיגת הכוחות הבריטיים על מנת לבסס את אחיזתה במפרץ ולהציב את עצמה כיורשתה של בריטניה בשמירת הציבות והביטחון באזור. במחצית שנות ה־60 דיווחו פקידים איראנים על לחצים גוברים מצד דרגים בכירים בממשל להרחיב את פעילותם במפרץ, שהוגדר על ידי חלקם "אזור השפעה איראני".⁴⁶

את הביטוי הבולט ביותר לאיום הנאצריסטי באזור ראתה איראן במעורבות מצרים במלחמת האזרחים בתימן, שהפכה בשנות ה־60 לזירת עימות מרכזית בין המחנה הערבי הרדיקלי בהובלת מצרים לבין המחנה השמרני בהובלת ערב הסעודית. מעורבות מצרים במלחמת האזרחים בתימן נתפסה על ידי איראן כאיום חמור על האינטרסים שלה במפרץ הפרסי, ואף על שלמותה הטריטוריאלית. נוכחותם של עשרות אלפי חיילים מצרים על אדמת תימן העצימה את החשש האיראני מפני אפשרות שתימן נאצריסטית תוביל לכינון בסיס מצרי, שממנו יוכל עבד אל־נאצר להרחיב את השפעתו בחצי האי ערב ובמפרץ הפרסי. חשש זה חייב, בראייתו, הגשת סיוע למחנה המלוכני בתימן, תוך שיתוף פעולה עם ערב הסעודית וירדן ובתיאום עם מעצמות המערב. בתחילה השאה לא היה מוכן להעניק תמיכה פוליטית או אחרת למלוכנים בתימן, מחשש לפגיעה במעמדה של איראן בעולם המוסלמי,⁴⁷ אך כאשר הפך הסכסוך בין המשטר הרפובליקני לבין המלוכנים למלחמת אזרחים עקובה מדם, החליט השאה בשנת 1964 לשנות את מדיניותו והחל לסייע למלוכנים. הוא נמנע אומנם משליחת כוחות צבאיים למערכה אך סייע להם בנשק, באספקה ובאימונים.⁴⁸ מטוס צבאי איראני העביר פעמיים בשבוע תחמושת וציוד מטהראן לטאא'ף שבמערב

46 הארכיון המרכזי של ארצות הברית (National Archives), הרץ למחלקת המדינה, 27 פברואר 1964, NA/RG 59 POL 1 IRAN, Box 2330.

47 סעיד אל־צבאע', **אל־עלאקה בין אל־קאהרה וטהראן: תנאפס אם תעאון? אל־מחדדאת ואל־אסראר** [הקשר בין קהיר וטהראן: תחרות או שיתוף פעולה? הגורמים המעצבים והסודות] (קהיר, אל־דאר אל־ת'אקפיה ללנשר, 2003), עמ' 148.

48 Saeed Badeeb, *Saudi-Iranian Relations, 1932-1982* (London: Saqi Books, 1993), p. 129.

ערב הסעודית, ומשם הועבר הציווד במשאיות לתימן. כאשר נזקקו המלוכנים לנשק נוסף העבירו להם האיראנים גם נשק שלל סובייטי, שנפל בידי ישראל ותוקן באיראן.⁴⁹ תבוסתו של עבד אל־נאצר במלחמת ששת הימים ב־1967 הביאה לסיום שליטתו בפוליטיקה הבין־ערבית ולדעיכה ניכרת בכוחה של הרדיקליות הערבית, ועלה כוחם של הגורמים השמרנים בעולם הערבי. עם מעברה של מצרים למחנה המתון יותר יושבו רוב חילוקי הדעות בין המחנה הערבי הרדיקלי לשעבר בהנהגת מצרים לבין המדינות השמרניות, וגם איראן נהנתה מהדה־רדיקליזציה בעולם הערבי. נוסף על כך הפנתה איראן את עיקר מאמציה בסוף שנות ה־60 להיערכות לקראת נסיגת הכוחות הבריטיים מהמפרץ הפרסי. עם זאת, שאיפותיה של איראן למעמד הגמוני באזור ובפרט במפרץ הפרסי, לא זו בלבד שלא פחתו אלא אף התגברו בעקבות פינוי הכוחות הבריטיים מהאזור. מסוף שנות ה־60 מילאה איראן תפקיד מרכזי בדוקטרינת ההגנה של הנשיא האמריקאי ריצ'רד ניקסון, שהדגישה את הצורך בחיזוקן הצבאי של שתי בעלות בריתה של ארצות הברית, איראן וערב הסעודית, כדי לאפשר להן להגן על עצמן ולשמר את היציבות במזרח התיכון. הכנסותיו הגדולות של השאה מנפט בשנות ה־70 אפשרו לו להקים כוח צבאי משמעותי שהיה אחד הגדולים בעולם, ולהשתמש בו בין היתר להרחבת נוכחותה הצבאית של איראן במפרץ הפרסי ואף לחופי האוקיינוס ההודי. את שיאה של המעורבות האיראנית בעולם הערבי בתקופה זו ניתן למצוא בהתערבות הצבאית בדיכוי המרד נגד הסולטאן העומאני קאבוס בן סעיד במחוז דופאר בשנים 1972–1975. לעומאן נודעת חשיבות אסטרטגית מיוחדת בשל שליטתה על הכניסה למפרץ הפרסי וכן על מצרי הורמוז. אם במהלך מלחמת האזרחים בתימן בשנות ה־60 הסתפקה איראן בסיוע צבאי למחנה המלוכני, הרי במהלך המרידה בדופאר, שהונהגה על ידי כוחות מרקסיסטיים ולאומניים, שלחה איראן כוחות צבאיים כדי לסייע בדיכוי המרידה, והדבר מזכיר במידה רבה את התערבותה בסוריה כחמישה עשורים לאחר מכן.

באוקטובר 1971 נפגש השאה עם קאבוס, שעלה לשלטון כשנה קודם לכן בהפיכה שביצע נגד אביו, והציע לו סיוע צבאי במערכה נגד המורדים בדופאר.⁵⁰ ביוני 1972 נענה קאבוס

Sohrab Sobhani, *The Pragmatic Entente: Israeli-Iranian Relations, 1948-1988*, A Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Georgetown University in partial fulfillment of the Requirements for Doctor of Philosophy in Government (Washington D.C., 1989), p. 87. 49

James F. Goode, "Assisting Our Brothers, Defending Ourselves: The Iranian Intervention in Oman, 1972-75", *Iranian Studies* 47, no. 3 (2014), p. 447. 50

בחיוב להצעת השאה, לאחר שנאש מהסיכוי לקבל סיוע משמעותי מבריתניה. באוגוסט 1972 שלחה איראן את משלוח הסיוע הצבאי הראשון לעומאן. השאה חשש מהתרחבות הרדיקליות הערבית למדינות המפרץ ולגבולה הדרומי של איראן, וכן מפגיעה אפשרית ביצוא נפט איראני דרך מצרי הורמוז. חשש זה גבר לנוכח הכרזת המורדים בדופאר כי שחרור המחוז היה מבחינתם של ראשון במערכה לשחרור המפרץ הפרסי כולו מהאימפריאליזם.⁵¹ עד מהרה התברר כי אין די בסיוע צבאי, משום שכוחותיו של הסולטאן היו מעטים מכדי לדכא בהצלחה את המורדים, שזכו לסיוע מדרום תימן, מברית המועצות, מסין ומעיראק. בשלהי 1972 שיגר השאה יחידות קטנות של הכוחות המיוחדים האיראניים לדופאר. בשיאה של המערכה שירתו בעומאן יותר מ-4,000 קצינים וחיילים איראנים. חיל האוויר המלכותי האיראני השתמש במטוסי תובלה להעברת משלוחי נשק, ציוד ומזון ללוחמים ולפינוי הרוגים ופצועים, והצי האיראני שלח כמה כלי שיט לחופי דופאר כדי להפיגז עמדות של המורדים.⁵² עד 1974 הכחיש השאה את מעורבותה הצבאית של ארצו במערכה בדופאר, בדומה להכחשותיה של איראן באשר למעורבותה הצבאית בסוריה לאחר פרוץ מלחמת האזרחים ב-2011. במהלך שהותם בדופאר לא היה כל קשר בין הלוחמים האיראנים לבני משפחותיהם, וכאשר הם שבו לארצם נאסר עליהם לשוחח או לכתוב על אודות חוויותיהם. כמו כן נאסר על עיתונאים איראנים לבקר בחזית. רק בדצמבר 1974, לאחר שהעיתון וושינגטון פוסט פרסם מאמר על הישגיהם הצבאיים של המורדים במערכה נגד הכוחות האיראניים, התיר השאה לכמה עיתונאים איראנים לדווח על מעורבותה הצבאית של איראן בלחימה, שגבתה את חייהם של כמה מאות לוחמים.⁵³ הכוחות האיראניים נותרו בדופאר בהסכמת הסולטאן גם בתום דיכוי המוצלח של המרד בסוף 1975, ונסוגו בהדרגה בשנים שלאחר מכן. רובם המוחלט עזבו עד 1977, והאחרונים שבו לאיראן ערב המהפכה האסלאמית בשלהי 1978.⁵⁴

קווי הדמיון בין מעורבות איראן בדופאר בשנות ה-70 למעורבותה בסוריה לאחר פרוץ מלחמת האזרחים ב-2011 לא נעלמו גם מעיניהם של חוקרים איראנים. אמיר וזיריאן ושהרוז שריעתי טענו במחקרם כי בשני המקרים נועדה נוכחותה הצבאית של איראן לשחרר אותה

Goode, "Assisting Our Brothers", p. 447-448. 51

James F. Goode, "Assisting Our Brothers", pp. 450-451. 52

שם, עמ' 452-453. 53

שם, עמ' 461; להרחבה נוספת על אודות המעורבות הצבאית האיראנית בדופאר, ראו: 54

Steven R. Ward, *Immortal: A Military History of Iran and Its Armed Forces* (Washington D.C.: Georgetown University Press, 2009), pp. 203-205.

מ"מצור גאופוליטי". התערבותה של איראן בעומאן נועדה למנוע סיכון ליכולתה לייצא נפט דרך המפרץ הפרסי ולהסיר את איום ההתפשטות הקומוניזם באזור, ואילו התערבותה בסוריה נועדה לנטרל את איום הרדיקליות הסלפית במערב אסיה ואף להבטיח את שלמותה הטריטוריאלית. המחברים הציגו את שני המקרים כביטוי לאסטרטגיית "ההגנה ההתקפית" של איראן, שנועדה לשמר את האינטרסים הלאומיים שלה ולנטרל איומים מחוץ לגבולותיה לנוכח שינויים גאופוליטיים במזרח התיכון, שהגבירו את תחושת המצור שלה ואיימו לשנות את מאזן הכוחות האזורי לרעתה.⁵⁵

לאומיות איראנית והשסע הפרסי-ערבי במדיניות כלפי העולם הערבי

גם לאחר הכיבוש הערבי והגעת דת האסלאם לאיראן במאה השביעית שימרה איראן את ייחודיותה התרבותית והאתנית, תושביה נותרו איראנים ושפתם נותרה פרסית. מורכבות הזהות האיראנית קשורה למתח בין שני מוקדי הזדהות עיקריים: האחד, המסורת הפרסית הלשונית-אתנית, זו הטרומ-אסלאמית וזו שהתגבשה אחרי הכיבוש הערבי במאה השביעית; והשני, המסורת הדתית האסלאמית-שיעית, שהשתרשה באיראן בעיקר עם הכרזת השיעה כדת המדינה על ידי השושלת הצפוית בשנת 1501. בתרבות שיצרו האיראנים החל במאה העשירית היה בדרך כלל דימוי הערבים שלילי. כבר ב"ספר המלכים" (שאהנאמה), האפוס הלאומי האיראני שנכתב על ידי המשורר הפרסי אבו-אל-קאסם פרדוסי (934–1020), הוצגו הערבים כנחותים ביחס לפרסים ותוארו בזלזול כאוכלי לטאות ושותי חלב גמלים.⁵⁶ ה"עצמי" האיראני בתקופה הפהלוית הוצג בעיקרו כארי הגאה בציוויליזציה, בשפה ובתרבות העליונה של איראן, וכעליון מבחינה תרבותית על פני האחרים.⁵⁷ השאה נתן ביטוי למגמה זו בספרו 'שליחות למען מולדתי', שבו טען כי איש אינו יכול להטיל ספק בכך שהתרבות האיראנית קרובה יותר למערב משהיא קרובה לתרבותה של סין או לזו של שכניה הערבים.

55 אמיר חסין וזיריאן ושהרוז שריעתי, "ראהברדי דפאע אפנדי דר חצ'ורי ברונמרזי איראן דר עמאן וסוריה" [אסטרטגיית ההגנה בנוכחותה של איראן מעבר לגבולותיה בעומאן ובסוריה], **פז'והשנאמה-י איראניי סיאסתי בינאלמלל** כרך 10, גיליון 1, סתיו-חורף 2021, עמ' 389, 406.

56 Saad, *The Image of Arabs*, p. 7.

57 Golnar Mehran, "The Presentation of the 'Self' and the 'Other' in Postrevolutionary Iranian School Textbooks", in: Nikkie R. Keddie & Rudi Matthee, *Iran and the Surrounding World: Interactions in Culture and Cultural Politics* (Washington D.C.: University of Washington Press, 2002), p. 247.

איראן הייתה ביתם הקדום של הארים, שמהם יצאו רוב האמריקאים והאירופאים, ומבחינה גזעית היא נפרדת לגמרי מהערבים השמים.⁵⁸

אילו עיצבו אך ורק שיקולים אידיאולוגיים-תרבותיים את מדיניותה האזורית של איראן, הייתה טהראן צריכה להעדיף את הקשר עם המדינות הקרובות אליה ביותר מבחינה אתנית ותרבותית, ובהן פקיסטן, אפגניסטן וטורקיה, ואולי אף לאמץ גישה עוינת כלפי הערבים והמוסלמים. אלא ששיקולים אלה מילאו תפקיד משני בגיבוש עמדותיה. איראן, ששאפה להגביר את מעורבותה במזרח התיכון הערבי ולחזק את השפעתה במערכת הבין-ערבית, לא יכלה לבטא במופגן את עוינותה הבסיסית כלפי הערבים. היא העדיפה לפיכך להימנע עד כמה שניתן מהבלטת הפער התרבותי בין האיראנים לערבים ולהדגיש במקומו את המכנה המשותף הדתי ביניהם. בגישה של איראן כלפי שכנותיה הערביות שימשו אפוא בערבויה שיקולים אידיאולוגיים, משקעי העבר והאינטרסים הלאומיים שלה. גישה מורכבת זו עתידה הייתה לבוא לידי ביטוי גם לאחר המהפכה האסלאמית.

תפיסת הלאומיות האיראנית ניכרה היטב בעיצוב מדיניות החוץ של איראן כלפי העולם הערבי. לעיתים התבטאה תפיסה זו אף בגילויי עוינות והתנשאות איראנית כלפי הערבים. תחושת עליונות זו ניכרה מפעם לפעם בעיתונות ובהצהרותיהם של בכירים איראנים, שביטאו במספר הזדמנויות – בדרך כלל בפגישות פרטיות – את עוינותם וחשדנותם כלפי הערבים. כאשר נהנתה העיתונות האיראנית מרישיון להדפיס קריקטורות באופן חופשי בראשית שנות ה־50, הוצגו הערבים לעיתים כנחשים.⁵⁹ השאה עצמו הודה בפגישות פרטיות באיבתו הבסיסית לערבים. כך למשל התייחס השאה לערבים במהלך פגישה עם מזכיר המדינה האמריקאי באפריל 1962 באומרו: "אולי זו רק דעה קדומה, אך אני פשוט לא אוהב אותם".⁶⁰ גם בפגישה עם ראש המוסד מאיר עמית במאי 1963 ביטא השאה את עוינותו כלפי הערבים. במהלך דיון שעסק בהתפתחויות בעולם הערבי ציין השאה כי "הצרה היא שעם הערבים האלה, אתה לא יודע אף פעם איפה אתה עומד".⁶¹ בזיכרונותיו תיאר מאיר עזרי כיצד אמר גנרל איראני ליצחק בר-משה, מומחה יועץ מרשות השידור,

Mohammad Reza Pahlavi, *Mission for my Country* (London: Hutchinson, 1961), p. 18. 58
A.L.P. Burdett & A. Seay (eds.), *Iran in the Persian Gulf, 1820-1966*, Vol. 5 (1951-1959), 59
(Cambridge: Archive Editions, 2000), p. 97.
David S. Patterson (ed.), *Foreign Relations of the United States, 1961-1963*, Vol. XVII: 60
Near East (Washington D.C.: United States Department of State, 1996), p. 613.
יעקב נמרודי, **מסע חיי** (תל אביב: הוצאת מעריב, 2003), עמ' 216. 61

שנשלח לאיראן בשלהי ספטמבר 1960: "מה חטאנו, שהאלוהים שלח את הקוראן בידי ערבי ובשפה הערבית ולא בפרסית?"⁶²

עם זאת איראן הקפידה בדרך כלל לא לבטא במדיניותה גישה אנטי-ערבית מופגנת. ככל שהחריף העימות בינה לבין הנאציזם והרדיקליות הערבית, גבר גם הצורך שחשה טהראן להרחיב את השפעתה בעולם הערבי ולחזק את קשריה עם המדינות הערביות השמרניות. איראן אף ביקשה ליצור הבחנה ברורה בין גישתה החיובית לכאורה כלפי הערבים לבין ההתנגדות העזה שהפגינה כלפי נשיא מצרים ומדיניותו בעולם הערבי. בשורה של מאמרים שהתפרסמו בעיתונות האיראנית במהלך שנות ה-60 הודגש כי עבד אל-נאצר והעמים הערביים הם שני דברים שונים ונפרדים, וכי הביקורת מצד איראן מכוונת רק כלפי מדיניותו של נשיא מצרים ואינה נובעת מעוינות בסיסית כלפי הערבים. כך למשל הדגיש היומון 'אטלאעאת' במאמר שהתפרסם ביוני 1963 תחת הכותרת: "איראן והעמים הערביים", כי על פי התפיסה האסלאמית אין כל הבדל בין מי שנושא תואר 'סיד', כלומר צאצא של הנביא מוחמד, לבין חָבְשִׁי שחור. כולם נחשבים אחים ושווים, ואין הבדל בין ערבים לבין פרסים. בניגוד לתפיסה זו ניסה נשיא מצרים לעורר מלחמת אחים, להשיג עליונות על פני יתר העמים המוסלמים ולהצית מדי יום אש במקום אחר בעולם המוסלמי. היומון אטלאעאת גרס כי יש להבחין בין עבד אל-נאצר לבין עמי ערב, וכי בעניין זה שוררת אחדות דעים בין איראן לבין הערבים.⁶³

זהות אסלאמית ופרטיקולריות שיעית במדיניות כלפי העולם הערבי

חרף שאיפתו של המשטר הפהלוי לחזק את הזהות הלאומית-איראנית החילונית במידה רבה, לא יכלה איראן להתעלם מן הזהות האסלאמית המשותפת לאיראנים ולערבים במסגרת מאמציה להגברת השפעתה בעולם הערבי והמוסלמי. לפיכך היא עשתה שימוש תכוף באסלאם כדי להבליט את המכנה התרבותי-דתי המשותף בינה לבין הערבים והמוסלמים, תוך שהיא מבחינה בין אסלאם בפרשנותו האיראנית, המבטאת שאיפה לשלום ולאחווה, לבין אסלאם בפרשנות שניתנה לו לטענתה על ידי עבד אל-נאצר, המבטאת הסתה ושפיכות דמים. הבחנה זו באה לידי ביטוי בנאום שנשא השאה בדצמבר 1964, שבמהלכו אמר מוחמד רזא פהלוי כי קיימים שני סוגים של אסלאם: זה שמיוצג על ידי איראן וזה שמיוצג על ידי מצרים. ממשלת מצרים השקיעה בתימן מיליון דולר מדי יום לצורך ביצוע טבח של

62 מאיר עזרי, **מי בכנס מכל עמו** (אור יהודה: הד ארצי, 2001), עמ' 175.

63 "איראן ומלל ערב" [איראן והעמים הערבים], **אטלאעאת**, 22 ביוני 1963.

מוסלמים חפים מפשע, שלחה בחשאי נשק לקפריסין כדי לטבוח בטורקים המוסלמים בצפון המדינה, השקיעה 130 מיליון לירות מצריות בשנה עבור הצטיידות הצבא המצרי, הוציאה 100 מיליון לירות מצריות בשנה על מחקר טילים ומטוסי קרב, רכשה נשק בשני מיליארד דולר בשנה והוציאה 60 מיליון לירות מצריות על רשתות ריגול בעולם כדי ליצור פילוג בקרב המוסלמים ולהסיתם להרוג זה את זה.⁶⁴

בחירתה לעמדת הנהגה בעולם הערבי והמוסלמי לא הסתפקה איראן בהדגשת המרכיב האסלאמי בזהותה הלאומית ובשימוש באסלאם כקלף לנגח את עבד אל-נאצר ומדיניותו, אלא אף נקטה מספר יוזמות להגברת שיתוף הפעולה בין המדינות האסלאמיות, שנועדו לבצר את מעמדה האזורי ולאזן את מגמות האיחוד הערבי בהובלת נשיא מצרים. במאי 1962 ביקר ראש הממשלה עלי אמיני בוועידה הפאן-אסלאמית בערב הסעודית. במהלך שהותו במכה פעל אמיני לקרב בין אנשי דת שיעים וסונים והזמין את מנהיגי הדת, בהם חאג' אמין אל-חוסייני, לקונגרס אסלאמי בטהראן בסוף יוני.⁶⁵ במחצית שנות ה-60 הצטרפה איראן למאמציה של ערב הסעודית לקידום יוזמת "הברית האסלאמית". על אף תמיכתה לכאורה של איראן ביוזמות לאחדות מוסלמית, ניכר בבירור כי אלה נועדו בראש ובראשונה לשרת את האינטרס האיראני לבלום את השפעתו של עבד אל-נאצר בעולם הערבי. בפגישות פרטיות הדגישו בכירים איראנים כי תמיכתם ביוזמת הברית האסלאמית לא נועדה להביא לכינונו בפועל של גוש אסלאמי. בשיחה עם איש משרד החוץ הישראלי מרדכי גזית אמר ראש הממשלה אמיר-עבאס הוידא כי חלף הזמן שבו הקימו מדינות בריתות על בסיס דתי. כינוס ועידה אסלאמית, לעומת זאת, היה בבחינת צעד חיובי, כיוון שאם יגיע עבד אל-נאצר לוועידה כזו הוא ימצא עצמו במיעוט.⁶⁶

אם בקשריה עם מדינות ערב והאסלאם הדגישה איראן את המרכיב הכלל-אסלאמי בזהותה וקראה לאחוה מוסלמית, הרי בקשריה עם מדינות ערב שבהן קיים ריכוז גדול של מוסלמים שיעים הבליטה איראן את המרכיב השיעי בזהותה. הדבר ניכר הן בפעילותה מול השיעים בלבנון והן במדיניותה כלפי אנשי הדת השיעים בעיראק. השאה היה נחוש להגביר את הזדהותה של האוכלוסייה הלבנונית עם איראן כדי להחליש את המגמות

64 רדיו טהראן, 2 בדצמבר 1964, Foreign Broadcast Information Service – Daily Report: Middle East, Africa and West Europe, 1961-1967.

65 ארכיון המדינה, חצ/3434/9 (איראן – יחסים מדיניים עם ארצות ערב), טהראן למשרד החוץ, 21 מאי 1962.

66 ארכיון המדינה, חצ/443/15 (הברית האיסלמית), גזית לתורג'מן, 6 במארס 1966.

הרדיקליות, ולשם כך ביקש להסתייע גם בזיקה המיוחדת הקיימת בין איראן השיעית לבין המיעוט השיעי בלבנון. בשנות ה־60 העריך השאה שהקהילה השיעית בלבנון עברה שינויים שממשלת איראן יכולה לנצלם לטובתה.⁶⁷ במסגרת "התוכנית הירוקה" שהפעיל הסאוואכ בלבנון לבלימת ההשפעה הנאצריסטית הקציבה ממשלת איראן סכום של 330 אלף דולר בשנה עבור הקהילה השיעית בלבנון. ראש תחנת הסאוואכ בביירות חמיד נאצרי הקציב כ־80 אחוזים מהכספים לבתי ספר שיעיים בלבנון, והיתר ניתן לאנשי דת לבנונים במזומן או בסחורות.⁶⁸

בשנות ה־60 כוננה איראן את קשריה הראשונים עם איש הדת השיעי מוסא אל־צדר, שהפך עד מהרה למנהיגם של השיעים בלבנון. איראן ביקשה לנצל את אל־צדר כדי לרתום את השיעים לשירות האינטרסים שלה ולהרחיב את השפעתה בלבנון. במהלך שנות ה־60 שמר אל־צדר על קשרים עם הסאוואכ. הוא נפגש אחת לשבוע לערך עם מוג'טבא פשאאי', שהוצב בנובמבר 1960 כראש שלוחת הסאוואכ בביירות. פשאאי' סייע לו בכל הקשור למגעים עם האליטה הפוליטית הלבנונית, שלא הייתה לו גישה ישירה אליה. בשנת 1962 הוצע לאל־צדר סיוע כספי מצד איראן, אך הוא דחה יוזמה זו והציע שאיראן תסייע לשיעים בלבנון באמצעות שליחת מורים, סיוע לבתי ספר והקמת בתי חולים.⁶⁹ לאחר ההתקוממות באיראן ב־1963 בעקבות הנהגת רפורמות "המהפכה הלבנה" על ידי השאה פרץ עימות בין שלטונות איראן לאל־צדר, שמתח ביקורת על דיכוי המחאות על ידי המשטר האיראני.⁷⁰ עם זאת, על אף ביקורתו הנמשכת כלפי מדיניות המשטר המלוכני המשיך אל־צדר לשמור על קשריו עם פקידי איראנים בביירות.⁷¹ בקרב אנשי השאה רווחה הדעה כי היתרונות שניתן להפיק מאל־צדר כמנוף השפעה וכמקור למידע על המתרחש בלבנון ובעולם הערבי מצדיקים את המשך התמיכה בו.⁷² במחצית השנייה של שנות ה־60 אף פעלה איראן מאחורי הקלעים כדי לסייע לאל־צדר בהקמת המועצה השיעית העליונה, שנועדה לתת ביטוי ארגוני לעדה השיעית, לדאוג לאינטרסים שלה ולייצגה בתביעותיה מול הממשל הלבנוני.⁷³

67 Samii, "The Security Relationship", p. 168.

68 שם, עמ' 169.

69 שם, עמ' 173.

70 H.E. Chehabi & Majid Tafreshi, "Musa Sadr and Iran", in: Chehabi, *Distant Relations: Iran and Lebanon in the Last 500 Years* (London: I.B.Tauris, 2006) p. 154.

71 שם, עמ' 155.

72 שפירא, **חזבאללה בין איראן ולבנון**, עמ' 32.

73 שם, עמ' 21-22.

באפריל 1968 נעצר בביירות הגנרל תימור בח'ת'אר, ראש הסאוואכ הראשון, שהודח שבע שנים קודם לכן בעקבות חילוקי דעות בינו לבין ראש הממשלה עלי אמ'ני והתנגדות לריכוז סמכויות יתר בידי השאה. ברשותו נמצאו כלי נשק וכרוזים בפרסית, שקראו להתנגדות לשאה. היחלצותו של מוסא אל-צדר להגן על בח'ת'אר ולמנוע את הסגרתו לאיראן עוררה בראשית שנות ה-70 יכוח נוקב באיראן באשר לדרך הפעולה שעליה לנקוט כלפיו. רוכן אל-דין אשתיאני, שהוצב בספטמבר 1971 כשגריר איראן בביירות, היה מליץ יושר של אל-צדר בטהראן וגרס כי הוא נותר בסופו של דבר נכס עבור המדיניות האיראנית בלבנון. עם עזיבתו באפריל 1973 נחתם פרק במערכת היחסים הדו-ערכית שהתקיימה בין איראן לאל-צדר.⁷⁴ עשורים לאחר מכן תמצא איראן את עצמה בדילמה דומה בנוגע לזיקתו של קרוב משפחתו מוקתדא אל-צדר לרפובליקה האסלאמית.

הקשרים בין איראן לשיעים בלבנון נמשכו, עם זאת, גם לאחר עזיבתו של אשתיאני. מחליפו של אשתיאני, מנצור קדר, עודד את מקורבי השאה לחפש נתיבים אל בכיר אנשי הדת השיעים באיראן איתאללה כאזם שריעתמדארי, שישב בקום, על מנת שיגביר את מעורבותו בלבנון. בקיץ 1977 שיגר שריעתמדארי שני שליחים, שיח' זיאד פרחאט ושיח' מוחמד מוע'ניה, שניהם ממוצא לבנוני, אל שיח' סולימאן אלי-חפופי, המופתי של בעלבכ. השליחים סיירו באזור, עמדו על מצבם העגום של השיעים והעבירו לאל-חפופי סיוע כספי נדיב. השליחים המשיכו לביירות ונפגשו עם כאמל אל-אסעד, שנחשב לאחד מיריביו של מוסא אל-צדר וזכה אף הוא למענק מכספי החלוקה האיראנים. בעל ברית נוסף בלבנון מצא קדר באיתאללה סיד חסן מהדי שיראזי, איש דת איראני שהגיע ללבנון בראשית שנות ה-70 וביקש להציג עצמו כחלופה למוסא אל-צדר בהתמודדות על הנהגת העדה השיעית.⁷⁵ גם בעיראק שאפה איראן לחזק את קשריה עם הקהילה השיעית ועם בכירי אנשי הדת השיעים, כחלק ממאמציה לבלום את השפעתם הגוברת של הנאצריזם ושל הרדיקליות הערבית. קשריה עם ראשי הממסד הדתי השיעי בעיראק נועדו גם לחזקם על חשבון בכירי אנשי הדת באיראן, במסגרת מאמציו של השלטון הפהלוי להחליש את הממסד הדתי בארצו. כבר לאחר מהפכת 1958 בעיראק הדגיש שר החוץ עלי אצער' חכמת כי על המשטר העיראקי החדש להכיר במעמדה המיוחד של איראן בעיראק. הוא ציין כי יותר

74 שפירא, **חזבאללה בין איראן ולבנון**, עמ' 37.

75 שם, עמ' 49-50.

מ־60 אחוזים מהעיראקים הם שיעים וכי המקומות הקדושים לשיעה נמצאים בעיראק, ולפיכך זו אינה יכולה להתנתק מאיראן.⁷⁶

במחצית שנות ה־60 הרחיבה איראן במידה ניכרת את פעילותה בקרב הקהילה השיעית בעיראק. בשיחה עם עיתונאי אמריקאי בטהראן השאח אף העלה אפשרות לעורר התקוממות שיעית בעיראק, על מנת לבלום את ההשפעה המצרית הגוברת במדינה זו.⁷⁷ מי שהוביל את הפעילות האיראנית מול השיעים בעיראק בתקופה זו היה שגריר איראן בבגדאד מהדי פיראסתה. בשיחה עם מאיר עזרי ציין השגריר כי הוא ראה את משימתו הראשונה בשיפור הקשרים עם המנהיג השיעי הבכיר איתאללה מחמד באקר אל־חכים, לאחר שזה הסתכסך עם השאח בעקבות רפורמות המהפכה הלבנה. באחת מפגישותיו עם אל־חכים קבל השגריר על עמדתו הפרו־נאצריסטית לכאורה של איש הדת השיעי הבכיר, וטען כי אל לו לנטוש את חסידיו ומאמיניו ולתמוך ברודן המצרי.⁷⁸

בסיכומו של דבר, בדומה לרפובליקה האסלאמית חתרה גם איראן הפהלוית למעמד של השפעה באזור, ופעלה בהתאם. בדומה לרפובליקה האסלאמית שילב גם המשטר המלוכני בין אינטרסים פוליטיים־לאומיים לשיקולים תרבותיים ואידאולוגיים, ובדומה לרפובליקה האסלאמית עשתה גם איראן הפהלוית שימוש במרכיבים שונים בזהות הלאומית האיראנית כדי לבצר את מעמדה באזור: היא הדגישה את זהותה השיעית בקשריה עם ההנהגות השיעיות בעיראק ובלבנון, את זהותה הכלל־אסלאמית בקשריה עם מדינות ערב הסוניות ואת זהותה התרבותית־לשונית האיראנית בקשריה עם מדינות הקרובות אליה מבחינה תרבותית, כדוגמת אפגניסטן. נראה אפוא שלא רק המתח בין איראן למדינות ערב נותר בעינו מאז שנות ה־50, אלא גם מאפיינים בסיסיים במדיניותה האזורית של איראן. חרף הבדלים באידיאולוגיה ובמדיניות בין המשטר הפהלווי למשטר האסלאמי, ניכרים גם קווי המשכיות במדיניות האיראנית המשקפים אינטרסים לאומיים בסיסיים. כפי שהראתה איראן טבטבא'י במחקרה, המהפכה האסלאמית חוללה אומנם שינוי יסודי במרקם החברתי והמוסדי באיראן והביאה לשילובם של יסודות דתיים בכלל תחומי המדיניות האיראנית, אולם היא לא חוללה שינויים תפיסתיים מהותיים ביחס לסוגיות של ביטחון לאומי ומדיניות הגנה. המהפכנים האיראנים נשענו לעיתים קרובות על ההיסטוריה של ארצם כדי לשרטט

76 רדיו טהראן, 17 באוגוסט 1958, BBC Summary of World Broadcasts, Part IV.

77 National Archives, ג'דה למחלקת המדינה, 8 באוקטובר 1964, Box 15-1 IRAN, POL NA/RG 59, 2332.

78 ארכיון המדינה, חצ/7154/15 – הנציגות בטהרן – תעודות בודדות, עזרי למשרד החוץ, 10 במאי 1965.

את קווי המתאר של חשיבתם האסטרטגית. יתר על כן, המהפכה האסלאמית ומלחמת איראן-עיראק שבאה בעקבותיה אף חיזקו תפיסות טרום-מהפכניות ביחס לחשיבה ביטחונית. הדבר הביא לאימוץ תפיסת עולם שהייתה קרובה לזו של תקופות שקדמו למהפכה הרבה יותר ממה המהפכנים ציפו או קיוו להשיג. במובן זה המהפכה אינה מייצגת שבר בסיסי בהיסטוריה, בזהות ובחשיבה הביטחונית של איראן.⁷⁹

Ariane M. Tabatabai, *No Conquest, No Defeat: Iran's National Security Strategy* (Oxford, 79 2020), pp. 4-5.

יצוא המהפכה: בין אסטרטגיה לחזון

ב־13 בפברואר 2015 ציטט אתר אופוזיציה איראני דיווח שפורסם באיראן אך הוסר כעבור זמן קצר, שלפיו סגן מפקד כוח קודס של משמרות המהפכה דאז, אסמאעיל קאא'ני, הצהיר ש"הרפובליקה האסלאמית של איראן מתפשטת באדמות האלה [הכוונה למדינות האסלאם] מיום ליום, כיוון שלמהפכה האסלאמית אין גבולות גיאוגרפיים". קאא'ני נקב בשמותיהן של אפגניסטן, עיראק, לבנון, סוריה, פלסטין ותימן כמדינות שעליהן השתלטה הרפובליקה האסלאמית של איראן.⁸⁰ ב־26 בנובמבר 2017 הצהיר מפקד משמרות המהפכה מוחמד-עלי ג'עפרי כי פעילותם של כ־100 אלף לוחמים במיליציות העממיות הנלחמות נגד דאע"ש בסוריה ובעיראק מהווה מימוש הנחיותיו של מכוון המהפכה האסלאמית איתאללה רוחאללה ח'ומיני, להקים "בסיג' אסלאמי עולמי". הוא ציטט את דברי ח'ומיני, שקבע כי "מלחמה אידיאולוגית" אינה מכירה בגבולות גיאוגרפיים.⁸¹ הצהרות אלה מעידות שגם יותר מארבעה עשורים לאחר המהפכה האסלאמית עקרון "יצוא המהפכה" טרם נזנח, והוא ממשיך להיות נדבך חשוב במדיניותה האזורית של איראן.

חרף קווי ההמשכיות במדיניות החוץ האיראנית מהתקופה הטרום-מהפכנית לרפובליקה האסלאמית, המהפכה האסלאמית ב־1979 הביאה לשינוי מהותי במדיניות החוץ של איראן, שהשפיע גם על מדיניותה במזרח התיכון. איראן הפכה ממדינה פרו-מערבית למדינה אנטי-מערבית, תוך שהיא משלבת תפיסות עולם אסלאמיות בשיקולים של מדיניות החוץ. מאז המהפכה הפכה תפיסת יצוא המהפכה לעיקרון מוביל במדיניות החוץ האיראנית ולמנוף לקידום האינטרסים האסטרטגיים של הרפובליקה האסלאמית, ובמרכזם ביסוס השפעתה המדינית, האידיאולוגית והדתית בקרב מדינות, קהילות מוסלמיות וארגונים באזור וברחבי העולם.

ניתן למצוא את הבסיס האידיאולוגי לתפיסה זו בתורתו של מכוון המהפכה ח'ומיני, שהייתה מושתתת ביסודה על רעיון אחדות האומה המוסלמית. כבר בספרו 'מפתח לסודות'

80 כלמה (Kaleme), 13 בפברואר 2015, מצוטט ב"תמיכת איראן במרד החות' בתימן", המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון (ממ"י), 21 באפריל 2015.

81 "פרמאנדה כל ספ'אה: הסתהא'י מקואמת מסלחאנה דר כשורהא'י מנטקה איג'אד שדה" [מפקד משמרות המהפכה: תאי התנגדות מזוינים הוקמו במדינות האזור], סוכנות הידיעות פארס, 26 בנובמבר 2017.

(כשף-י אסראר) מ-1942 כתב ח'ומיני שמדינות מודרניות הן תוצר של רעיונות אנושיים מוגבלים, ושהחוק האסלאמי נועד להסיר את הגבולות המדיניים ולכונן מדינה אחת, שתכפיף את כל עמי העולם תחת אותו הדגל והחוק. אין משמעות הדבר שח'ומיני שלל את קיומה של מדינת הלאום הטריטוריאלית. הוא הרבה לדבר על המולדת האיראנית ועל האומה האיראנית והשתמש בטרמינולוגיה לאומית ופטריוטית, למשל כאשר פנה לבני ארצו בכינוי "שותפים למולדת" (הם-מיהנאן), "צעירים אוהבי איראן" וכדומה.⁸²

מסוף שנות ה-60 החל ח'ומיני לקרוא לאחדות מוסלמית, גם אם לא בהכרח במובן של כינון מדינה אחת, שתאפשר לאסלאם למלא את תפקידו בהיסטוריה האנושית. הוא ראה במהפכה באיראן שלב ראשון ומכשיר בדרך להשגת אחדות מוסלמית, וכן מקור לחיקוי עבור קהילות מוסלמיות נוספות. הוא הדגיש כי המהפכה לא נועדה רק עבור איראן והציג את הלאומיות כאידיאולוגיה זרה וכחלק ממזימה אימפריאליסטית שנועדה לפצל את האומה המוסלמית למדינות יריבות ולעמים שונים, במטרה להחלישה.⁸³ מבחינת ח'ומיני שימשה תפיסה זו הצדקה להתערב בענייניהן הפנימיים של חברות מוסלמיות אחרות ולהטיף לעמים המוסלמים להתקומם נגד שליטיהם, שנחשבו בעיניו בלתי לגיטימיים מבחינה דתית ומשרתי האימפריאליזם.⁸⁴ מאחר שאיראן על פי תפיסתו של ח'ומיני היא המדינה האסלאמית האמיתית היחידה ונציגתם האמיתית של המדוכאים עלי אדמות, הרי חובתה להנהיג את התנועה המהפכנית העולמית ולסייע למוסלמים ולעמים המדוכאים האחרים להשיג את עצמאותם וזכויותיהם.⁸⁵ לאחר המהפכה התבטאה תפיסה זו בחוקת איראן, הקובעת כי המוסלמים מהווים אומה אחת וכי על הממשלה לקדם את האחדות הפוליטית,

82 David Menashri, "Khomeini's Vision: Nationalism or World Order?", in: David Menashri (ed.), *The Iranian Revolution and the Muslim World* (Boulder: Westview Press, 1990), p. 42.

83 שם, עמ' 43.

84 מנשרי, **איראן במהפכה**, עמ' 217-218.

85 מאיר ליטבק, "מדיניות החוץ של הרפובליקה האסלאמית נוכח מציאות אזורית משתנה", בתוך: הנדלמן-בעבור, **איראן אז ועכשיו** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2017), עמ' 220. להרחבה נוספת על אודות תפיסתו של ח'ומיני בנוגע ליצוא המהפכה, ראו: ענאית-אללה יזדאני וג'מיל אחג'סתה, "בררסי תטביקי צדור אנקלאב דר גפתמאנהא-י סיאסי ג'מהורי אסלאמי איראן" [מחקר השוואתי של יצוא המהפכה בשיח הפוליטי של הרפובליקה האסלאמית של איראן], **פז'השנאמה אנקלאב אסלאמי**, כרך 1, מס' 3, קיץ 2012, עמ' 71-72; **צדור אנקלאב אז דידגאה אמאם ח'מיני** [יצוא המהפכה בהשקפתו של אמאם ח'מיני] (תהראן: מא'ססה תנ'טים ונשק את'אר אמאם ח'מיני [המוסד לעריכה ולהוצאה לאור של כתבי האמאם ח'ומיני], 1384 [2005]).

הכלכלית והתרבותית של העולם המוסלמי (סעיף 11) ולהגן על המדוכאים (מסתזעפין) כנגד המדכאים (מסתכברון) בכל מקום (סעיף 154). עם זאת היא גם מגדירה את שימור עצמאותה ולכידותה הטריטוריאלית של איראן כבסיס למדיניות החוץ (סעיף 152), וקובעת שאיראן תימנע מלהתערב בענייניהן הפנימיים של מדינות אחרות (סעיף 154).⁸⁶

התפיסה שלפיה המהפכה באיראן היא נקודת ההתחלה למהפכה אסלאמית כוללת וכי יצוא המהפכה הוא מכשיר להשגת אחדות אסלאמית אומצה על ידי כמה הוגים איראנים מהפכנים, שראו באיראן את "אם אל-קרא" (אחד מכינויי העיר מכה), כלומר המרכז הדתי, הרוחני והפוליטי האמיתי של העולם המוסלמי. התפיסה, שפותחה בתקופה המודרנית על ידי הוגה הדעות הסוני עבד א-רחמן אל-כואכבי בשלהי המאה ה-19 כדוקטרינה לשיקום מעמד האסלאם והמוסלמים, הותאמה לצורכי המהפכה האסלאמית. מוחמד-ג'ואד לאריג'אני, מבכירי המשטר המשמש ראש המטה לזכויות אדם ברשות השופטת, פרסם בחורף 1996 מאמר בשם 'הגבולות המדיניים'. לאריג'אני קבע כי "מדינה שבה המשטר האסלאמי שולט לגמרי, היא בעלת מעמד נבחר הנקרא 'אם אל-קרא'. הוא קבע כי למרות שלמנהיג אם אל-קרא יש שלטון רשמי רק במדינה מסוימת [איראן], ועל כל האומה האסלאמית מוטלת האחריות לציית לו. כל תבוסה או ניצחון של אם אל-קרא הוא תבוסה או ניצחון של האסלאם כולו. לכן אם תוקפים את אם אל-קרא, על כל האומה האסלאמית לקום ולהגן עליה".⁸⁷

התמורות במימוש תפיסת "יצוא המהפכה" בשנות ה-80

בשנים הראשונות שלאחר המהפכה התבטאה תמיכתה של איראן בעקרון יצוא המהפכה בקריאה לעמים הערביים השונים להפיל את שליטיהם ולכונן במקומם משטרים אסלאמיים על פי הדגם האיראני. היו אנשי דת שביקשו לראות במהפכה פתח לשינוי פני החברה האנושית והפיכת האסלאם לכוח מוביל בחברה האנושית כולה. איתאללה עלי משכיני, אחד הקיצוניים בהטפותיו ליצוא המהפכה, אף הרחיק לכת וקבע כי מטרת המהפכה היא

⁸⁶ "Iran (Islamic Republic of)'s Constitution of 1979 with Amendments through 1989", constituteproject.org, April 27, 2022.

⁸⁷ א' סביון, י' כרמון וא' כפאש, "החזון האזורי של הרפובליקה האסלאמית של איראן ויישומה הצבאי-פוליטי", המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון (ממר"), 8 בדצמבר 2016.

להרחבה נוספת על תפיסת אם אל-קרא, ראו: חסין ג'עפרזאדה בהאבאדי ומחסן ח'לילי, "באזנמאיי אלגווי צדור אנקלאב דר אנדישהי סיאסי רהבר מעט'ם אנקלאב אסלאמי (1368 עד 1388)" [הייצוג של מודל יצוא המהפכה במחשבה הפוליטית של המנהיג העליון של המהפכה האסלאמית (1989–1990 עד 2009–2010)], **פ'ז'והש פ'ז'והשנאמה אנקלאב אסלאמי**, כרך 2, מס' 8, סתיו 2013, עמ' 43.

לכפות את הקוראן על העולם כולו. הנשיא דאז עלי ח'אמנהאי (1981–1989) ביטא את עמדת שליטי איראן ואמר כי "המהפכה אינה מכירה גבולות" ואינה יכולה להיות "כלואה בתוך חומות", אלא היא חייבת להיות מיוצאת. בדומה לח'ומיני, גם הוא ראה במהפכה האיראנית שלב ראשון במהפכה עולמית. ראש הממשלה בשנות ה-80, מיר-חוסייין מוסוי, הצהיר בעת שכהן כשר החוץ באוגוסט 1981 כי מטרת משרדו היא "לשאת את בשורת המהפכה לעולם". השאיפה לייצא את המהפכה לכלל החברה המוסלמית נתפסה כחובתה הדתית של המהפכה האסלאמית וכחלק בלתי נפרד מהפילוסופיה של המהפכה, אך כי לא בהכרח באמצעות כפיית האסלאם על העמים המדוכאים.⁸⁸ מאמציה של איראן להפיץ את תורתה המהפכנית כללו בין היתר שידורי תעמולה בשפות שונות, הפצת ספרות דתית וארגון ועידות ומשלחות של עולי רגל. שגרירויות איראן נקראו לתת עדיפות להסברה, משלחות מיוחדות יצאו למספר רב של ארצות מוסלמיות למטרת הסברה, "בתי תרבות" הוקמו בארצות שונות, אנשי דת נקראו ללמוד שפות זרות ולהשתלב בפעילות ההסברה מחוץ לאיראן ופרסומים בשפות שונות הופצו ברחבי העולם.⁸⁹

איראן לא הסתפקה, עם זאת, בפעילות דתית-תרבותית, והחלה לתמוך בארגונים אסלאמיים ולסייע לתנועות בדלניות במדינות מוסלמיות שונות, למשל במדינות המפרץ. האחריות המרכזית למימוש הרעיון של יצוא המהפכה הוטלה בראשית שנות ה-80 על משמרות המהפכה, שראו עצמם כמגיני המהפכה ומחויבים לתמיכה בתנועות שחרור בעולם ולהפצת האידיאלים המהפכניים מעבר לגבולות איראן. התערבות פוליטית או צבאית במדינות זרות באמצעות שיתוף פעולה עם קבוצות מזוינות נתפסה כאמצעי לשימור המהפכה ואף להרחבתה. יצוא המהפכה סיפק עבור משמרות המהפכה את הבסיס האידיאולוגי והמוסרי למעורבות איראנית במדינות זרות, בפרט בלבנון.⁹⁰

הניצחונות שאיראן השיגה במתקפת אביב 1982 במלחמה עם עיראק חיזקו את תחושת הביטחון בהנהגה האיראנית. הביטחון העצמי הגובר השפיע גם על שאיפותיהם החוץ-טריטוריאליות של משמרות המהפכה. בראייתם של מנהיגי איראן, המלחמה עם עיראק נתפסה כחלק ממאבק גדול יותר של העולם המוסלמי נגד האימפריאליזם והציונות. פלישת ישראל ללבנון ביוני 1982 והסכסוך הנמשך באפגניסטן בעקבות הפלישה הסובייטית

88 מנשרי, **איראן במהפכה**, עמ' 217.

89 שם, עמ' 219.

90 Afshon Ostovar, *Vanguard of the Imam: Religion, Politics, and Iran's Revolutionary Guards* (Oxford: Oxford University Press, 2016), pp. 102-104.

חיזקו קו מחשבה זה. עוד לפני מתקפת הנגד ב־1982 קראו משמרות המהפכה להקמת כוח מוסלמי רב־לאומי ל"שחרור ירושלים". עם זאת, התפיסה הרווחת בקרב בכירי הארגון הייתה שהניצחון הגדול של שחרור ירושלים יוכל להתממש רק לאחר הניצחון הקטן של תבוסת סדאם חוסיין. בעקבות הפלישה הישראלית ללבנון לחצו גורמים במשמרות המהפכה להסיט חלק ממשאבי המלחמה לטובת לבנון, אם כי בהיקף מוגבל, בשל אילוצי המלחמה.⁹¹ בעיראק, לעומת זאת, המצב היה שונה. המשך המלחמה הוביל להחלטת איראן לגייס שיעים עיראקים מקרב הפליטים העיראקים באיראן לתנועה פוליטית, שתוביל למהפכה בעיראק לאחר נפילתו המיוחלת של סדאם חוסיין. רבים מהם כבר היו קשורים בארגונים פוליטיים שיעיים, בייחוד למפלגת אל־דעוה, ונמלטו לאיראן לאחר המהפכה האסלאמית על רקע הדיכוי המחריף מצד שליט עיראק כנגד השיעים. בנובמבר 1982 הוקמה 'המועצה העליונה של המהפכה האסלאמית בעיראק', שהייתה מחויבת ליצוא האידיאולוגיה הח'ומיניסטית לעיראק. מנהיגה, איש הדת מוחמד באקר אל־חכים, אימץ את תפיסת שלטון חכם ההלכה (ולאית־י פקיה) שהונהגה באיראן לאחר המהפכה, והכיר בח'ומיני כסמכות דתית עליונה. ב־1983 הקימו משמרות המהפכה זרוע צבאית למועצה בשם 'גיס בד־ר', במאמץ לסייע לה. ארגון זה איחד לוחמים עיראקים במסגרת חטיבתית תחת פיקוד משמרות המהפכה. הלוחמים גויסו בעיקר מקרב פעילים עיראקים שיעים שגלו לאיראן ושבווי מלחמה עיראקים, והם השתתפו בשורה של קרבות במסגרת משמרות המהפכה. באמצעות הגיס הצליחו משמרות המהפכה לכונן קשרים חזקים וארוכי טווח עם הארגונים השיעיים העיראקיים, שעתידים היו להניב פירות לאחר כיבוש עיראק ב־2003, כאשר המועצה העליונה של המהפכה האסלאמית, גיס בד־ר וגולים עיראקים אחרים השתלבו בהדרגה בעמדות מפתח במדינה העיראקית החדשה.⁹²

מאמציה של איראן לייצא את המהפכה האסלאמית בשנות ה־80 הושפעו עד מהרה מההתפתחויות הפנימיות באיראן עצמה, מהנסיבות הייחודיות של החברות המוסלמיות שאליהן חתרה איראן לייצא את המהפכה ומההתפתחויות האזוריות והבינלאומיות. מלכתחילה לא היו כל חלקי הקואליציה של ח'ומיני שותפים להערכת הצורך או האפשרות של יצוא המהפכה, וודאי לא ייעדו לעיקרון זה אותן משמעויות. יתר על כן, אצל חלק גדול מאנשי הדת הרדיקלים ומקורביהם ניתן היה לזהות שינוי משמעותי בגישתם לעיקרון זה, בעת שנטלו

Ostovar, *Vanguard of the Imam*, pp. 109-110. 91

שם, עמ' 111-112. 92

על עצמם תפקידים בכירים בממשל. בהדרגה, עם התייצבות המשטר, ניכרת התמתנות מסוימת או מידה של השלמה עם המציאות.⁹³

לאחר ניצחון המהפכה לא הייתה למנהיגיה החדשים של איראן תפיסה ברורה וכוללת כיצד לייצא את החזון שלהם. הם היו משוכנעים שעצם הצלחתה של התנועה המהפכנית תוביל לתגובת שרשרת בחברות מוסלמיות נוספות, אך הדבר לא התרחש. הקריאות למהפכות בנוסח האיראני זכו לאהדה בעיקר בקרב המיעוט השיעי במדינות שונות באזור, ולהיענות מוגבלת ביותר בקרב הרוב הסוני בעולם הערבי. הרפובליקה האסלאמית לא הפכה מודל לחיקוי בעיני מדינות מוסלמיות נוספות, ומדיניות יצוא המהפכה של איראן רק הגבירה את החשש מפני חתרנותה והשפעתה הגוברת על יציבותן ואת מאמציהן לדכא כל ביטוי של אסלאם פוליטי בשטחן.⁹⁴

ככל שהמלחמה עם עיראק נמשכה הבינו האיראנים כי נקלעו למצוקה מדינית ואסטרטגית חמורה נוכח תמיכתן הגלויה בעיראק של רוב מדינות ערב, פרט לסוריה, ותמיכתן השקטה של רוב מעצמות המערב. לפיכך שינו מנהיגי איראן את הרטוריקה וכן את התנהלותם הטקטית והעניקו משקל רב יותר לשיקולים של אינטרס המדינה.⁹⁵ הצורך להתפשר עם המציאות הביא לשינוי בגישתם של מנהיגי איראן גם ביחס לעקרון יצוא המהפכה. תהליך זה התרחש תוך כדי מאבק פוליטי – בין אלה שהדגישו את ערכי המהפכה וסברו שיש להשתמש בכל האמצעים הדרושים כדי לייצאה לבין אלה שגם אם לא התכחשו ליעדיה העל-לאומיים של המהפכה, סברו שאין זה נכון לפעול למימושם בכל מחיר.⁹⁶ לעומת רצונם של החוגים הפרגמטיסטיים בנורמליזציה מסוימת בקשרי החוץ ובהנמכת הפרופיל המהפכני, הטיפו הרדיקלים להמשך המדיניות המהפכנית, לפעולה נמרצת להפצת המסר המהפכני בעולם ובפרט בעולם האסלאם, ולמאבק בלתי מתפשר במתקפת המערב.⁹⁷

93 מנשרי, **איראן במהפכה**, עמ' 216.

94 Menashri, "Khomeini's Vision", pp. 1-2; להרחבה על אודות תפיסות סוניות ביחס למהפכה האסלאמית באיראן, ראו: Meir Hatina, "Debating the 'Awakening Shi'a': Sunni Perceptions of the Iranian Revolutions", in: Ofra Bengio & Meir Litvak (eds.), *The Sunna and Shi'a in History: Division and Ecumenism in the Muslim Middle East* (New York: Palgrave Macmillan, 2011), pp. 203-221.

95 ליטבק, "מדיניות החוץ", עמ' 219-221.

96 בהאבאדי וח'לילי, "באזמאאי אלגו'י צדור אנקלאב", עמ' 26.

97 מנשרי, **איראן לאחר ח'מיני**, עמ' 70.

ניתן להצביע על שלוש גישות מרכזיות שהתפתחו בשנות ה־80 ביחס לתפיסת יצוא המהפכה. תומכי הגישה הראשונה גרסו שיש להפיץ את ערכי המהפכה רק במסגרת גבולותיה הלאומיים של איראן. הם התנגדו עקרונית ליצוא המהפכה והציגו אותו כעיקרון המנוגד לחוק הבינלאומי. הם ביקשו להציב את האינטרסים הלאומיים של איראן בראש סדר העדיפויות ולהתמקד בכינון איראן מפותחת, חופשית ועצמאית, המקיימת קשרים עם כל מדינות העולם. גישה זו נתמכה בין היתר על ידי ראש הממשלה הראשון שלאחר המהפכה ומנהיג תנועת החופש הליברלית, מהדי באזרגאן. תומכי הגישה השנייה, רובם אנשי דת מהזרם הרדיקלי, סירבו להכיר בגבולות הלאומיים שעוצבו על ידי המעצמות הקולוניאליות וטענו כי האסלאם אינו מכיר בגבולות, וכי קבלתם תיחשב כתבוסה בידי הקהילה הבינלאומית, המנהלת מאבק כנגד איראן המהפכנית. תומכי גישה מהפכנית זו דגלו במערכה מתמשכת נגד "המשטרים המדכאים" באזור תוך שימוש בכל היכולות העומדות לרשות איראן, לרבות אמצעים כוחניים וצבאיים ואספקת אמצעי לחימה לתנועות שחרור אסלאמיסטיות. תומכי הגישה השלישית, כדוגמת יושב ראש הפרלמנט והנשיא לשעבר אכבר־האשמי רפסנג'אני, לא התנגדו לעקרון יצוא המהפכה, אך סברו שהדרך הנכונה ביותר לממשו היא באמצעות כינון אומת מופת בתוך איראן, שתשמש דוגמה לחברות אחרות. לתפיסתם יש להשלים עם הסטטוס קוו אם התנאים אינם מאפשרים לשנותו, ויש להגיע לפשרה ולהסדרה עם מדינות חזקות בקהילה הבינלאומית כאשר נשקפת סכנה לאינטרסים הלאומיים. עימות עם הקהילה הבינלאומית אפשרי רק כאשר התנאים יאפשרו זאת ולאחר התייצבות המצב הפנימי באיראן.⁹⁸

לאחר ההשתלטות על השגרירות האמריקאית בטהראן והתפטרות ממשלתו הליברלית של באזרגאן בנובמבר 1979 התחזק כוחו של הזרם הרדיקלי־מהפכני, והשפעתו על מדיניות החוץ האיראנית ניכרה היטב. איש הדת הבכיר איתאללה מורתזא מוטהרי, הנחשב לאחד האידיאולוגים הבולטים ב'מפלגת הרפובליקה האסלאמית' שהוקמה בפברואר 1979 וייצגה את נאמני הקו של ח'ומיני, קרא להרחבת השפעתה של המהפכה לכלל המדינות המוסלמיות והצהיר שיהיה זה לכבודה של איראן שמהפכה אסלאמית שהחלה במדינה זו תשפיע על

98 עבאס־עלי פרזנדי ארדכאני, "מבאני נט'רי צדור אנקלאב אז מנט'ר אמאם ח'מיני" [היסודות התאורטיים של יצוא המהפכה מנקודת המבט של אמאם ח'מיני], אתר מנהיג איראן, 23 בספטמבר 2007; מחסן פור־מחמד, "צדור אנקלאב: צ'ראיי, צ'יסתי וצ'וגוני" [יצוא המהפכה: מדוע, מה וכיצד], **מג'לה מעארף**, גיליון 63, בהמך 1387 [ינואר–פברואר 2009].

כלל המדינות המוסלמיות.⁹⁹ חרף מדיניות "עיראק תחילה" שאומצה על ידי משמרות המהפכה, פעלה בתוך הארגון קבוצה בתמיכת איתאללה חוסיין-עלי מונתזרי, שמיקדה את פעילותה במאמץ לייצא את המהפכה אל מחוץ לאיראן. מונתזרי היה מהתומכים הבולטים ביצוא המהפכה ומעמדו כיוורשו המסומן של ח'ומיני אפשר לו להפוך לאידיאולוג המוביל של עיקרון זה. בנאום לרגל 'יום ירושלים העולמי' בטהראן באוקטובר 1979 הוא הדגיש כי הסיוע למוסלמים אינו יכול להיות מוגבל למילים בלבד, אלא יש צורך במעשים. הוא עמד על חובתה של איראן לסייע למוסלמים בדרום לבנון, בפלסטין, באפגניסטן ובפיליפינים. מונתזרי לא קרא אומנם להתערבות צבאית במדינות זרות, אך תפיסתו ביחס ליצוא המהפכה הדגישה את הצורך בהתערבות איראנית פעילה.¹⁰⁰ בנו של מונתזרי, מוחמד, נקט גישה קיצונית אף יותר וקרא לתמיכה אקטיבית בפלסטינים בלבנון. בדצמבר 1979 הוא אף נקלע לעימות עם המשטר, לאחר שהשתלט עם כמה מאות מתומכיו על שדה התעופה הבינלאומי של טהראן למשך 15 יום, ולאחר מכן ארגן עצרת מול משרד החוץ במחאה על סירוב הממשלה לאפשר להם לטוס ללבנון כדי להילחם לצד הפלסטינים.¹⁰¹ בחסותו של מונתזרי האב הוקמה במשמרות המהפכה בראשית שנות ה-80 'הלשכה לתנועות שחרור', שנועדה להפוך את חזונו לתמיכה פעילה בתנועות אסלאמיות מחוץ לאיראן. הלשכה – שהונהגה על ידי בנו מוחמד עד מותו ביוני 1981 בפיצוץ במטה מפלגת הרפובליקה האסלאמית בטהראן, ולאחר מכן על ידי קרובו מהדי האשמי – הצהירה על כוונתה המרכזית לפתח קשרים עם ארגונים אסלאמיים מחוץ לאיראן, שנאבקו על חירות מהאימפריאליזם ומ"הציונות העולמית". רוב מאמצי הלשכה התמקדו בהרחבת ההשפעה האיראנית בלבנון, ובמידה פחותה באפגניסטן. הקמת הלשכה הפכה את המבצעים מחוץ לגבולות איראן לאחד מתחומי אחריותם של משמרות המהפכה. המלחמה הנמשכת בלבנון סיפקה לארגון הזדמנות לפעול באופן ישיר לקידום היעד של "שחרור ירושלים". זמן קצר לאחר הפלישה הישראלית ללבנון אישר הנשיא ח'אמנהאי שמשמרות המהפכה החלו לשלוח לוחמים ללבנון. הוא הצהיר שמבחינת איראן אין כל הבדל בין החזית בדרום איראן לחזית בדרום לבנון, וכי טהראן מוכנה להעמיד את האמצעים שברשותה לרשות המוסלמים המוכנים

99 יזדאני ואחג'סתה, "בררסי תטביקי צדור אנקלאב", עמ' 75.

Ostovar, *Vanguard of the Imam*, pp. 106-107. 100

101 שם, עמ' 105.

להילחם נגד "המשטר הציוני".¹⁰² עד סוף יוני 1982 נשלחו יותר מ-1,000 לוחמי משמרות המהפכה לסוריה לטובת ביצוע משימות בלבנון. מראשית המעורבות של הארגון בלבנון סייעו משמרות המהפכה לארגן ולאמן את ההתנגדות השיעית במדינה. הקשרים שקיימו הפעילים האיראנים עם פעילים שיעים בלבנון כבר משנות ה-70 הביאו להקמת ההתנגדות השיעית הלבנונית הפרו-ח'ומיניסטית, שהתגבשה בסופו של דבר לארגון חזבאללה. הייתה זו אחת ההתארגנויות הראשונות מחוץ לאיראן שאימצו את תפיסת "שלטון חכם ההלכה" והכירו בח'ומיני כסמכות פוליטית ודתית עליונה.¹⁰³ רוב לוחמי משמרות המהפכה שנשלחו ללבנון החלו לשוב לארצם ב-1985, לאחר שהמלחמה עם עיראק שבה וקיבלה עדיפות עליונה, ועל רקע הגינויים הבינלאומיים הגוברים כנגד איראן בשל קשריה לפעולות טרור בלבנון, שחידדו את חילוקי הדעות הפוליטיים בהנהגה האיראנית בנוגע להמשך המעורבות מחוץ לגבולות המדינה.¹⁰⁴

ככל שנמשכה המלחמה והחריפו בעיותיה הכלכליות ובידודה של איראן בזירה הבינלאומית התחדד הצורך בשיתוף פעולה גובר עם הקהילה הבינלאומית, ותשומת הלב של ההנהגה הוסטה כלפי פנים. חוגים פרגמטיים בהנהגת רפסנג'אני ראו בהתערבות איראן במדינות אחרות בזבז משאבים הפוגע במעמדה הבינלאומי ומסיט את תשומת הלב מהמלחמה נגד עיראק. רפסנג'אני זכה בעניין זה לתמיכת ח'ומיני ומפקדי המלחמה עם עיראק, לרבות מפקד משמרות המהפכה מוחסן רזא'י. לעומתם החוגים הרדיקליים, שהיו מזוהים עם מונתזרי, האשמי ושגריר איראן בסוריה עלי-אכבר מוחתשמי-פור ראו בסיוע לתנועות ההתנגדות המוסלמיות משום אחריות מוסרית ופוליטית של איראן. הם הציגו את לבנון כדוגמה מוצלחת לפוטנציאל הטמון ביצוא המהפכה וכחזית חשובה במערכה נגד האימפריאליזם והציונות, המחייבת הרחבת התמיכה ולא צמצומה.¹⁰⁵

בהדרגה פינו הצהרות מיליטנטיות של אנשי דת רדיקלים את מקומן להכרזות הדוגלות בהפצת עקרונות המהפכה בעיקר בדרכי נועם. הדוברים אומנם לא התכחשו ל"חובתם" להושיט סיוע לתנועות חופש בעולם המוסלמי, אך את עיקר תרומתם ראו בהצגת המהפכה

102 Ostovar, *Vanguard of the Imam*, pp. 112-113; לא ברור אם הנחיתו של ח'אמנאהי לשלוח את לוחמי משמרות המהפכה ללבנון אושרה על ידי ח'ומיני. ראו בהקשר זה: Alex Vatanka, *The Battle: of the Ayatollahs in Iran: The United States, Foreign Policy, and Political Rivalry since* 1979 (London & New York: I.B. Tauris, 2021), p. 54.

103 Ostovar, *Vanguard of the Imam*, pp. 113-114.

104 שם, עמ' 118.

105 שם, עמ' 118-119.

כתבנית לחיקוי. אף כי חזונו של ח'ומיני לא ננטש, מימושו נעשה כפוף לשיקולים מעשיים. האופוריה הראשונית והאמונה ביכולתה של איראן לייצא את המהפכה הפנו מקומן לגישה ריאליסטית יותר במדיניות החוץ. במקום יצוא המהפכה באופן פעיל הושם הדגש על ביסוס המהפכה בתוך איראן ועל הפיכתה למודל לחיקוי גם עבור חברות מוסלמיות נוספות. במובן זה לא הייתה המהפכה האסלאמית שונה כל כך מהמהפכה הצרפתית, האמריקאית ובעיקר הבולשביקית. כולן שאפו בראשית דרכן לייצא את המהפכה בצורה כזו או אחרת, וכולן נאלצו במוקדם או במאוחר להכיר במציאות, גם אם לא לזנוח את החזון המהפכני.¹⁰⁶ ח'ומיני עצמו החל להדגיש כי אין הכוונה ליצוא המהפכה בכוח וכי איראן צריכה לנהוג כ"אורח מוזמן", ועד שהדבר יקרה, חובתה המרכזית היא להפיץ את האידיאולוגיה האסלאמית ולהגביר את המודעות למציאות החדשה שנוצרה באיראן לאחר המהפכה, כדי לעורר את "הזמנתה" למקומות אחרים.¹⁰⁷ כבר באוגוסט 1980 הבהיר ח'ומיני בכינוס של נציגי תנועות שחרור עממיות בטהראן, כי אין בקריאותיה של איראן ליצוא המהפכה משום כוונה להתערבות פיזית או צבאית במדינות אחרות. הוא הצהיר כי איראן חותרת לייצא את "רוח המהפכה" ולא לעשות שימוש בנשק כדי לתקוף מדינות אחרות.¹⁰⁸ בשנת 1983 פסק ח'ומיני כי מהלך ההיסטוריה אומנם הופך את יצוא המהפכה לתהליך שאין לעצרו, אך איראן אינה מעוניינת "לזחול כתולעת אליהן" אלא רוצה להיכנס בדרך הראשית "כאורח מוזמן". בשנת 1984 הוסיף כי בהצהרות על יצוא המהפכה אין כוונתה של איראן "לרכוב על מטוסים ולפלוש" למדינות מוסלמיות. איראן אינה מתכוונת ואינה מסוגלת לעשות זאת, וכל רצונה הוא להראות לאחרים מהו האסלאם הנכון.¹⁰⁹

בכך ביטא ח'ומיני את המעבר ליצוא המהפכה במישור התרבותי והאידיאולוגי. אם בראשית המהפכה הצהיר ח'ומיני כי ארצו אינה יראה מבדידות בינלאומית, ואף שהבדידות רק תוביל לביצור עצמאותה של איראן, הרי בשנת 1984 הוא נאלץ להודות כי ארצו מעוניינת בקשרים עם כל מדינות העולם למעט ארצות הברית, ישראל ודרום אפריקה, וכי לא לעשות כן יהיה "מנוגד להיגיון ולחוק האסלאמי".¹¹⁰ גם בסוף ימיו המשיך ח'ומיני לתמוך ביצוא המהפכה והצהיר כי המהפכה האסלאמית אינה מוגבלת רק לאיראן עצמה. עם זאת הוא דחה את

Menashri, "Khomeini's Vision", pp. 53-54; R.K Ramazani, "Ideology and Pragmatism in Iran's Foreign Policy", *Middle East Journal*, Autumn 2004, pp. 555-556. 106

Menashri, "Khomeini's Vision", p. 49. 107

Ostovar, *Vanguard of the Imam*, p. 106. 108

מנשרי, **איראן במהפכה**, עמ' 219-218. 109

מנשרי, **איראן לאחר ח'ומיני**, עמ' 70. 110

הגישה הרדיקלית והכריז שמשמעות יצוא המהפכה היא שאומות העולם והממשלות יתעוררו ויצילו את עצמן מהמצוקה שבה הן נתונות, וכי יצוא המהפכה יתבצע באמצעות העברת המסר והניסיון המהפכניים לעמים אחרים, ולא באמצעות נשק או מתקפה צבאית.¹¹¹ ראשי המשטר הלכו בעקבותיו. שר החוץ עלי-אכבר ולאיית הצהיר כי יצוא המהפכה הוא "עניין תרבותי ואידאולוגי" ואין לו קשר עם "יצוא רובים, טנקים וחיילים", ואילו הנשיא ח'אמנהאי השווה את השפעת המהפכה בעולם המוסלמי לזו של "גחלים לוחשות", שיבעירו באופן טבעי את המציאות השחורה האופפת אותן.¹¹² גם ראש הממשלה מוסוי הצהיר שאיראן אינה מעוניינת לייצא מהפכה אלימה לאף מדינה, אלא רק לקדם את המהפכה האסלאמית באמצעות שכנוע.¹¹³

בסופו של דבר התקבלה עמדתם של חסידי הגישה הפרגמטית במדיניות החוץ. 'הלשכה לתנועות שחרור' הוצאה בתמיכת ח'ומיני מידי משמרות המהפכה בשנת 1982 והשתלבה במשרד החוץ, מה שהכפיף אותה לשליטת הממשלה. האשמי עצמו נעצר על ידי כוחות הביטחון הסעודיים כשניסה להבריח חומר נפץ במהלך העלייה השנתית לרגל למכה. הוא שב לאיראן, שם נעצר ונחקר ובספטמבר 1987 הוצא להורג, לאחר שהואשם בכך שהיה המקור שהעביר לעיתון הלבנוני א-שראע את דבר נסיעתה החשאית של משלחת אמריקאית לטהראן במסגרת פרשת איראנגייט. עד שנת 1987 איבד הזרם הרדיקלי את רוב השפעתו במשמרות המהפכה ובממשלה. סיום המלחמה באוגוסט 1988 סימן את שקיעתו הפוליטית של זרם זה. מונתזרי עצמו, שעבר תהליך התמתנות בכל הקשור למדיניות הפנים, נושל מירושת ח'ומיני במארס 1989, לאחר שמתח ביקורת על הדיכוי הפוליטי המרחיק ברפובליקה האסלאמית. אף על פי שמשמרות המהפכה המשיכו בהתערבות מוגבלת מעבר לגבולות איראן גם בתום המלחמה, בייחוד בתמיכתם הנמשכת בחזבאללה, יצוא המהפכה במתכונתו המקורית מראשית שנות ה-80 לא זכה עוד לתמיכת הזרם הפוליטי המרכזי. מונתזרי עצמו החל לסגת מתמיכתו בעמדה הדוגלת ביצוא המהפכה והביע הסתייגות מהתערבות צבאית במדינות אחרות. הוא גרס שהדרך ליצוא המהפכה היא באמצעות הפיכת איראן למודל עבור מדינות אחרות, כדי שהן עצמן תוכלנה לבחור בדרך זו על מנת לשחרר עצמן משליטת המערב.¹¹⁴ ניתן אפוא להצביע על סטייה מהפילוסופיה של

111 ארדכאני, "מבאני נט'רי צדור אנקלאב אז מנט'ר אמאם ח'מיני".

112 מנשרי, **איראן במהפכה**, עמ' 219.

113 Menashri, "Khomeini's Vision", pp. 49-50.

114 Ostovar, *Vanguard of the Imam*, pp. 119-120.

ח'ומיני ביחס ליצוא המהפכה כבר בעשור הראשון של המהפכה. לאינטרסים הפרגמטיים של המדינה ניתנה עדיפות ברורה על פני הפילוסופיה הרדיקלית של המהפכה, בפרט בתנאי המלחמה המתמשכת עם עיראק. כמו במדיניות הפנים, גם במדיניות החוץ הלך וגבר בדרך כלל האינטרס הממלכתי – כפי שפירש אותו המשטר האסלאמי – על האידיאל המהפכני. למעשה, המדיניות נאלצה להביא בחשבון יותר ויותר את תנאי המציאות ואת מגבלות כוחה של המדינה.¹¹⁵

יצוא המהפכה לאחר מות ח'ומיני: בין אידיאולוגיה לאינטרסים לאומיים

מותו של מכוון המהפכה ח'ומיני והרצון להתמקד בשיקומה של איראן לאחר המלחמה עם עיראק, שהסתיימה ללא הכרעה, חיזקו את הגישה הפרגמטית במדיניות החוץ האיראנית. בסוף שנות ה־80 נוצרו תנאים שחייבו שינויים במדיניות החוץ, בהם אימוץ תוכנית הפיתוח הרב־שנתית והצורך בשיקום נזקי המלחמה עם עיראק. הנשיאים רפסנג'אני (1989–1997) ומוחמד ח'אתמי (1997–2005) חתרו להפיג את המתיחות בין איראן לשכנותיה ולשפר את קשריה עם מדינות ערב והקהילה הבינלאומית. רפסנג'אני סבר כי יצוא המהפכה אפשרי באמצעות הצגת מודל ראוי של פיתוח פוליטי, חברתי וכלכלי שיוכל לשמש דוגמה עבור מדינות אחרות באזור. כמו כן הדגיש רפסנג'אני את יצוא מהפכה בהקשר התרבותי. מדיניות זו נמשכה גם בימי נשיאותו של ח'אתמי, ששם דגש על כינון חברה אזרחית ודיאלוג בין ציוויליזציות, תוך הצגת פניה החיוביות של איראן בפני העולם.¹¹⁶ בהאבאדי וח'לילי הגדירו את השינוי במדיניות החוץ האיראנית מסוף שנות ה־80 כמעבר מרעיון "המהפכה המתמשכת", שהתבסס על הצורך להמשיך במהפכה בחברות אחרות, לרעיון של "המהפכה המבוססת", הנותן עדיפות לאינטרסים לאומיים ולפיתוח לאומי על פני האינטרסים של האומה המוסלמית כולה ומבכר יצוא מהפכה תרבותי באמצעות כלים של עוצמה רכה.¹¹⁷ ואולם גם בתקופה זו המשיכה איראן לסייע לארגוני הטרור ובראשם חזבאללה, ולאחר מכן גם חמאס והג'האד האסלאמי הפלסטיני.

בחירתו של מחמוד אחמדינז'אד לנשיאות איראן בשנת 2005 הביאה לשינוי מסוים במדיניות החוץ, בהשוואה לשני הנשיאים שקדמו לו. אחמדינז'אד שב ואימץ את התפיסה

115 מנשרי, **איראן לאחר ח'ומיני**, עמ' 69.

116 יזדאני ואחג'סתה, "בררסי טטביקי צדור אנקלאב", עמ' 78–79.

117 בהאבאדי וח'לילי, "באזנמאאי אלג'וי צדור אנקלאב", 2013, עמ' 44; לפירוט על אודות השימוש בעוצמה רכה במדיניות האזורית של איראן, ראו פרק 4.

המהפכנית-ערכית שאפיינה את העשור הראשון למהפכה, וקרא לערעור הסדר העולמי הקיים ולהגברת התמיכה בעמים המדוכאים על בסיס תפיסת הצדק האסלאמי. הוא הדגיש את הצורך בהפצת ערכים אסלאמיים באזור ובעולם כדי לתקן את הסדר העולמי הבלתי צודק ולכונן קהילה אסלאמית עולמית, שתכשיר את הקרקע לשובו של "האימאם הנעלם" – המהדי.¹¹⁸ בנאום לרגל יום השנה למותו של ח'ומיני ביוני 2009 שב והכריז אחמדינז'אד כי למהפכה האסלאמית אין גבולות ואין לתחום אותה לשטחה של איראן בלבד.¹¹⁹ אף על פי כן, גם הוא לא קרא ליצוא המהפכה בדרכים כוחניות וצבאיות.

השילוב בין אילוצים פנימיים לנסיבות האזוריות והבינלאומיות המשתנות הביא לאימוץ מדיניות דואלית מצד מנהיגי איראן – ניסיון לשמור אמונים לתורה מהפכנית מתוך אימוץ מדיניות שתשרת את האינטרס הלאומי של איראן על בסיס שיקולי עלות-תועלת ובגישה פרגמטית, השואפת לדרך הטובה ביותר להשגת יעדיה האסטרטגיים. בדילמה שבין המחויבות האידיאולוגית לבין השיקול האסטרטגי-תועלתני העניקה איראן לעיתים קרובות עדיפות לשיקול התועלתני, מתוך אמונה שהדבר לא יפגע בחזון האידיאולוגי בטווח הארוך. כך לדוגמה העדיפה איראן את שכנתה ארמניה הנוצרית על פני אזרבייג'ן המוסלמית בסכסוך הטריטוריאלי ביניהן על מובלעת נגורנו קרבאך, מפני שחששה שאזרבייג'ן חילונית חזקה ומשגשגת תהווה מוקד משיכה למיעוט האזרי הגדול בתוך איראן. כמו כן, על אף הדיכוי הרוסי האכזרי של המרד הצ'צ'ני בשנות ה-90 תמכה איראן בשלמותה הטריטוריאלית של רוסיה ולא בעצמאותם של הצ'צ'נים המוסלמים, בשל חשיבותם האסטרטגית והכלכלית של היחסים עם רוסיה. כך גם הגישה איראן סיוע מזערי למרד השיעי בעיראק בשנת 1991, אף שדוכא באופן אכזרי ולמרות הפגיעה באתרים הקדושים ביותר לשיעים, בשל חוסר רצון להיקלע לעימות צבאי נוסף עם עיראק.¹²⁰ באזורים מרוחקים יותר, ובייחוד במקרים שלא סיכנו את האינטרס האיראני, הייתה איראן נחרצת יותר בתמיכתה בתנועות הקרובות אליה אידיאולוגית וגילתה יותר נאמנות לתורתה המהפכנית, כגון בקשריה עם סודאן, עם תנועות רדיקליות באלג'יריה, עם חזבאללה, עם הג'האד האסלאמי ועם חמאס, אף כי גם באלה לא הייתה המדיניות האיראנית אחידה ועקבית.¹²¹

118 יזדאני ואחג'סתה, "בררסי תטביקי צדור אנקלאב", עמ' 81-82.

119 סוכנות הידיעות איסנ"א, 5 ביוני 2009, מצוטט ב"מה חדש? תקציר ידיעות מהמזה"ת", המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון (ממר"י), 11 ביוני 2009.

120 ליטבק, "מדיניות החוץ", עמ' 221.

121 מנשרי, **איראן לאחר ח'ומיני**, עמ' 76.

חרף התאמת האידיאולוגיה המהפכנית למציאות המשתנה המשיכה איראן לראות בכל התערורות אסלאמיות, ולמעשה בכל מאבק המנוהל בשם האסלאם, אות להצלחה בהפצת תורתה המהפכנית וביטוי למרכזיותה בעולם האסלאם. היא שאבה עידוד מהגברת כוחן של תנועות אסלאמיות והציגה אותן כלפי דעת הקהל האיראנית, המוסלמית והעולמית כראשיתו של מפנה שהוזן על ידי המהפכה האיראנית, מונהג על ידה ועתיד לשנות את פני האזור. הדבר עודד מגמה אקטיביסטית ואסרטיבית יותר, אך אם לא לכל התנועות האסלאמיות הגישה איראן סיוע ממשי, ובדרך כלל הקפידה לשמור על האינטרס הלאומי שלה בראש ובראשונה. ההצלחה העיקרית בהפצת הרעיון המהפכני הייתה בלבנון, אך איראן התהדרה בכל הצלחה של תנועה אסלאמיסטית כי הרי כולן – כך היא טענה – קיבלו את השראתן מהאקדמיה של המהפכה האסלאמית של איראן.¹²²

משנות ה-90 ואילך משמש כוח קודס [ירושלים] של משמרות המהפכה מכשיר עיקרי במאמציה של איראן להרחיב את השפעתה האזורית ולפעול מחוץ לגבולותיה. הכוח הוא אחת מחמש הזרועות של משמרות המהפכה (לצד זרוע היבשה, זרוע האוויר והחלל, זרוע הים ומיליציות בסיג'). הוא הוקם ב-1990 על מנת ליצור מסגרת ארגונית מסודרת לפעילות המבצעית והמדינית מחוץ לגבולות איראן, והפך בפועל לזרוע החשאית הארוכה של איראן הפועלת מול יריביה. כוח קודס כולל אגפי מטה, מפקדות ייעודיות מיוחדות העוסקות בתחומי התמחות חשאיים ייחודיים ומנהלות אזוריות המופקדות על אזורי אחריות גיאוגרפיים מוגדרים. משימותיו של הכוח כוללות ביצוע פעולות מיוחדות לאורך גבולות איראן ומחוצה לה; ביצוע פיגועי טרור נגד מתנגדיה של איראן; תמיכה ב"מחנה ההתנגדות" במזרח התיכון, המורכב מאיראן ובעלות בריתה סוריה, חזבאללה והארגונים האסלאמיים הפלסטיניים; תמיכה צבאית וכספית בתנועות אסלאמיות בעולם הערבי והמוסלמי; יצירת איום רקטות וטילים כלפי העורף הישראלי לצורך הרתעה ותגובה; סיוע לארגונים, למיליציות חמושות ולאישים פוליטיים לבצע פעילות חתרנית במדינות ובאזורים שבהם יש לאיראן עניין להגביר את השפעתה ולצמצם את השפעת המערב; פעילות נגד מתנגדי המשטר האיראני מחוץ למדינה, כולל חיסול מתנגדים המתגוררים ופועלים במערב; הקמת תשתיות טרור רדומות ברחבי העולם והפצת האידיאולוגיה של המהפכה האסלאמית; הענקת שירותים חברתיים על ידי הקמת מערכות חינוך, תרבות וקרנות צדקה בקרב אוכלוסיות מוסלמיות (בדגש על קהילות שיעיות) במזרח התיכון ובמדינות שונות ברחבי העולם; ואיסוף מידע מודיעיני במזרח התיכון וברחבי העולם, המשמש הן לצרכים צבאיים-מדיניים של איראן

122 מנשרי, **איראן לאחר ח'מיני**, עמ' 78.

והן לביצוע פעולות חתרנות ופיגועי טרור במדינות שונות. משימות אלה נועדו לקדם את היעדים האסטרטגיים של המשטר האיראני תוך יישום משנתו האידיאולוגית-פוליטית.¹²³ היכולת לשלב בין החזון המהפכני לבין האינטרסים הממלכתיים ולהדגיש כל אחד מהם בהתאם לצרכים המשתנים היא מקור עוצמה עבור הנהגת איראן. זו מאפשרת לה לשמר בידיה יכולת תמרון רבה יותר, להתאים את מדיניותה לנסיבות המשתנות ולספק פתרונות מורכבים לנוכח מציאות מורכבת לא פחות. בכירים איראנים ביטאו בהצהרותיהם מחויבות לשילוב בין החזון האידיאולוגי ובין האינטרסים המדינתיים. בכנס שנערך בדצמבר 2007 בטהראן נאם יושב ראש הפרלמנט ונציג המנהיג במועצה העליונה לביטחון לאומי עלי לאריג'אני, ומתח ביקורת על אלה הסבורים שביחסים בינלאומיים אסור לבטא "התנהלות אידיאולוגית".¹²⁴

גם המנהיג ח'אמנהאי התייחס ביוני 2007, במהלך פגישה עם חברי הממשלה, לרלוונטיות של החזון המהפכני. לדבריו, בעבר היו שסברו כי הסיסמאות העיקריות של המהפכה כמו הגאווה האסלאמית, הצדק החברתי והמאבק בהתנשאות העולמית אינן רלוונטיות עוד. ואולם הודות למדיניות ממשלתו של מחמוד אחמדינז'אד הפכו הסיסמאות האלה שוב לדומיננטיות.¹²⁵ מאז מונה למנהיג איראן ב־1989 הדגיש ח'אמנהאי במספר הזדמנויות את המסר האוניברסלי של המהפכה האסלאמית והבהיר כי הוא אינו מוגבל לגבולותיה של איראן, וכי לאיראן יש החובה להגן על המוסלמים בעולם. עם זאת הוא עמד על כך שהפצת המסר המהפכני צריכה להתבצע באופן טבעי באמצעות הצבת מודל לחיקוי עבור עמי העולם, ובפרט עבור הקהילות המוסלמיות, ולא באמצעות כפייה וכוח. בנובמבר 2006 הוא הצהיר כי איראן אינה חותרת לשימוש בכוח צבאי, ביטחוני או מודיעיני לשם יצוא המהפכה, אלא לכך שהתוכנית שאותה יצר העם האיראני לניהול העמים והחברות תתיישב בלבבותיהם של העמים המוסלמיים.¹²⁶ בהתייחסו לפעילות המיליציות השיעיות בעיראק נגד הכוחות האמריקאיים והבריטיים לאחר כיבוש עיראק בידי ארצות הברית ב־2003 אמר

123 "כוח קדס, יחידת עילית של משמרות המהפכה באיראן, מהווה את חוד החנית של 'יצוא המהפכה' האסלאמית", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 11 בנובמבר 2011.

124 רז צימט, "לאומיות, אסלאם שיעי ואינטרסים ממלכתיים במדיניות החוץ של איראן", בתוך: דניאל זיסנוין (עורך), **לאומיות, חילון ודת במזרח התיכון** (תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב 2012), עמ' 93.

125 שם.

126 "ביאנאת דר דידאר מרדם אסתאן סמנאן" [הצהרות במפגש עם אזרחי מחוז סמנאן], אתר מנהיג איראן, 8 בנובמבר 2006.

ח'אמנהאי כי איראן אינה מסיתה אף אחד ואינה מייצאת שום מהפכה. המהפכה אינה מוצר שניתן לייצא אלא היא דומה ל"ניחוח פרחים" המתפשט בעצמו. אף אחד לא מייצא את המהפכה, אמר ח'אמנהאי, אלא היא מייצאת את עצמה.¹²⁷ הוא הבהיר כי המשמעות של יצוא המהפכה היא שעמי העולם יראו שאומה אחת יכולה לעמוד באופן איתן ולא להיכנע, בזכות ההישענות על הרצון, הנחישות והאל. חרף כל הקשיים הניצבים בפניהם, מאבקייהם של המוסלמים בקשמיר, בפלסטין ובאפגניסטן נובעים מהמודל שהציבה הרפובליקה האסלאמית. כך מיוצאת המהפכה האסלאמית וכך היא מייצרת לקח ודוגמה עבור העמים המוסלמיים.¹²⁸ בטקס לרגל יום השנה השמיני למותו של ח'ומיני אמר ח'אמנהאי כי הכוונה ביצוא המהפכה היא לכך שבכל מקום שבו המוסלמים חיים הם יכירו במשטר האסלאמי ובמהפכה האסלאמית כבשלהם, ויהיו גאים בהם. הוא הדגיש כי לא ניתן להגביל את המהפכה לגבולות איראן בלבד, אך איראן אינה מאמינה ביצוא המהפכה במשמעות המרקסיסטית אלא במשמעות של התעניינות ואמונה במהפכה מצד המוסלמים בעולם.¹²⁹

הסוגייה המרכזית שבה נותרה המדיניות המהפכנית בלתי מתפשרת ועקבית, חרף התמורות במדיניות החוץ האיראנית והעדפת האינטרסים הלאומיים על פני האידיאולוגיה, הייתה העוינות כלפי ישראל. האידיאולוגיה המהפכנית שללה מכול וכול את קיומה של מדינת ישראל והתמצתה בסיסמה: "ישראל חייבת להימחק מעל פני המפה". זה היה נדבך מרכזי בתורה המהפכנית ובמדיניות המשטר האסלאמי. יתר על כן, בשל יומרתה להיות מנהיגת העולם המוסלמי וגורם מרכזי בזירת המזרח התיכון, ובשל נחרצותה להפגין את הצלחת המהפכה האסלאמית בדעת הקהל המקומית, בחברות המוסלמיות ובעולם בכלל, ראתה איראן חובה להמשיך להניף את דגל העוינות לישראל, לגנות את המדינות המוכנות לשאת ולתת עימה למטרת שלום ולתמוך במדינות ובתנועות האסלאמיסטיות הנאבקות נגדה. בעוינות לישראל נכרכו יחד מטרות מהפכניות שונות: העוינות הבסיסית למדינה היהודית, המשטמה לשאה ולכל אשר ייצג והאיבה לאימפריאליזם ולקפיטליזם המערביים, אשר ישראל נתפסה כמייצגת אותם. העוינות לישראל הייתה אחד הנושאים היחידים שבו

127 "ביאנאת דר דידאר ג'מעי אז כארגראן ומעלמאן" [הצהרות במפגש עם קבוצת פועלים ומורים], אתר מנהיג איראן, 30 באפריל 2003.

128 "ביאנאת דר דידאר אקשאר מח'תלף מרדם דר סאלרוז מילאד חצ'רת ולי עצר" [הצהרות במפגש עם שכבות שונות בציבור לרגל יום השנה להולדתו של ולי עצר (האימאם השיעי האחרון)], אתר מנהיג איראן, 13 במארס 1990.

129 "ביאנאת דר מראסם השתמין סאלגרד רחלת אמאם ח'מיני" [הצהרות בטקסי יום השנה השמיני למותו של אמאם ח'ומיני], אתר מנהיג איראן, 4 ביוני 1997.

הייתה גם זהות – או לכל הפחות המשטר לא ראה בו סתירה – בין התורה המהפכנית לבין האינטרסים של המשטר המהפכני, ולפיכך גם לא היה תמריץ חזק דיו לסטות ממנה. איראן שוללת מכול וכול את זכותה של ישראל להתקיים, בלא קשר לבעיית הגבולות או למדיניות שהיא נוקטת. יתרה מכך, מדיניותה של ישראל חיזקה עוד יותר את נחרצותה של איראן להתנגד לקיומה. שלא כעמדתה של איראן כלפי ארצות הברית, העמדה הרשמית של המשטר האסלאמי כלפי ישראל לא הותירה כל מרחב לפשרה. על פי תפיסתם האידיאולוגית של המהפכנים האיראנים היהדות אינה לאום אלא דת, ועל כן אין היהודים ראויים בהכרח למדינה משלהם, בהחלט לא על חשבון הזכות הלגיטימית של העם הפלסטיני, בוודאי לא בלב האדמות המקודשות לאסלאם וכמובן לא עם שליטה בירושלים.¹³⁰

העוינות לישראל משקפת קונצנזוס כמעט מוחלט מצד הזרמים השונים הפועלים במערכת הפוליטית האיראנית. הבסיס לאיבה האידיאולוגית של המשטר האיראני כלפי ישראל מצוי כבר בכתביו של ח'ומיני, אשר העמיד את האיבה ליהודים ואת העימות בין האסלאם לישראל כמרכיב מרכזי בתורה האסלאמית המהפכנית. הוא חיבר את היהדות עם הציונות באומרו שהביטוי הבולט ביותר למזימה היהודית-נוצרית נגד האסלאם הוא הקמתה של מדינת ישראל, שנועדה לדכא את המוסלמים. הציונות היא הגילוי האחרון לעתה של האיבה היהודית כלפי האסלאם, הסמל החמור ביותר לעריצותו של המערב נגדו.¹³¹ דוברים איראנים רשמיים חזרו והצהירו מאז הקמתה של הרפובליקה האסלאמית ב־1979 על הצורך להביא להיעלמותה של ישראל. כל ראשי המדינה באיראן והתקשורת הרשמית מאוחדים בדעתם כי ישראל היא "גידול סרטני שיש להסירו". לפיכך יש "לרסק ולהשמיד" אותה. לדברי ח'אמנהאי, הדרך היחידה לפתור את משבר המזרח התיכון היא להרוס את "המשטר הציוני", שהוא שורש המשבר באזור.¹³² בכורח המציאות נסוגה איראן מעקרונות דוגמטיים מרכזיים לא פחות מהעוינות לישראל, אבל בכל הנוגע ליחס לישראל לא נראה למשטר שהעוינות האידיאולוגית נוגדת את האינטרס הפרגמטי של המדינה ולא נראתה סיבה מספקת לחרוג ממנה, מפני שאיראן נאלצה לשלם מחיר כלכלי או מדיני מזערי בלבד בשל מדיניותה האנטי־ישראלית, ואף גרפה רווחים פוליטיים רבים ממנה.

130 מנשרי, **איראן לאחר ח'מיני**, עמ' 94-96.

131 מאיר ליטבק, "ישראל בעיני איראן: מהכחשת השואה לשלילת הקיום", בתוך: עוזי רבי (עורך), **זמן איראן** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2008), עמ' 60-62. וכן ראו: מאיר ליטבק, "איראן וישראל: האיבה האידיאולוגית ושורשיה", **עיונים בתקומת ישראל**, כרך 14, 2004, עמ' 367-392.

132 ליטבק, "ישראל בעיני איראן", עמ' 66.

ניתן אף לומר שהעוינות לישראל משמשת במידה רבה עלה תאנה של המשטר להצדקת הפשרות או להצדקת פשיטת הרגל האידאולוגית שלו בתחומים אחרים, וכן אמצעי להשגת השפעה ויוקרה בעולם הערבי וגורם מסייע לשאיפתו להנהיג את העולם האסלאמי כולו.¹³³

חזון יצוא המהפכה בעידן "הטלטלה האזורית"

מאחר שחזון יצוא המהפכה נותר בעינו, ניתן היה למצוא לו ביטוי נרחב כאשר נוצרו הזדמנויות חדשות לביצור השפעתה האזורית של איראן לאחר פרוץ אירועי 'האביב הערבי' בראשית 2011. אירועים אלה סיפקו בידי איראן הזדמנות נוספת להציג את המהפכה האסלאמית כמודל לחיקוי עבור העולם הערבי וכביטוי לתנועת התעוררות אסלאמית. במהומות בתוניסיה ובמצרים לא ניכרה אומנם בתחילה מעורבות בולטת של חוגים אסלאמיים, אף על פי כן טענו דוברים איראנים רשמיים לזיקה בין המהפכה האסלאמית לבין המהומות בעולם הערבי והדגישו את הבסיס האסלאמי הניצב מאחוריהן, לטענתם. בנאום בפני אנשי דת בוועידה אסלאמית בינלאומית בטהראן הדגיש המנהיג ח'אמנהאי כי ההתקוממויות בעולם הערבי הן אסלאמיות וכי העולם המוסלמי עובר תקופה היסטורית רגישה. הוא ציין כי חיזוק האמונה הדתית, שימור האחדות, הסירוב להיות מאוימים מכוחה של ארצות הברית והאמונה בסיוע האלוהי יסללו את הדרך לניצחון התנועה העממית בעולם האסלאמי. האויבים מנסים להציג את התנועה העממית בעולם המוסלמי כתנועה שאינה אסלאמית, אך ברור לחלוטין שהיא אסלאמית ויש לחזקה.¹³⁴

דרשן תפילות יום השישי בטהראן איתאללה אחמד ח'אתמי התייחס בדרשתו ב-28 בינואר 2011 להתפתחויות בעולם הערבי ואמר כי הן "רעשי משנה" של המהפכה האסלאמית באיראן. הוא ציין כי שליטים המנהלים מאבק נגד הדת, כדוגמת הרודן המצרי חוסני מובארכ, צפויים בהתאם לקוראן ליפול בסופו של דבר. ח'אתמי גרס כי המעצמות מנסות להסתיר את הבסיס הדתי הניצב מאחורי ההתקוממויות בתוניסיה ובמצרים וטוענות כי הן נובעות מתפיסת עולם דמוקרטית וליברלית, אך האסלאם הוא שניצב בבסיס ההתפתחויות בעולם הערבי. הוא הביא כראיה לכך את העובדה שהמפגינים בתוניסיה קראו "אללה אכבר" במהלך ההפגנות, וכי המהלך הראשון שנקטו לאחר הפלת הנשיא היה ארגון תפילות המוניות במסגדים. איש הדת הבכיר ציין כי האירועים האחרונים משקפים את היווצרותו

133 ליטבק, "ישראל בעיני איראן", עמ' 59.

134 "ביאנאת דר דידאר שרכתכנגדגן דר כנפראנס וחדת אסלאמי" [הצהרות במפגש עם משתתפים בוועידה לאחדות אסלאמית], אתר מנהיג איראן, 20 בפברואר 2011.

של מזרח תיכון חדש, המבוסס על האסלאם ועל דמוקרטיה דתית. גם איש הדת האולטרה־שמרני איתאללה מוחמד־תקי מצבאח־יזדי הצביע על קשר בין המהפכה האסלאמית לבין ההתפתחויות בתוניסיה ובמצרים. בפגישה עם תלמידי דת אמר מצבאח־יזדי כי הודות למהפכה האסלאמית באיראן מתקוממים גם העמים המוסלמיים בתוניסיה, במצרים ובמדינות ערביות נוספות כנגד האימפריאליזם והמשטרים המדכאים, בהתאם למודל שהציבה בפניהם המהפכה.¹³⁵

אמצעי תקשורת שמרניים באיראן קראו לנצל את ההתקוממויות בעולם הערבי כדי לקדם את הסיוע האיראני לעמים הערביים בכינון סדר חדש. במאמר מערכת ביומן ג'ומהורי־אסלאמי נטען כי כמה ממדינות ערב והמערב, ובהן גם טורקיה, ניסו להכחיש את מהותן האסלאמית של ההתקוממויות בעולם הערבי ולהציגן כערביות או כדמוקרטיות בלבד. בפועל מבטאות התקוממויות אלה את השפעתם של ערכי מכון המהפכה האסלאמית ח'ומיני על העמים הערביים ואת השפעת המודל שהציב בפניהם: התקוממות עממית ללא שימוש בנשק. לא ניתן להכחיש, גרס היומן, שחלק ניכר מהציבור הערבי יצא לרחובות כשהוא נושא סיסמאות אסלאמיות ודורש לשוב לזהות האסלאמית, שהרודנים הערבים ניסו במשך עשרות שנים לשלול אותה מעמיהם. מה שנדרש כעת הוא להציג בפני העמים שעברו את המהפכות מודל מעשי ולסייע להם בגיבוש חוקה ובכינון סדר פוליטי עתידי. על איראן להגביר את השפעתה המחשבתית והתרבותית על אומות האזור ולהציב מודל מהפכני מוצלח עבורן כדי למנוע את חזרתן האפשרית של מדינות ערב לידי הריאקציה, האימפריאליזם והרודנות. מטרה זו לא תושג באמצעות סיסמאות ודיבורים כי אם באמצעות מעשים.¹³⁶

ככל שנמשכה הטלטלה האזורית בעולם הערבי, שסיפקה לאיראן הזדמנות להרחיב את מעורבותה והשפעתה באזור, שבו בכירים איראנים וטענו להצלחה במימוש יצוא המהפכה. בנאום בכרמאן לרגל יום השנה לניצחון המהפכה האסלאמית בפברואר 2015 הצהיר מפקד כוח קודס קאסם סולימאני: "היום אנו רואים את סימני יצוא המהפכה האסלאמית ברחבי האזור, החל מבחריין ועיראק ועד סוריה, תימן וצפון אפריקה".¹³⁷

135 צימט, "לאומיות, אסלאם שיעי", עמ' 94-95.

136 ג'ומהורי־אסלאמי, 18 בספטמבר 2011, מצוטט ב"זרקור לאיראן" לשבוע שבין 14/9/2011 – 21/9/2011, מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 21 בספטמבר 2011.

137 סוכנות הידיעות פארס, 11 בפברואר 2015, מצוטט ב"תמיכת איראן במרד החות' בתימן", המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון (ממ"י), 21 באפריל 2015.

הביקורת שנשמעה הן באיראן והן מחוצה לה כנגד הרחבת הסיוע האיראני לבעלי בריתה באזור חייבה את בכירי המשטר להצדיק את מדיניותם גם בטיעונים אידיאולוגיים, תוך הדגשת חובתה הדתית והמוסרית של הרפובליקה האסלאמית להגיש סיוע למוסלמים באזור. בריאיון לסוכנות הידיעות פארס דחה חסן פירוזאבאדי, יועצו הצבאי הבכיר של מנהיג איראן ולשעבר ראש המטה הכללי של הכוחות המזוינים האיראניים, את הטענות בנוגע להתערבות איראן בענייניהן של מדינות האזור והבהיר כי אין בכוונת איראן להרחיב את שליטתה הטריטוריאלית לשטחים שבשליטת מדינות אחרות. הוא הדגיש עם זאת כי נוכחות יועצים איראנים בעיראק ובסוריה ותמיכתה בתימן ובחזבאללה בלבנון מבטאות את תפיסתה האידיאולוגית המהפכנית והדתית, המבוססת על הצורך להגן על המוסלמים ועל המדוכאים בעולם.¹³⁸ מפקד משמרות המהפכה ג'עפרי אמר בנאום לרגל שבוע הבסיס כי הבסיס של המהפכה האסלאמית הוא הגנה על המוסלמים והמדוכאים. לפיכך טועים אלה הטוענים כי אין סיבה שאיראן תפעל בלבנון, בסוריה או בתימן, ושתתמקד בענייניה הפנימיים בלבד.¹³⁹ ביוני 2019 הצהיר סגן מפקד משמרות המהפכה עלי פדוי בטקס לזכרם של לוחמים איראנים שנהרגו במלחמת איראן-עיראק, כי המהפכה האסלאמית אינה מוגבלת לאזור גיאוגרפי אחד, וכי אחד הביטויים היפים של הדבקות במהפכה הוא נוכחותם של צעירים איראנים במרחק אלפי קילומטרים מגבול איראן והניצחון שהשיגו.¹⁴⁰ בתוך כך האשימו תומכי המשטר את מבקריו במחנה הרפורמיסטי בכך שעמדתם המסויגת ביחס לעקרון יצוא המהפכה מהווה סטייה מדרכו של מכוון המהפכה. במאמר שפרסם העיתון השמרני ג'אם ג'ם בפברואר 2021 הואשם אחד מהוגיה הבולטים של התנועה הרפורמיסטית בסילוף מחשבתו של ח'ומיני. המאמר התפרסם בתגובה לטענות מצד העיתונאי והאסטרטג הפוליטי סעיד חג'אריאן, כי ח'ומיני עצמו לא האמין בתפיסת יצוא המהפכה וסבר שאסור להשקיע ולו ריאל איראני אחד מתקציב המדינה לטובת תנועות שחרור בעולם, או אף לתשלום שכר לימוד של תלמידי דת שאינם איראנים. חג'אריאן טען שפעילות צבאית ואף תרבותית מחוץ לגבולותיה של איראן אינה מנוגדת אך ורק להשקפתו הפוליטית של ח'ומיני אלא גם להלכה האסלאמית, ושמנהיג המהפכה מעולם לא נתן היתר הלכתי למדיניות יצוא המהפכה. כהוכחה לדבריו הוא הביא את התנגדות ח'ומיני לשליחת

138 "משרוח גפתוגי צריח ו3 סאעתה סרלשכר פירוזאבאדי בא ח'ברגזארי פארס" [ריאיון מפורט בן 3 שעות של האלוף פירוזאבאדי עם סוכנות הידיעות פארס], סוכנות הידיעות פארס, 16 באוקטובר 2016.

139 סוכנות הידיעות פארס, 24 בנובמבר 2016, מצוטט ב"מבט לאיראן" לתאריכים שבין 20 בנובמבר ל-4 בדצמבר 2016, מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 4 בדצמבר 2016.

140 "רואית סרדאר פדוי אז דליל חצ'ור איראן דר סוריה" [התייחסות סרדאר פדוי לסיבת נוכחות איראן בסוריה], ידיהבאן איראן, 2 ביוני 2019.

משמרות המהפכה לסוריה וללבנון בשנת 1982, ואת החלטתו באותה השנה לפרק את הלשכה לתנועות שחרור במשמרות המהפכה.

היומון השמרני יצא בתוקף נגד טענות אלה וגרס כי ח'ומיני לא התנגד כלל לשליחת משמרות המהפכה לסוריה וללבנון ואף התרגש מדברי שגריר איראן בסוריה מוחתשמי-פור, שסקר בפניו את המצב בלבנון בעקבות הפלישה הישראלית לדרום המדינה. מנהיג המהפכה רק ביקש לוודא ששליחת הכוחות תתבצע דרך עיראק, שעימה ניהלה איראן מלחמה, או דרך טורקיה, שהייתה בעלת בריתה של ארצות הברית וחברה בנאט"ו. גם החלטתו לפרק את הלשכה לתנועות שחרור לא התקבלה בשל התנגדות עקרונית לפעילותה אלא על רקע הסתייגותו מהתנהגותם של מהדי האשמי ואנשיו, שהשתלטו על הלשכה, עשו בה ככל העולה על רוחם וסיפקו נשק למדינות ולקבוצות באזור ללא אישור ותוך התערבות בפעילות של יחידות אחרות במשמרות המהפכה. המרכז לתיעוד הציג את תפיסתו של ח'ומיני כמבוססת על העיקרון שהתעוררות דתית היא תנאי לכל תנועה פוליטית וצבאית, ושהחלטה לספק נשק לקבוצות שונות צריכה להתקבל על בסיס הנסיבות המשתנות, לרבות האינטרסים של איראן ושל תושבי האזור. ח'ומיני עמד על חובתה של איראן לתמוך בתנועות אסלאמיות גם מעבר לגבולותיה, ובוודאי שלא התנגד לפעילויות תרבות מחוץ לגבולות הרפובליקה האסלאמית. ניתן למצוא ביטוי לעמדה זו, למשל, בהיתר שנתן לשגריר איראן בוותיקן בשנות ה-80 להקים את המרכז לתרבות אסלאמית ברומא ולייסד כתב עת עבור המוסלמים בבריטניה, כדי לאזן את ההסברה הסונית והאנטי-שיעית מצד ערב הסעודית בבריטניה. גם במסר שפרסם לאחר קבלת החלטת האו"ם 598 בנוגע להפסקת האש עם עיראק הגדיר ח'ומיני את התמיכה במוסלמים ובמדוכאים בעולם כאחד מעקרונות מדיניות החוץ האיראנית. הוא הדגיש את מחויבות איראן לתמוך במוסלמים שוחרי החירות בעולם ולשמש "מבצר צבאי ובלתי פגיע", שנועד להבטיח את צורכי "חיילי האסלאם" ולהכיר להם את שיטות הלחימה נגד המשטרים הכופרים.¹⁴¹

עם זאת, בכירים איראנים המשיכו גם בצל ההתפתחויות בעולם הערבי להדגיש שאין בתמיכתם ביצוא המהפכה משום תמיכה בפעולה אלימה או כוחנית, שמשמעותה התערבות צבאית במדינות אחרות. כך למשל התייחס מפקד כוח קודס של משמרות המהפכה סולימאני למשמעותו הדתית של יצוא המהפכה. הוא ציין כי יצוא המהפכה מעולם לא היה פיזי כי אם תרבותי ומחשבותי, וכי מה שהמהפכה האסלאמית ייצאה לעולם היה אמון

141 "ג'ריאן תחרף עליה צדור אנקלאב" [זרם הסילוף נגד יצוא המהפכה], **ג'אם ג'ם**, 21 בפברואר 2021.

וביטחון באל, כבוד לאומות ורוחניות.¹⁴² גם יועצו לעניינים פוליטיים של מפקד משמרות המהפכה, חמיד־רזא מוקדם־פר, אמר בריאיון עיתונאי כי משמעות יצוא המהפכה מעולם לא הייתה השתלטות על מדינה אחרת. לדבריו, מעצמות המערב ושכנותיה של איראן חששו לאחר המהפכה מהפצת המודל המהפכני בקרב העמים שוחרי החירות בעולם, ולכן החלו לעסוק בסכנה הטמונה ביצוא המהפכה ולהציג את איראן כאויב. זאת חרף העובדה שהכוונה ביצוא המהפכה הייתה להעביר את המסר המהפכני, ושעוצמתה הייתה במובן המחשבתי.¹⁴³ ניתן למצוא ביטוי נוסף לתפיסה זו בדבריו של הפוליטיקאי השמרני מוחמד־רזא באהונר, שהצהיר ביום השנה למהפכה האסלאמית כי יצוא המהפכה לא היה אמור להתבצע מלכתחילה "באמצעות תותחים וטנקים".¹⁴⁴

בסיכומו של דבר, תפיסת יצוא המהפכה ממשיכה להוות בסיס אידיאולוגי ולספק מצפן חזוני בעיצוב מדיניות החוץ של הרפובליקה האסלאמית גם בעשור השלישי של המאה ה־21. זאת ועוד, היא עדיין משפיעה על מקבלי החלטות באיראן, שממשיכים להציג את התמיכה במוסלמים ובייחוד בשיעים במזרח התיכון כחובה דתית ומוסרית. עם זאת אין די בהבנת התפיסה האידיאולוגית, שעברה לאורך השנים שינויים והתאמות למציאות המשתנה, כדי להבין את מדיניותה האזורית של איראן. אינטרסים לאומיים ושיקולים של ביטחון לאומי מילאו בתהליך התבססות מעמדה של איראן והשפעתה באזור תפקיד משמעותי יותר מאשר תפיסות אידיאולוגיות מהפכניות. אף כי חזון יצוא המהפכה מעולם לא נזנח, המדיניות האיראנית נשענה יותר ויותר על יעדים אסטרטגיים שהוגדרו על ידי הנהגת איראן על בסיס צורכי הביטחון והאינטרסים המשתנים שלה.

142 "צדור אנקלאב אז נגאה חאג' קאסם: אנקלאב אסלאמי איראן אתכא ואטמינאן בה ח'דארא בה ג'האן צאדר כרד" [יצוא המהפכה מנקודת מבטו של חאג' קאסם: המהפכה האסלאמית של איראן ייצאה לעולם הסתמכות וביטחון באל], תסנים, 3 בפברואר 2021.

143 "מעגאני צדור אנקלאב כשורגשאא'י ניסת" [משמעות יצוא המהפכה אינה כיבוש], תסנים, 10 בפברואר 2017.

144 "באהנר: קראר נבודה צדור אנקלאב בא תופ ותאנכ באשד" [באהנר: יצוא המהפכה לא היה אמור להתבצע באמצעות תותחים וטנקים], עזריי איראן, 11 בפברואר 2018.

פרק 2

בין איומים להזדמנויות: יעדי־העל של מעורבות איראן באזור

ב־14 בפברואר 2013 נשא איש הדת האיראני וראש 'מטה עמאר', מהדי טאא'ב, נאום בכנס של חברי בסיג' הסטודנטים בטהראן. מטה עמאר הוקם בראשית 2011 ביוזמת תומכי המשטר והמנהיג ח'אמנהאי המזוהים עם האגף הימני־רדיקלי בפוליטיקה האיראנית, ובהם אנשי דת, חברי מג'לס, יוצאי משמרות המהפכה ופעילי תרבות. בנאומו התייחס איש הדת הרדיקלי להתפתחויות בסוריה והצדיק את הסיוע האיראני למשטר אסד בכך שחשיבותה של סוריה עבור איראן רבה אף מזו של מחוז ח'וזסתאן, השוכן לחופי המפרץ הפרסי. הוא טען כי אם תותקף איראן בידי אויביה עליה לתת עדיפות לשמירה על סוריה על פני ח'וזסתאן, משום שאם סוריה תישמר בידיה היא תוכל להשיב אליה גם את ח'וזסתאן, אך אם היא תאבד את סוריה היא תאבד גם את טהראן. הוא אף כינה את סוריה "המחוז ה־35 והאסטרטגי של איראן".¹⁴⁵ אף כי דבריו עוררו ביקורת חריפה באיראן, ניתן לראות בהם ביטוי לתפיסה שהלכה והשתרשה בצמרת הפוליטית והביטחונית האיראנית בשני העשורים האחרונים, ובעיקר על רקע אירועי הטלטלה האזורית מסוף 2010, אשר מייחסת חשיבות גוברת להרחבת פעילותה והשפעתה של איראן הרחק מעבר לגבולותיה הפוליטיים והגיאוגרפיים כדי לשפר את יכולתה להתמודד עם איומים חיצוניים. מאחר שהחזון האידיאולוגי־מהפכני מספק כאמור הסבר חלקי בלבד לשאיפותיה האזוריות של איראן, נדרשת בחינה של תפיסת הביטחון, יעדי־העל והאינטרסים הלאומיים של איראן כדי להבין את מעורבותה האזורית.

תפיסת האיום מצד איראן

הרצון להבטיח את שרידות המשטר מפני איומים מבית ומחוץ הוא היעד הראשון במעלה של הרפובליקה האסלאמית, המעצב את תפיסת הביטחון שלה. המנהיג ח'אמנהאי שב והצהיר בהזדמנויות רבות כי אויביה של איראן, ובראשם ארצות הברית, חותרים להפיל את המשטר האיראני באמצעות תמיכה במתנגדיו מבית וביריביה האזוריים, וכן בהפעלת לחצים מדיניים, כלכליים וצבאיים. נוכחותם של כוחות אמריקאיים במפרץ הפרסי ובמדינות הסובבות את איראן משקפת, בראיית המנהיג, כוונה לאיים עליה ואף לתקוף אותה במקרה

145 רז צימט, "על איראן להעדיף את סוריה על־פני חבל ח'וזסתאן: הצהרת ראש מטה עמאר מעוררת תגובות נזעמות", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 17 בפברואר 2013.

הצורך.¹⁴⁶ איראן רואה עצמה כמדינה הנמצאת בסביבה בעייתית מאוד ומוקפת במדינות כושלות או חלשות, בקבוצות טרור ובנוכחות זרה. היא מבקשת לוודא כי כל אלה אינם מציבים איום על גבולותיה, על לכידותה הטריטוריאלית, על אחדותה, על ריבונותה ועל ביטחונה הלאומי.¹⁴⁷ הניסיון ההיסטורי תרם למערכת השיקולים הביטחוניים של איראן. מצד אחד, התקופות הארוכות של עצמאות ושל הגמוניה במרחב חיזקו אצל האיראנים את תחושת הגדולה וההכרה בערכם ובמשקלם האזורי. מצד שני, התערבות המעצמות בענייני איראן, כיבוש חלקים משטחה והפגיעה בעצמאותה חיזקו אצל שליטיה את תחושת הפגיעות והניכור כלפי גורמים חיצוניים. בראייה היסטורית יש חשיבות מיוחדת לטראומה הטרייה מכולן הטבועה בזיכרון הלאומי האיראני – המלחמה עם עיראק, שבמהלכה נקלעה איראן לבידוד אסטרטגי. עיראק היא שפתחה במלחמה נגד המשטר האסלאמי הצעיר והיא שיזמה את השימוש בנשק להשמדה המונית, לרבות נשק כימי, נגד יעדים באיראן. ואף על פי כן, רוב מדינות העולם ובכלל זה רוב מדינות ערב תמכו בעיראק, וחלקן מנעו מאיראן לרכוש נשק להגנתה, ובכך תרמו לכישלונה במלחמה. מאפיינים אלה חיזקו אצל האיראנים את תחושת חוסר הצדק מצד הגורמים החיצוניים, ובעיקר יצרו אצלם שאיפה עזה לעשות כל שביכולתם כדי שטראומה זו לא תחזור.¹⁴⁸

מאז התפרקות ברית המועצות הוסר אחד האיומים המשמעותיים שניצבו בפני איראן. גם עיראק איבדה את עיקר יכולותיה הצבאיות מאז מלחמות המפרץ, ובפרט בעקבות הפלישה האמריקאית ב־2003. במקומן עלתה ארצות הברית כאיום משמעותי על איראן, אך בהשוואה לאיום הרוסי והסובייטי לשעבר. ארצות הברית השתלטה על אפגניסטן ועל עיראק, שכנותיה של איראן ממזרח וממערב; יש לה בעלות ברית ושותפות באזור; היא מחזיקה כוחות צבאיים לא מבוטלים סמוך לאיראן; היא מפגינה נכונות להפעיל כוח צבאי נגדה בעת הצורך; היא נתפסת על ידי המשטר האיראני כחותרת להפילו; ויש לה יכולת להפעיל לחצים כלכליים כבדים על איראן, והיא גם עושה זאת.¹⁴⁹ נוסף על כך לאיראן אין בדרך כלל בעלות ברית של ממש ברמת המדינות, שיוכלו לסייע לה להרתיע את יריביה.

Kenneth Katzman, "Iran's Foreign and Defense Policies", *Current Politics and Economics of the Middle East*, Vol. 10, Issue 2 (2019), pp. 211-212.

Tabatabai, *No Conquest, No Defeat*, p. 300.

148 אפרים קם, **מן הטרור ועד הגרעין: משמעותו של האיום האיראני** (תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2004), עמ' 27.

149 אפרים קם, "תפיסת ההרתעה של איראן", **עדכן אסטרטגי**, כרך 24, גיליון 3, המכון למחקרי ביטחון לאומי, יולי 2021, עמ' 17.

זאת ועוד, איראן נחותה לעומת יריבותיה העיקריות בתחום הקונונציונלי, ובעיקר בתחום הכוח האווירי. חיל האוויר האיראני מתבסס עדיין על מטוסים מיושנים יחסית מתוצרת ארצות הברית, רוסיה וסין, או מתוצרת עצמית, ואינו יכול להתמודד במצבו הנוכחי עם חילות האוויר של ארצות הברית ושל ישראל. גם ההגנה האווירית האיראנית לא הפגינה יעילות רבה מול התקיפות הישראליות בסוריה.¹⁵⁰

לנוכח אתגרים אלה תלו מספר חוקרים את חתירתה של איראן להרחבת השפעתה באזור בחששותיה הביטחוניים הגוברים בשני העשורים האחרונים. עלי אכבר הצביע על שלוש התפתחויות מרכזיות שעמדו בבסיס החשש המתגבר מצד איראן: פלישת ארצות הברית לעיראק (2003), מלחמת האזרחים בסוריה (2011) ועליית ארגון המדינה האסלאמית (דאע"ש) (2014).¹⁵¹ חסן אחמדיאן ופאיאם מוחסני הציעו אף הם לנתח את מדיניות איראן על בסיס תפיסת האיום שלה. לטענתם, פרשנים רבים המעיטו בחשיבות צרכיה הביטחוניים של איראן ופירשו את התנהגותה באופן שגוי כמכוונת לצורך התפשטות טריטוריאלית או לשם כינונה מחדש של האימפריה הפרסית, בעוד שאחרים הדגישו את ההיבטים הסקטוריאליים השיעיים במדיניות איראן לעומת ניתוח הממד ההרתעתי באסטרטגיה האיראנית.¹⁵² בהתאם לגישתם הסבירו שני החוקרים את מערכת הקשרים בין איראן וסוריה בתפיסת איום משותפת, הנובעת מתחושת בידוד אזורי וברצון לספק הרתעה מול איזמים חיצוניים, בייחוד מצד ארצות הברית, ישראל ועיראק הבעת'יסטית. לפיכך, כאשר פחת הצורך בהרתעה במהלך שנות ה-90 בעקבות סיום מלחמת איראן-עיראק, היחלשות האיום העיראקי לאחר מלחמת המפרץ הראשונה והתקרבות סוריה לארצות הברית ולעולם הערבי, חלה התרחקות מסוימת בין טהראן ודמשק.¹⁵³ לעומת זאת, אחרי 2003 חלה התקרבות מחודשת בין המדינות, על רקע התגברות האיום האמריקאי בעקבות הפלישה לעיראק וכינון נוכחות צבאית אמריקאית קבועה בסמוך לגבולות איראן וסוריה. כתוצאה מכך נוצר בסיס לכינון "ציר ההתנגדות", שנועד להבטיח את שרידותן של שתי המדינות לנוכח איזמים משותפים. הצורך בחיזוקו של ציר זה גבר אף יותר לאחר נסיגת

150 קם, "תפיסת ההרתעה של איראן", עמ' 17-18.
 Ali Akbar, "Iran's Regional Influence in light of its Security Concerns", *Middle East Policy*, Vol. 28, Issue 3-4 (Fall-Winter 2021), p. 188.
 Hassan Ahmadian & Payam Mohseni, "Iran's Syria Strategy: The Evolution of Deterrence", *International Affairs*, Vol. 95, Issue 2 (March 2019), pp. 2-3.
 153 שם, עמ' 8-9.

סוריה מלבנון ב־2005, שתרמה לתחושת חוסר הביטחון של המשטר הסורי, ובעקבות פרוץ מלחמת האזרחים ב־2011.¹⁵⁴

להתפתחויות שהתרחשו בעיראק ובסוריה בשני העשורים האחרונים הייתה השפעה ניכרת על הביטחון הלאומי האיראני. עיראק הייתה ונותרה זירה בעלת חשיבות מרכזיות במדיניות החוץ האיראנית מאז המהפכה האסלאמית. איראן מייחסת לעיראק עדיפות ביטחונית חשובה במעלה בשל הגבול הארוך ביניהן של כ־1,500 ק"מ ועקב חשיבותה הדתית של עיראק עבור השיעים. האינטרס האסטרטגי של איראן בעיראק הוא להבטיח שלטון מרכזי ידידותי בשליטה שיעית, שיהיה חזק דיו לשמירה על שלמותה הטריטוריאלית של עיראק ולהבטחת גבולה עם איראן, אך חלש מכדי להציב איום על איראן, למנוע ממנה למלא תפקיד פעיל ולממש את השפעתה הפוליטית והביטחונית בעיראק. התפרקותה האפשרית של עיראק עלולה, בראיית איראן, להשליך גם על הלכידות הטריטוריאלית שלה. כמו כן איראן חותרת למנוע מאויבים חיצוניים, בהם ארצות הברית, ישראל וארגוני אופוזיציה איראניים, להקים בעיראק בסיסים צבאיים שישימשו אותם לפעילות נגדה.¹⁵⁵ זמן קצר לאחר כיבוש עיראק בידי ארצות הברית מצאה עצמה איראן מוקפת בעשרות אלפי לוחמים אמריקאים בסמוך לגבולותיה המערביים. חולשתה הבסיסית של עיראק מאז 2003 עודדה את התערבות איראן, שביקשה להגביר את השפעתה ולצמצם סיכונים לביטחונה הלאומי.

מלחמת האזרחים בסוריה נתפסה כאיום משמעותי נוסף וכניסיון מערבי בהובלת ארצות הברית ובעלות בריתה לקדם מדיניות של שינוי משטר בסוריה. מראשית פרוץ המרד במארס 2011 עמדה איראן לצידו של משטר אסד, בעל בריתה האסטרטגי החשוב, מתוך חשש שנפילתו והחלפתו במשטר סוני או גרוע מכך – משטר בשליטתם של ארגונים רדיקליים־סלפיים המקורבים לאל־קאעדה – יהוו עבור איראן תבוסה אסטרטגית. התפתחות כזו עלולה הייתה למוטט את ציר ההתנגדות האסטרטגי נגד ישראל וארצות הברית בהנהגת איראן. חשש איראני מרכזי היה שקריסת המשטר בסוריה עלולה לעודד את ארצות הברית לנסות לקדם שינוי דומה גם באיראן. איראן ראתה בעימות בסוריה חלק ממזימה מערבית כוללת, שכוונה לא רק נגד סוריה אלא גם נגד איראן וחזבאללה. בכירים איראנים הציגו את הסכסוך בסוריה כהתפתחות שעלולה לסמן את ראשיתם של שינויים משמעותיים במזרח

Ahmadian & Mohseni, "Iran's Syria Strategy", p. 13. 154
International Crisis Group, "Iran's Priorities in a Turbulent Middle East", *Middle East* 155
Report, No. 184, 13 April 2018, pp. 14-15; Tabatabai, *No Conquest, No Defeat*, p. 276.

התיכון כולו. מפקד משמרות המהפכה ג'עפרי הצהיר באוגוסט 2013 כי פעולת ארצות הברית בסוריה נועדה לחולל שינויים נרחבים הרבה יותר באזור. מפקד כוח קודס סולימאני ביטא עמדה דומה כשכינה את סוריה "קו אדום" עבור איראן.¹⁵⁶ יתר על כן, סוריה נתפסה על ידי איראן כאמצעי למימוש צרכיה הביטחוניים, ובכלל זה היכולת לתמוך בחזבאללה בלבנון, הנחשב מבחינתה לנכס אסטרטגי המספק לה יכולת הרתעה כלפי ישראל וזרוע ביצועית שלה במזרח התיכון כולו. מבחינת טהראן, אובדן משטר אסד היה בבחינת אובדן קו ההגנה הקדמי מול ישראל. בפגישה עם מזכ"ל הג'האד האסלאמי הפלסטיני רמזאן עבדאללה שלח בינואר 2012 אמר ח'אמנהאי כי היעד הבסיסי של התוכנית האמריקאית בסוריה הוא להפעיל לחץ על "חזית ההתנגדות" באזור, משום שסוריה תומכת בהתנגדות הפלסטינית.¹⁵⁷ מפקד הכוחות האיראניים בסוריה, חוסיין המדאני, טען כי בראשית המלחמה היה ח'אמנהאי מוטרד מהמצב בסוריה אף יותר מהנשיא בשאר אסד עצמו. הוא ציטט את ח'אמנהאי באומרו כי סוריה דומה ל"חולה שאינו יודע שהוא חולה וצריך לבשר לו שהוא חולה".¹⁵⁸ ככל שנראה היה שסיכוייו של אסד לשרוד פוחתים כך הגבירה איראן את מעורבותה בסוריה, שנתפסה על ידה כהכרחית לשם שימור יכולת הרתעה נגד האימים הצבאיים מצד ארצות הברית, טורקיה וישראל.¹⁵⁹ איראן סייעה למשטר הסורי בדרכים שונות, החל משיגור אנשי משמרות המהפכה, דרך מתן סיוע כספי ישיר ואשראי בשווי מיליארדי דולרים וכלה בגיוס לוחמים שיעים זרים כדי לסייע למשטר אסד להחזיר את השליטה לידי.

עליית דאע"ש והאימים שהציב הארגון בפני איראן הפכו החל מ-2014 לדאגה רצינית נוספת עבור מקבלי ההחלטות בטהראן. איראן, ששאפה לייצב את עיראק כמדינת חסות בשליטה שיעית, מצאה עצמה גובלת במדינה סונית-סלפית אנטי-שיעית קיצונית על גבולה המערבי. הישגיו של דאע"ש בכיבוש נתחים רציניים בעיראק ובמזרח סוריה ביוני 2014 הציבו בפני איראן איום משמעותי, שחייב אותה לשגר ציוד צבאי באמצעות משמרות המהפכה כדי להיאבק בארגון ולמנוע ממנו להגיע לגבולה המערבי של עיראק עם איראן. כמו כן שיגרה איראן יועצים צבאיים והעבירה לעיראק מידע מודיעיני, משגרי טילים וכטב"מים לצורך

156 Akbar, "Iran's Regional Influence", pp. 197-198.

157 "דידאר דביר כל ג'האד אסלאמי פלסטיני בא רהבר אנקלאב" [פגישת מזכ"ל הג'האד האסלאמי בפלסטיין עם מנהיג המהפכה], אתר מנהיג איראן, 31 בינואר 2012.

158 Shahram Akbarzadeh, William Gourlay & Anoushiravan Ehteshami, "Iranian proxies in the Syrian conflict: Tehran's 'forward-defence' in action", *Journal of Strategic Studies*, 4 January 2022, p. 10.

159 Ahmadian & Mohseni, "Iran's Syria Strategy", pp. 23-24.

המערכה נגד הארגון, בהשתתפות המיליציות השיעיות.¹⁶⁰ עם הופעת דאע"ש בסוריה הצדיקו בכירים איראנים את מעורבות ארצם במלחמת האזרחים במדינה בצורכי הביטחון שלה. באוקטובר 2016 הצהיר מוחמד רזא נקדי, מבכירי משמרות המהפכה, כי אם איראן לא תילחם בסוריה היא תאלץ להילחם בדאע"ש בהמדין ובכרמאנשא.¹⁶¹ מפקד בכיר אחר במשמרות המהפכה הציג באפריל 2016 את אובדנה האפשרי של סוריה כהתפתחות שתצור "חור סלפי שחור בין לבנון לעיראק".¹⁶² על גישת איראן להתפתחויות בסוריה ניתן ללמוד גם מדברי יועצו הצבאי הבכיר של מנהיג איראן ומפקד משמרות המהפכה לשעבר, מוחסן רזאא'י, שאמר כי סוריה, עיראק ואפגניסטן הן "חגורת הזהב" במזרח התיכון, וכי אם סוריה תישאר עצמאית ולא תיפול בידי האמריקאים ובידי הכובשים המערביים, ההתערורות האסלאמית במזרח התיכון תנוע בכיוון האסלאם, אך אם מדינות אלו תיפולנה לידי ארצות הברית, ההתערורות האסלאמית תהפוך לנשלטת בידי ארצות הברית.¹⁶³ לתפיסת האיום של איראן תרמה גם החרפת העימות הישיר בינה לישראל, שהעצימה את ראיית ישראל בעיניה כאיום ביטחוני מהותי. היקף התקיפות הישראליות במסגרת המב"ם (המערכה בין המלחמות) הלך והתרחב עם השנים, ויחד איתו גברה גם היומרה לשנות את המציאות בעזרת הפעולה הקניטית, ובכלל זה לשנות את מהלכיה האסטרטגיים של איראן. ראיית המב"ם כמערכה להשגת יעדים רחבים יותר שינתה גם את תפיסתה של איראן לגבי האירועים ואת מהלכיה בפועל. ראש אמ"ן אלוף אהרון חליוה הודה במפורש כי "מדינת ישראל הביאה את עצמה להיפוך מהשורות האחוריות לשורה הקדמית של החיכוך עם איראן", וכי התקיפות המיוחסות לישראל על אדמת איראן גרמו לה להתמקד בישראל כאויב מספר אחת שלה.¹⁶⁴ לתפיסת האיום הישראלי הגוברת מצד איראן תרמה ההערכה בטהראן כי ישראל מנסה לכתר אותה באמצעות הרחבת נוכחותה בסמוך לגבולותיה (במפרץ הפרסי, בכורדיסטן העיראקית ובקווקז). איראן רואה בחדירה הישראלית הגוברת לשכנותיה, ובפרט לאזרבייג'ן ולחבל הכורדי בצפון עיראק, ביטוי לכוונות התקפיות שנועדו להגביר את

160 Abkar, "Iran's Regional Influence", p. 199.

161 "אגר דר סוריה נג'נגים, בה מרזהא'י כשורמאן הג'ום מיאורנד" [אם לא נילחם בסוריה, הם יתקפו את גבולות ארצנו], סוכנות הידיעות מהר, 10 באוקטובר 2016.

162 International Crisis Group, "Iran's Priorities", p. 20.

163 אייל זיסר, **סוריה: מחאה, מהפכה, מלחמת אזרחים** (תל אביב: מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב, 2014), עמ' 145.

164 עופר שלח וכרמית ולנסי, **המב"ם על פרשת דרכים: המערכה בין המלחמות 2013-2023 – מה הלאה?** מזכר מס' 225, המכון למחקרי ביטחון לאומי, יולי 2023.

הפגיעה באינטרסים של איראן ובביטחונה הלאומי ולמאמץ ישראלי לצמצם את השפעתה האזורית. יתר על כן, איראן סבורה כי השפעתה המזיקה של הנוכחות הישראלית בסמוך לגבולותיה אינה מוגבלת אך ורק למישור הצבאי והביטחוני אלא גם מסכנת אינטרסים איראניים מדיניים וכלכליים.¹⁶⁵ בשל כך גברה נחישותה של איראן לבסס נוכחות והשפעה בסמוך לגבולות ישראל לשם שיפור יכולות ההרתעה והתגובה מול ישראל, והיא פועלת לשם כך בעיקר באמצעות רשת השלוחים שלה.

מאיומים להזדמנויות

אף כי ההתפתחויות במזרח התיכון מאז 2003 הציבו אתגרים כבדי משקל לביטחונה הלאומי של איראן, הרי ככל שעבר הזמן התברר כי יש ביכולתה של הרפובליקה האסלאמית להפיק מהן גם רווחים אסטרטגיים. יתר על כן, בשני העשורים האחרונים השקיעה איראן מאמצים גוברים להרחבת השפעתה האזורית בתחומים מגוונים ואף להעמקת התבססותה הצבאית, ולא ניתן להסביר זאת אך ורק באסטרטגיה הגנתית הנגזרת מתחושת איום. פלישת ארצות הברית לעיראק ואירועי הטלתה האזורית במזרח התיכון הערבי נוצלו בידי איראן כאמצעי לקידום השאיפות והאינטרסים שלה במרחב הערבי ולביצור גוש אזורי בהנהגתה, הכולל גם את סוריה, את חזבאללה הלבנוני, מיליציות שיעיות בעיראק ואת חמאס והג'האד האסלאמי הפלסטיני.

עד 2003 נחשבה לבנון לזירת המעורבות המועדפת והמוצלחת ביותר של איראן באזור. כוח קודס במשמרות המהפכה פעל להידוק הקשרים עם חזבאללה ולהעברת משאבים לארגון, שהתמקד עד נסיגת צה"ל מלבנון בשנת 2000 בלחימה נגדו ב"אזור הביטחון" שבדרום לבנון. הכוח פעל באמצעות מפקדה אזורית שכונתה גיס לבנון, קיים שיתוף פעולה הדוק עם המשטר הסורי וניצל את סוריה כנקודת מעבר עיקרית להעברת אמצעי לחימה עבור חזבאללה מאיראן ללבנון. תמיכת כוח קודס בחזבאללה נמשכה ואף גברה לאחר הנסיגה הישראלית מאזור הביטחון. היא מצאה ביטוי בהקמת תשתית רקטות ארוכות טווח

165 מחסן כרמי נאוהכש ועבאס עליפור, "נפוד" ד'אופליתוכי רז'ים צהיוניסתי דר ג'מהורי אד'רבאיגאן ותאת'יר אן בר אמנית מלי ג'מהורי אסלאמי איראן" [החדירה הגאופוליטית של המשטר הציוני ברפובליקה של אזרבייג'ן והשפעתה על הביטחון הלאומי של הרפובליקה האסלאמית של איראן], **פצלנאמה פז'והשהאיי סיאסי**, כרך 5, גיליון 3, 2015; אחו'אן כאט'מי מסעוד, רסתמי פרזאד ושאמהלכי חאמד, "תחליל ראבטה אסרא'יל וכרדסתאן עראק ופיאמדהא'י אמנית אן בראי ג'מהורי אסלאמי איראן" [ניתוח הקשר בין ישראל וכורדיסטן העיראקית והשלכותיו הביטחוניות עבור הרפובליקה האסלאמית של איראן], **ג'סתארהא'י סיאסי מעאצר**, כרך 8, גיליון 4, 2017.

המאיימת על עורפה של ישראל, שהופעלה בעת מלחמת לבנון השנייה בקיץ 2006. הכוח תמך באורח נמרץ ומסיבי בחזבאללה במהלך מלחמת לבנון השנייה ושולב בגופי הפיקוד של הארגון. בשנים שחלפו מאז סיום המלחמה הצליח כוח קודס במאמץ מתמשך רב-שנתי ובשיתוף פעולה עם סוריה לבנות עבור חזבאללה תשתית צבאית אפקטיבית הכוללת ארסנל של יותר מ-100 אלף רקטות וטילים, ובכלל זה טילים בעלי יכולת פגיעה מדויקת המאיימים על התשתיות הצבאיות והאזרחיות של מדינת ישראל.¹⁶⁶

כיבוש עיראק על ידי ארצות הברית ב-2003 סיפק לאיראן הזדמנות להפוך גם את עיראק למדינה בהשפעה איראנית ניכרת ונדבך מרכזי בביסוס "ציר ההתנגדות האזורי". מאז המהפך בעיראק ב-2003 ועד פרוץ הטלטלה הערבית בראשית 2011 פעלה איראן לגיבוש "ציר התנגדות" שאמור היה לעמוד נגד ישראל וארצות הברית, ובה בעת פעלה לביסוס הגמוניה אזורית מול "ציר ההסדרים" היריב בהנהגת ערב הסעודית ומצרים. אף כי לאחר הפלישה האמריקאית לעיראק ב-2003 חששו מנהיגי איראן במשך תקופה מסוימת כי ארצם היא הבאה בתור, במהלך הזמן התברר כי איראן הייתה המרוויחה האסטרטגית העיקרית מהפלישה. שינוי המשטר בעיראק והעברת השלטון לידי הרוב השיעי שירתו את מטרתה של איראן – לשמר את שכנתה ממערב כיחידה טריטוריאלית בשליטה שיעית הנתונה להשפעתה. לאחר כיבוש עיראק הוביל כוח קודס של משמרות המהפכה את הסיוע למיליציות השיעיות שהופעלו נגד צבא ארצות הברית והקואליציה. זאת במגמה למנוע את התבססות ארצות הברית בעיראק ובו בזמן לבסס את ההשפעה האיראנית על העדה השיעית ועל הצמרת העיראקית. במסגרת המעורבות בעיראק סיפק כוח קודס מימון, ציוד ואמצעי לחימה למיליציות השיעיות, ובראשן צבא המהדי (ג'יש אל-מהדי) של הפוליטיקאי השיעי מוקתדא אל-צדר, שביקר בטהראן ביוני 2003 ונפגש עם בכירי הממשל בטהראן, לרבות המנהיג ח'אמנהאי ומפקד כוח קודס במשמרות המהפכה, סולימאני. במקביל הפעילה איראן לחץ על ממשלת עיראק בניסיון לשכנע את ארצות הברית להסגיר את כוחותיה בהקדם האפשרי.¹⁶⁷

פרוץ מלחמת האזרחים בסוריה ב-2011 והתחזקות דאע"ש מקיץ 2014 סיפקו אף הם הזדמנויות בידי איראן להרחיב את השפעתה באזור. מאז פרוץ מלחמת האזרחים בשלהי 2011 הוביל כוח קודס של משמרות המהפכה את המעורבות האיראנית בסוריה.

166 רז צימט, "דיוקנו של קאסם סלימאני, מפקד כוח קודס של משמרות המהפכה", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 29 באוקטובר 2015, עמ' 25-35.

167 Tabatabai, *No Conquest, No Defeat*, pp. 191-193.

בשלב הראשון של המלחמה, כאשר קיום משטר אסד עמד בסכנה, נועדה המעורבות האיראנית למנוע את נפילת דמשק ומאחזים אסטרטגיים בצפון סוריה לידי המורדים ואת קריסת המשטר הסורי. בהמשך נועדה מעורבות איראן ושלוחיה לסייע למשטר הסורי להרחיב את שטחי שליטתו, לייצב את שלטונו באזורים שנכבשו, להגן על האוכלוסייה השיעית והמקומות הקדושים לשיעים ולאבטח את מרחב הגבול הסורי-לבנוני. בטווח הארוך נועדה המעורבות האיראנית להבטיח את אחיזת איראן בסוריה ואת השפעתה על המשטר הסורי ולאפשר שימוש בשטח סוריה כבסיס קדמי של הנוכחות והפעילות האיראנית במזרח התיכון, בייחוד מול ישראל.

המעורבות האיראנית בשלביה השונים של מלחמת האזרחים בסוריה התבטאה במגוון דרכים. בתחילה היא מצאה את ביטוייה בהעברת אמצעי לחימה, הגשת סיוע כלכלי ושיגור יועצים איראנים, שפעלו בשיתוף פעולה הדוק עם צבא סוריה וכוחות הביטחון הסוריים. היא סייעה לצבא סוריה ברמה האסטרטגית, האופרטיבית והטקטית. האיראנים חלקו עם מפקדי הצבא הסורי את ניסיון הלחימה שלהם, סייעו בשיקום הצבא הסורי, סיפקו הדרכות למפקדי הצבא ברמות השונות והקימו מיליציה עממית הפועלת באותה המתכונת שבה פועלת מיליצית הבסיס באיראן. נוסף על כך העניקה איראן למשטר הסורי תמיכה פוליטית. עד ספטמבר 2015 התנהלה המעורבות האיראנית בסוריה באמצעות כמה מאות יועצים איראנים וכמה אלפי לוחמים שיעים מקרב ארגון חזבאללה בלבנון, מיליציות שיעיות עיראקיות ולוחמים אפגנים ופקיסטנים, שגויסו על ידי משמרות המהפכה בתמורה לשכר חודשי ולהטבות כלכליות שונות. נוכחותם הצבאית של אנשי משמרות המהפכה על אדמת סוריה נועדה בשלב הראשון בעיקר למשימות ייעוץ. האיראנים נמנעו בשלב זה מהפעלת יחידות צבא אורגניות נגד ארגוני המורדים, ובדרך כלל לא היו מעורבים ישירות בלחימה.¹⁶⁸ עם זאת, הישגיהם המצטברים של דאע"ש, ג'בהת אל-נוצרה וארגוני מורדים נוספים בצפון-מערב סוריה בשנים 2014–2015 עוררו בקרב האיראנים ספקות באשר ליכולתו של אסד לשרוד בשלטון לאורך זמן. הדבר חייב את איראן להגביר באופן ניכר את תמיכתה במשטרו ולשנות את דפוס פעולתה בסוריה. לנוכח מצוקת המשטר הסורי תגברה איראן במחצית ספטמבר 2015 את כוחותיה בסוריה, ככל הנראה בכ-1,500–2,000 לוחמים,

168 רז צימט, "איראן בעידן שלאחר דאעש: יעדים, הזדמנויות ואתגרים", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 23 באוגוסט 2017. להרחבה נוספת על אודות פעילות איראן בסוריה, ראו: אפרים קם, "ההתערבות הצבאית האיראנית בסוריה: תפיסה חדשה", **עדכן אסטרטגי**, כרך 20, גיליון 2, המכון למחקרי ביטחון לאומי, יולי 2017.

שחלקם נטלו חלק פעיל בלחימה. כוח התגבור האיראני נועד לסייע לצבא סוריה במתקפה שאותה החל לבצע בצפון סוריה בראשית אוקטובר 2015.

כמו כן הופעלו חזבאללה והמיליציות השיעיות לסילוק המורדים הסורים, בטענה של צורך להגן על המקומות הקדושים לשיעה בסוריה ובמרכזם קברה של סת זינב מדרום לדמשק, שבו על פי האמונה השיעית קבורה זינב, בתם של עלי ופאטמה ונכדתו של מוחמד. הקרבות הקשים בצפון-מערב סוריה בשלהי 2015 הסבו אבדות כבדות ללוחמים האיראנים שניצבו בחזית המתקפה הקרקעית. בחודשים הראשונים של המתקפה נהרגו יותר ממאה לוחמים איראנים, בכללם קצינים בכירים. רובם המכריע של ההרוגים השתייכו ליחידות לוחמות סדירות של משמרות המהפכה.¹⁶⁹ בתחילה ניסתה איראן לשמור על חשאיות באשר למעורבותה בסוריה. בכירי ממשל ודוברים צבאיים הכחישו לעיתים קרובות כל נוכחות איראנית בסוריה. זאת לנוכח ההסתייגות בדעת הקהל הפנימית מהתייצבות איראן לצד משטר אסד, בין היתר בשל הפרות זכויות אדם ופשעי המלחמה של המשטר בדמשק ובייחוד השימוש בנשק כימי, שעורר זיכרון של השימוש של סדאם חוסיין בנשק כזה נגד איראן.¹⁷⁰ ואולם אחרי שמשמרות המהפכה ספגו את האבדות הראשונות שלהם, לא היה ניתן עוד להסתיר את התמיכה האיראנית בסוריה.

האבדות הכבדות בקרב הלוחמים האיראנים חייבו את הצמרת האיראנית לבצע הערכה מחודשת בנוגע לפריסת הכוחות האיראניים בסוריה. באביב 2016 שלחה איראן לסוריה כוחות בהיקף מצומצם מקרב חיילי הצבא הסדיר האיראני (ככל הנראה כמה מאות לוחמים), במטרה לתגבר את כוחות משמרות המהפכה. הייתה זו הפעם הראשונה מאז מלחמת איראן-עיראק שלוחמים המשתייכים לצבא הסדיר האיראני נשלחו למערכה צבאית מחוץ לגבולות המדינה. בתוך זמן קצר ספגו גם כוחות הצבא הסדיר אבדות. הישגיהם הצבאיים של הכוחות הסוריים בסיוע רוסי, ששיאם בכיבוש מחדש של העיר חלב מידי ארגוני המורדים בשלהי 2016, אפשרו לאיראן לצמצם במידה רבה את סדר הכוחות שלה בסוריה, לשוב ולהסתמך בעיקר על לוחמי חזבאללה ועל הלוחמים השיעים הזרים שפעלו בחסותה לצד הצבא הסורי, ולהסתפק בגרעין יועצים מצומצם יחסית.

אף על פי כן נמשכה ההתבססות הצבאית והאזרחית של איראן בסוריה גם לאחר ההכרעה שהושגה במלחמת האזרחים, אף כי היא שיקפה הסתגלות לנסיבות המשתנות והיקפה

169 רז צימט, "ניתוח פרופיל ההרוגים בקרב משמרות המהפכה האיראנים בסוריה", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 16 בנובמבר 2015.

170 Tabatabai, *No Conquest, No Defeat*, pp. 277-278.

נותר מצומצם בהשוואה לתכנון האיראני המקורי. זאת בשל הגברת מאמצי הסיכול מצד צה"ל, שהקשה על איראן לבנות יכולות צבאיות בהיקף נרחב בסוריה. איראן לא הסתפקה עוד ביעד מוגבל של הצלת משטר אסד אלא התמקדה בביסוס יכולות צבאיות נרחבות, הכוללות טילים, רקטות, כלי טיס בלתי מאוישים, מערכות הגנה אווירית ואמצעי לחימה מתקדמים, שיוכלו לשמש אותה בתרחישים של הסלמה עתידית מול ישראל. איראן ידעה לנצל את הזדקקותו של אסד לעזרתה כדי להעמיק את אחיזתה בסוריה, וחמור יותר – לבנות איום צבאי חדש מסוריה כלפי ישראל. אומנם ישראל הצליחה באמצעות פעילות המב"ם לפגוע במאמצי איראן להקים בסיסים צבאיים משלה במרחב הסורי, אך לא מנעה לגמרי את הקמתם של מערכי טילי קרקע-קרקע וכטב"מים תוקפים.¹⁷¹

במקביל לתמיכתה במשטר הסורי חתרה איראן לבסס תשתית טרור מול ישראל ברמת הגולן. היא עשתה זאת בשנים האחרונות באמצעות גורמים מקומיים, שהתבססו ברמת הגולן בעקבות הוואקום הביטחוני והשלטוני שנוצר בשל אובדן השליטה של המשטר הסורי. מוקדי הכוח המקומיים שהיו מעורבים בהקמת התארגנויות טרור נגד ישראל היו פעילי חזבאללה, פעילים דרוזים מקומיים ופעילי ארגון הג'האד האסלאמי בפלסטין. תשתיות הטרור ברמת הגולן לא נועדו בהכרח להפעלה נגד ישראל בטווח המידי, אלא נועדו ליצור בסיס לנוכחות שליחיה של איראן במרחב רגיש זה ולשמש בעתיד מנוף לחץ על ישראל.¹⁷² מאז השיב משטר אסד את שליטתו על דרום סוריה בקיץ 2018 מקדמת איראן את פעילותן של מיליציות מקומיות הפועלות באזור בתמיכתה וחותרת לבסס נוכחות של שלוחיה, בהם גורמים סוריים מקומיים, יחידות צבא סורי שנתונות להשפעתה וחזבאללה בסמוך לגבול עם ישראל.¹⁷³

גם התחזקות דאע"ש בעיראק בקיץ 2014 פתחה הזדמנויות לא מעטות בפני איראן. האיום של דאע"ש סייע לאיראן להגביר את השפעתה על ממשלת עיראק החלשה. בעוד הצבא העיראקי הסדיר ניגף, הכוחות הלוחמים בדאע"ש היו מיליציות שיעיות שפעלו תוך קבלת סיוע והכוונה מאיראן. איראן ניצלה את ההתפתחויות בעיראק גם כדי לחזק את טיעוניה בזירה הבינלאומית בזכות התמיכה בממשלות סוריה ועיראק, הלוחמות נגד

171 אורנה מזרחי, אודי דקל ויובל בזק, **המלחמה הבאה בצפון: תרחישים, חלופות אסטרטגיות והמלצות למדיניות הישראלית**, מזכר 2016, המכון למחקרי ביטחון לאומי, נובמבר 2020, עמ' 16.

172 צימט, "איראן בעידן שלאחר דאעש", עמ' 8.

173 רז צימט, "שנה לחיסולו של קאסם סלימאני: איראן ניצבת בפני קשיים רבים, אך נחושה לבסס את השפעתה האזורית", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 29 בדצמבר 2020.

טרור אסלאמי סוני.¹⁷⁴ בשונה מסוריה, הנוכחות הצבאית הישירה של איראן בעיראק נותרה מוגבלת ביותר והתבססה בעיקר על המיליציות השיעיות העיראקיות, שפעלו ברובן בחסות ישירה או עקיפה של משמרות המהפכה. ביטוי לכוונות האיראניות בעיראק ניתן למצוא בהתבטאויותיהם של בכירים ב"גיוס העממי" (אל-חשד אל-שעבי), מסגרת-העל של המיליציות השיעיות בעיראק. מדבריהם עולה כי במרכז האינטרסים האיראניים בעיראק עומדים הגברת ההשפעה האיראנית, חיזוק העדה השיעית, דחיקת השפעתם של ארצות הברית והמערב, ביסוס שליטה לאורך הגבול העיראקי-סורי ופתיחת ציר לוגיסטי יבשתי מטהראן דרך בגדאד לדמשק ולבירות.¹⁷⁵

השאיפה להגמוניה אזורית: בין חזון למציאות

חתירתה של איראן להגמוניה אזורית היא אחד המניעים להתעצמותה הצבאית של איראן ולהקרנת האיום הנובע ממנה כלפי סביבתה. חתירה זו מתייחסת בראש ובראשונה למרחב המפרץ הפרסי, ובמידה פחותה גם למזרח התיכון בכללו. אין משמעותה של חתירה זו בהכרח שאיפה להתפשטות טריטוריאלית, אלא שאיפה לשינוי תנאי הסביבה ולשיפור במעמדה של איראן בה. איראן חותרת להשפיע על התהליכים המרכזיים במרחב ולהניע את הגורמים האזוריים והמעצמתיים להתחשב באינטרסים שלה. החתירה להגמוניה נובעת מצירוף מאפייניה הבולטים של איראן: היותה המדינה בעלת האוכלוסייה הגדולה ביותר במזרח התיכון, ואחת הגדולות בשטחן באזור; מיקומה בצומת גיאואסטרטגי חשוב, כשלרשותה פוטנציאל כלכלי גדול ויכולת לבנות עוצמה צבאית ניכרת; והיותה מדינה מרכזית בעולם המוסלמי. גם למשקעי העבר יש חשיבות בעידוד חתירתה של איראן להגמוניה אזורית, בשל היותה מדינה בעלת תרבות עתיקה ועבר אימפריאלי אזורי.¹⁷⁶

במאמץ להרגיע את שכנותיה הערביות של איראן טענו דוברים במדינה במספר הזדמנויות כי ארצם אינה חותרת להגמוניה במזרח התיכון. כך למשל טען דובר משרד החוץ האיראני בהראם קאסמי בפברואר 2018, כי הגמוניה איראנית באזור אינה עומדת על הפרק. לדבריו, איראן מקיימת קשרים הדדיים עם כל מדינות האזור ועם שכנותיה, ואלה מבוססים על כבוד הדדי. בתור מדינה חזקה ועתיקת יומין יכולה איראן לקדם מאמצים לביסוס היציבות

174 ליטבק, "מדיניות החוץ", עמ' 244.

175 צימט, "איראן בעידן שלאחר דאעש", עמ' 16-18.

176 קם, **מן הטרור עד הגרעין**, עמ' 30.

והביטחון באזור, אך אין משמעות הדבר שבעקבות השינויים בסדר האזורי במזרח התיכון הפכה איראן להגמון אזורי.¹⁷⁷

הדיפלומט האיראני וסגן שר החוץ לשעבר צאדק ח'ראזי הצהיר אף הוא כי "איראן אינה חותרת להגמוניה שיעית באזור". הוא ציין כי השפעתה וכוחה של איראן חורגים מעבר לגבולותיה המדיניים בשל השקעותיה הרבות לשם כך, אך אין משמעות הדבר שהיא שואפת להגמוניה אזורית.¹⁷⁸ נראה כי הצהרות אלה נועדו בראש וראשונה להפיג את החששות בקרב מדינות האזור מפני שאיפותיה של איראן, ואין בהן בהכרח כדי להפריך את חתירתה של איראן להגמוניה אזורית, שאלה התייחסו גם חוקרים איראנים. שהרוז שריעתי ובהנאם וכלי, למשל, הסבירו את שאיפותיה ההגמוניאליות של איראן במאמצים מצד יריבותיה האזוריות והעל־אזוריות לערער את מעמדה במרחב.¹⁷⁹

אם איראן אכן חותרת להגמוניה אזורית אם לא, הרי יכולתה לממשה בפועל מוטלת בספק. כפי שהעריך תומס ג'ונס, יכולתה של איראן לעצב את הסביבה האזורית בכיוון הרצוי מבחינתה נותרה מוגבלת מאוד. לטענתו לא ניתן להגדיר את איראן כהגמון אזורי עולה אלא ככוח אזורי בסדר גודל בינוני, המתוסכל מכישלונו במימוש שאיפותיו. הוא ציין כי פלישות ארצות הברית לאפגניסטן (2001) ולעיראק (2003) פתחו אומנם בפני איראן חלון הזדמנויות בעקבות קריסת שני משטרים שבלמו את עוצמתה באזור, וכן בעקבות התחזקות בעלות בריתה באזור, בהן חזבאללה, חמאס והמיליציות השיעיות בעיראק, העלייה במחירי הנפט והירידה בלגיטימיות האזורית של ארצות הברית. ואולם איראן לא הצליחה לממש את היתרונות הכרוכים בנסיבות החדשות, בין היתר בשל כלכלתה המעורערת וחולשתה הצבאית הקונוונציונלית.¹⁸⁰ איראן נותרה מדינה בעלת עוצמה ויכולת להשפיע על אירועים במזרח התיכון, והיא משמרת בידיה פוטנציאל ושאפה להפוך לכוח הגמוני אזורי. יתר על כן, יש ביכולתה להיות כוח מאיים, מפריע ובולם תהליכים באזור ולגבות מחיר מארצות

177 "הז'מוניי איראן דר ח'אורמיאנה מטרם ניסת" [ההגמוניה של איראן במזרח התיכון אינה עומדת על הפרק], **ג'האן צנעת**, 28 בפברואר 2018.

178 "איראן בה דנבאל הז'מוני שיעה דר מנטקה ניסת" [איראן אינה חותרת להגמוניה שיעית באזור], סוכנות הידיעות אילנ"א, 5 ביולי 2017.

179 שהרוז שריעתי ובהנאם וכלי, "ואכאוי תאת'ר תרויסם בר הז'מוני וקדרת מנטקה'י איראן" [ניתוח השפעת הטרור על ההגמוניה והעוצמה האזורית של איראן], **פצלנאמה פז'והשהא'י ראהברדיי סיאסת**, כרך 6, מס' 22, סתיו 1396 [2017].

180 Thomas Juneau, "Iran's Failed Foreign Policy: Dealing from a Position of Weakness", MEI Policy Paper, 1 May 2015, pp. 2-4.

הברית ובעלות בריתה האזוריות. עם זאת יכולתה לעצב אירועים באזור נותרה מוגבלת.¹⁸¹ גם הודא ראוף העריכה כי אין ביכולתה של איראן לממש את שאיפתה להגמוניה, כלומר לזכות במעמד המקנה לה שליטה במערכת האזורית במידה מספקת למימוש האינטרסים שלה. לטענתה איראן רואה עצמה כמדינת מפתח באזור, הראויה למלא תפקיד מרכזי בניהול ענייניו ובעלת יכולות המכשירות אותה למלא תפקיד כזה. היא גם חתרה לנצל את ההתפתחויות האזוריות מאז הפלישה האמריקאית לעיראק כדי לזכות בהכרה ככוח אזורי הגמוני שלא ניתן להתעלם ממנו. עם זאת, אין זה סביר שהיא תוכל להפוך בעתיד הנראה לעין לכוח הגמוני במזרח התיכון, וזאת מכמה סיבות. ראשית, המערכת המזרח־תיכונית מתאפיינת בקיומם של כמה כוחות אזוריים יריבים, שכל אחד מהם יכול לפעול כנגד חתירתם של שחקנים אחרים להשפעה. שנית, החתירה האיראנית להגמוניה מעוררת התנגדות בינלאומית ואזורית. נוסף על כך, מדינות המפרץ אינן מוכנות לוותר על תפקידה הביטחוני של ארצות הברית באזור, או אף להסכין עם הסכמים ביטחוניים המבוססים על שיתוף פעולה עם איראן.¹⁸²

אסטרטגיית "ההגנה קדימה"

כביטוי לשאיפה לנטרל איומים בשלב מוקדם ככל האפשר אימצה איראן בעשור האחרון את אסטרטגיית "ההגנה קדימה". ניתן לתאר אסטרטגיה זו כהגנה באמצעות התקפה תוך בלימת האיומים על ביטחונה הלאומי של איראן, באמצעות התמודדות עם אויביה הרחק ככל האפשר מגבולותיה המדיניים. השינויים הגאופוליטיים באזור על רקע מלחמת האזרחים בסוריה והתחזקות דאע¹⁸³ בסוריה ובעיראק הגבירו את שאיפתה של איראן לנהל את העימותים עם יריביה באזור מחוץ לגבולותיה.¹⁸³ תחושת המצור הגוברת חידדה בקרב מקבלי ההחלטות באיראן את החשש שהעימותים האזוריים בהובלה מערבית ישמשו מבוא למתקפה על איראן עצמה. לתפיסתם איראן מוקפת אויבים, ואין לאפשר התפשטות של העימותים האזוריים לשטחה בשל חולשתה הצבאית היחסית. כדי להתמודד עם האתגרים

Juneau, "Iran's Failed Foreign Policy". p. 19. 181

Huda Raouf, "Iranian Quest for Regional Hegemony: Motivations, Strategies and 182
Constraints", *Review of Economics and Political Science*, Vol. 4, No. 3, 2019, pp. 254-255;

וראו בהקשר למאבק בין איראן וערב הסעודית על ההגמוניה האזורית: Ali Fathollah-Nejad, "The Iranian-Saudi Hegemonic Rivalry", Belfer Center for Science and International Affairs, October 25, 2017.

183 וזיריאן ושריעתי, "ראהברדי דפאע אפנדי" עמ' 406.

המתעצמים חתרה איראן להקים רשת הגנה מחוץ לגבולותיה, שתשמר את האיומים במרחק בטוח ממנה. מימוש אסטרטגיית ההגנה קדימה באמצעות הרחבת ההשפעה האיראנית במדינות שכנות וביסוס רשת הגנתית מחוץ לגבולותיה גם מאפשרים לאיראן לקבוע עובדות בשטח, למשל באמצעות הקמת בסיסים צבאיים בסוריה, ולחזק את ציר ההתנגדות, ולהגביר בכך את תחושת הביטחון שלה.¹⁸⁴

בספטמבר 2016 הדגיש מנהיג איראן ח'אמנהאי את הצורך להרחיב את יכולותיהם ההתקפיות של הכוחות המזוינים האיראניים, כדי להבטיח את ביטחונה של איראן ולשמר את מעמדה האסטרטגי על רקע שאיפותיהן של המעצמות הזרות באזור.¹⁸⁵ מאז הוגדרה תפיסת ההגנה קדימה על ידי בכירים איראנים לעיתים קרובות כ"הגנה התקפית". באוקטובר 2016 התייחס סגן ראש המטה הכללי של הכוחות המזוינים האיראניים מסעוד ג'זאא'רי להנחייתו של ח'אמנהאי לחזק את יכולותיה ההתקפיות של איראן. הוא פירט שלושה סוגים של הגנה: "הגנה פסיבית", כלומר יכולתה של מדינה להגן על עצמה בפני מתקפה חיצונית; "הגנה יציבה" המאפשרת למדינה להתארגן מבחינה צבאית והגנתית באופן שימנע מהאויב חדירה קרקעית אליה; ו"הגנה התקפית", כלומר יכולתה להגיב ולא רק להגן על עצמה אם היא ניצבת בפני מתקפה. לדבריו, איראן השיגה את היכולת לא רק להגן על עצמה אלא גם להגיב, והדבר מהווה חלק מהאסטרטגיה שלה. בהתייחסו לנוכחות איראן בעיראק ובסוריה אמר הבכיר האיראני כי אויבי איראן, ובראשם ארצות הברית, אימצו אסטרטגיה צבאית המבוססת על הטלת מצור על הרפובליקה האסלאמית, וחובתה לפרוץ מצור זה בכל מקום שבו הוא קיים.

אחת הדרכים שנוקטים האמריקאים ו"אויבי המהפכה" במאמץ להתקרב לגבולות איראן היא הגברת נוכחותם במדינות השכנות לה. לפיכך, על הכוחות המזוינים האיראניים מוטלת המשימה לפקח באופן קבוע על האסטרטגיה ועל הטקטיקות של אויביה ולנטרלם. אם האיראנים לא יילחמו מחוץ לגבולות ארצם, הדגיש ג'זאא'רי, יהיה עליהם להילחם בתוך גבולותיה. לא ניתן להמתין לאויב ואז להתמודד איתו, אלא יש לבלום אותו במחצית הדרך.¹⁸⁶ ראש המטה הכללי של הכוחות המזוינים מוחמד באקרי הצהיר כי איראן אינה

Akbarzadeh, Gourlay & Anoushiravan, "Iranian proxies", p. 7. 184

"Increasing Defensive and Offensive Capabilities is Iran's Inalienable Right", hamenei. 185
ir, August 31, 2016.

186 "ברח'י מסאולאן ד'אר ח'טאי מחאסבאתי שדהאנד" [חלק מהבכירים שגו בשיקולים שלהם], תאבנאכ, 1 באוקטובר 2016.

מתכוונת לפלוש לאף מדינה, משום שאסטרטגיית־העל שלה היא אסטרטגיה הגנתית. עם זאת הוא הדגיש שאיראן עשויה לאמץ גישה התקפית כדי שאויביה לא יעלו על דעתם לסכן את האינטרסים הלאומיים שלה.¹⁸⁷ מפקד משמרות המהפכה סלאמי הצהיר אף הוא כי איראן אינה חותרת לאיים על אף מדינה ואינה מתכוונת ליזום מלחמה, אך אם מדינה כלשהי תעשה טעות, האסטרטגיה של איראן תהיה התקפית.¹⁸⁸ בינואר 2021 התייחס סלאמי במפורש לתפיסת ההגנה ההתקפית והצהיר כי לאיראן אין דרך אחרת אלא לחזק את יכולת ההרתעה ההגנתית וההתקפית שלה, כדי למנוע מאויביה לכפות עליה את רצונם ותוכניותיהם. הוא ציין כי לוחמי האסלאם יאמצו הגנה התקפית בכל עת שיידרש, כדי להגן על האינטרסים החיוניים של האומה האיראנית במימי המפרץ הפרסי ומחוצה לו.¹⁸⁹ הצהרות אלה מעידות על כך שאיראן עשויה לשקול גם שימוש בפעולת מנע במסגרת האסטרטגיה של הגנה קדימה.

תפיסת ההגנה קדימה או ההגנה ההתקפית כבסיס לאסטרטגיה הצבאית של איראן מהווה התאמה ועדכון של תפיסת ההרתעה האיראנית תוך שילוב מגוון יכולות, לרבות טילים, כלי טיס בלתי מאוישים, רשת שלוחים ויכולות סייבר, שנועדו לאפשר לאיראן לקדם את האינטרסים שלה מחוץ לגבולותיה.¹⁹⁰ במאמר שהתפרסם בכתב עת של אוניברסיטת אימאם חוסיין, הקשורה למשמרות המהפכה, הוצגה ההגנה ההתקפית כאמצעי להבטחת ביטחונה הלאומי של איראן. לטענת רוחאללה קאדרי כנגאורי, בכל פעם שאיראן התמודדה עם איומים על ביטחונה הלאומי במסגרת גבולותיה המדיניים הרשמיים, עצמאותה וריבונותה הלאומית הופרו ולכידותה הטריטוריאלית ניצבה בפני איום. בשל מצבה הגיאואסטרטגי המיוחד, התמודדותה של איראן עם איומים חיצוניים מחייבת נוכחות עצמאית חזקה באזור ואף מחוצה לו, והיא אינה יכולה להגביל את יכולת ההרתעה שלה רק במסגרת גבולותיה הגיאוגרפיים.¹⁹¹

187 Hamidreza Azizi, "The Concept of 'Forward Defence': How Has the Syrian Crisis Shaped the Evolution of Iran's Military Strategy?", German Institute for International and Security Affairs (SWP), February 2021, p. 23.

188 שם.

189 "סרדאר חסין סלאמי: ראהי ג'ז תקוית קדרת באזדארנדה דפאעי ותהאג'מי בראי מא וג'וד נדארד" [סרדאר חסין סלאמי: אין לנו דרך אחרת למעט חיזוק יכולת ההרתעה ההגנתית וההתקפית], עזרי־איראן, 8 בינואר 2021.

190 Azizi, "The Concept", p. 10.

191 רוחאללה קאדרי כנגאורי, "נקש מסתשארי ג'מהורי אסלאמי איראן דר תאמין אמנית מנטקה־אי" [תפקידה המייעץ של הרפובליקה האסלאמית של איראן בהבטחת הביטחון האזורי], **פצלנאמה אפאק אמנית**, כרך 11, גיליון מס' 4, 1991, עמ' 6.

החוקר הצביע על הקשר בין אסטרטגיית ההגנה ההתקפית לתפיסה האיראנית הרואה בעיראק, בסוריה, בלבנון ובתימן עומק אסטרטגי הכרחי למימוש ארבעת היעדים המרכזיים שלה באזור: חיסול ישראל, הוצאת הכוחות הזרים מהאזור, מימוש זכות ההגדרה העצמית של עמי האזור וכינון סדר ביטחוני אזורי משותף.¹⁹² הרחבת העומק האסטרטגי האזורי, מימוש אסטרטגיית ההגנה קדימה, חיזוק ציר ההתנגדות ושיפור יכולת ההרתעה של איראן הם שירחיקו את סכנת המלחמה מגבולותיה הגיאוגרפיים. שימור לכידותה הטריטוריאלית של איראן, הבטחת הפיתוח והרווחה הלאומיים והאינטרסים של העולם המוסלמי אינם אפשריים ללא הבטחת ביטחונה של הרפובליקה האסלאמית מחוץ לגבולותיה. לפיכך, השאיפה מצד יריבותיה של איראן לרסן את השפעתה באזור היא "דמיון שווא שלא יתממש לעולם", ועל העולם להכיר בעוצמתה ובהשפעתה הטבעית של איראן באזור.¹⁹³

עומק אסטרטגי

תפיסת ההגנה קדימה קשורה באופן ישיר לתפיסת העומק האסטרטגי, המהווה אף היא מרכיב חיוני באסטרטגיה האיראנית ונתפסת כאמצעי לפצות את איראן על יכולותיה הצבאיות הקונוונציונליות המוגבלות. אף כי תפיסה זו אינה חדשה, חשיבותה גברה בעשור האחרון על רקע הטלטלה האזורית במזרח התיכון הערבי. כבר בספטמבר 2008 פרסמו כמה אתרי חדשות איראניים ממסדיים, בהם גם האתר הרשמי של מנהיג איראן, מאמר פרי עטו של הפרשן ע'ולאם רזא מוחמדי, שהצביע על תמיכת איראן בקבוצות אסלאמיות ומהפכניות, לרבות הארגונים הפלסטיניים וחזבאללה בלבנון, כמרכיב המבטיח את העומק האסטרטגי של איראן ומשמש אותה לצורכי הרתעה כלפי ישראל וארצות הברית. נוכחות איראן באזורים חיוניים המשמשים את אויביה וסיוע לקבוצות "אנטי־אימפריאליסטיות" באזור הוצגו כמרכיב מרכזי בתפיסת העומק האסטרטגי. לטענת מוחמדי, יכולתה של איראן לאיים על הכוחות האמריקאיים באזורים שונים, ובכלל זה במפרץ הפרסי, מספקת לה עומק אסטרטגי משום שהיא מקשה על ארצות הברית לפעול נגדה ומשפרת את יכולת ההרתעה שלה. הוא ציין כי אינו מתכוון אך ורק לעומק אסטרטגי צבאי או פוליטי כי אם לעומק אסטרטגי גם במישורים אחרים, כדוגמת המישור הדתי והכלכלי. כך למשל, השפעה בשווקים במדינות האזור באמצעות השקעות כלכליות במדינות אסיה המרכזית, הקווקז

192 כנגאורי, "נקש מסתשארי ג'מהורי אסלאמי", עמ' 27.

193 שם, עמ' 32-33.

והעולם הערבי מבטיחה לאיראן עומק אסטרטגי כלכלי ומפחיתה את השפעת הסנקציות הכלכליות.¹⁹⁴

ההתפתחויות הגאופוליטיות במרחב הערבי בעשור האחרון אפשרו לאיראן להרחיב את העומק האסטרטגי שלה. כפי שטענו מחסן באקרי, עלי אמידי וענאיתאללה יזדאני, כינון חזית ההתנגדות שיפר את יכולתה של איראן להרחיב את העומק האסטרטגי שלה בסהר הפורה. איראן, שחוותה בידוד אסטרטגי במהלך מלחמת שמונה השנים עם עיראק, הגיעה למסקנה שהיא יכולה להגן על ביטחונה אך ורק באמצעות הרחבת השפעתה, חיזוק קבוצות הנאמנות לה ומחויבות לאידיאולוגיה ולאסטרטגיה האנטי־ציונית והאנטי־אמריקאית שלה, יצירת בסיסים צבאיים של קבוצות התנגדות וכינון בריתות עם מדינות עמיתות. השגת עומק אסטרטגי נועדה לאפשר לאיראן להרחיב את חזית המאבק נגד אויביה אל מעבר לשטחה, ולייצר קווי הגנה ביטחוניים הרחק מגבולותיה באופן שיפחית את בידודה האסטרטגי.¹⁹⁵ הרחבת חזית ההתנגדות (המכונה לעיתים גם ציר ההתנגדות) סיפקה לרפובליקה האסלאמית הזדמנויות ויתרונות רבים ושיפרה את מאזן הכוחות האזורי לטובתה. כינון הציר המבוסס על ברית בין איראן לסוריה, לחזבאללה, לחמאס ולג'האד האסלאמי הפלסטיני, ולאחר מכן גם למיליציות השיעיות בעיראק ולתנועת אנצארללה (החות'ים) בתימן, נועד למנוע מישראל ומארצות הברית להנחית מכה ראשונה על איראן ולאפשר לה יכולת מכה שנייה במקרה של מתקפה נגדה. הדבר בא לידי ביטוי, למשל, במתקפה האיראנית על בסיס עין אל־אסד בעיראק בעקבות חיסול מפקד כוח קודס סולימאני בינואר 2020, וביכולתה לפגוע באתרים חיוניים ואסטרטגיים בישראל במקרה של תקיפה נגד מתקני הגרעין האיראניים. העומק האסטרטגי מאפשר לאיראן להפוך את האיומים נגדה להזדמנויות לשם הגברת כוחה והשפעתה האזורית ולצמצום נקודות התורפה הביטחוניות שלה.¹⁹⁶

אבו אל־פאצ'ל באזרגאן וחסיין נור־אחמדי מיבדי הצביעו על סוריה כעומק אסטרטגי עבור איראן וטענו כי התמיכה האיראנית בה מהווה ביטוי לתפיסת העומק האסטרטגי במדיניות החוץ האיראנית. תפקידה החשוב של סוריה בציר ההתנגדות יוצר עבור איראן חשיבות

194 ע'לאם־רזא מחמדי, "עמק אסתראתז'יק ג'מהורי אסלאמי איראן בא נגאה בה צ'שמאנדאז 20 סאלה" [העומק האסטרטגי של הרפובליקה האסלאמית של איראן בהסתכלות על חזון 20 השנה], אתר מנהיג איראן, 7 בספטמבר 2008.

195 מחסן באקרי, עלי אמידי וענאיתאללה יזדאני, "תאת'יר מחור מקואמת בר עמק אסתראתז'יק ג'מהורי אסלאמי איראן" [השפעת ציר ההתנגדות על העומק האסטרטגי של הרפובליקה האסלאמית של איראן], **מטאלעאת סיאסי ג'האן אסלאם**, כרך 10, גיליון 2 (קיץ 2021), עמ' 71–72.

196 שם, עמ' 87.

גאופוליטית, אסטרטגית וביטחונית רבה לנוכח האיומים הן מצד הציר המערבי-ערבי והן מצד הציר הסוני-סלפי. משמעותה של תבוסה במלחמה בסוריה היא בידודה של איראן והחלשת יכולתה ההגנתית. לפיכך, לא זו בלבד שסוריה נחשבת לעומק אסטרטגי עבור איראן באזור, אלא ששמירת מעמדה והשפעתה של איראן הן מבחינה אידיאולוגית והן מבחינה גאופוליטית ואסטרטגית קשורה באופן ישיר לביטחונה הלאומי ולעצם קיומה של הרפובליקה האסלאמית.¹⁹⁷

גם תמיכת איראן בחזבאללה בלבנון הוצגה באיראן כביטוי לתפיסת העומק האסטרטגי. לטענת עלי-רזא גלשני ומחסן באקרי, לא ניתן להבין את תמיכת איראן בארגון אך ורק במסגרת ערכי המהפכה האסלאמית, ויש לבחון אותה בהקשר לצורך להרחיב את העומק האסטרטגי שלה. השקעות הרפובליקה האסלאמית בחזבאללה מאפשרות לה השפעה על הארגון מול ישראל ויכולת לאיים על ביטחונה הלאומי. איראן מנצלת את קשריה עם קבוצות ההתנגדות האסלאמית, לרבות חזבאללה בסמוך לישראל, כדי להרתיע אותה. לטענת החוקרים האיראנים, התמיכה בחזבאללה הביאה להתרחבות העומק האסטרטגי הפוליטי, ההגנתי והגיאואסטרטגי של איראן עד למרחק אלפי קילומטרים מעבר לגבולותיה, והיא מספקת מענה לפעולות מצד ישראל וארצות הברית, שנועדו להרחיב את נוכחותן סביב איראן ולהגביר את הלחצים עליה.¹⁹⁸ חוסיין דליריאן, הנחשב לאחד הפרשנים הצבאיים הבולטים באיראן, עמד על חשיבותה של תפיסת העומק האסטרטגי של איראן בכך שהיא מאפשרת לה להרחיק את קו ההגנה שלה. לטענתו, קו ההגנה האיראני התרחב בשנים האחרונות ממערב המדינה לסוריה, ללבנון, לפלסטין ולעיראק. בעקבות זאת הצליחה הרפובליקה האסלאמית להשיג עומק אסטרטגי נרחב, שמשמעותו הטלת מצור מוחלט על "המשטר הציוני" מצד "הצעירים המהפכנים והמוסלמים".¹⁹⁹

ניתן למצוא התייחסויות גוברות לתפיסת העומק האסטרטגי גם בהצהרותיהם של בכירים איראנים, שהציגו את מעורבותה האזורית הגוברת של איראן ואת חיזוק קשריה עם שותפותיה בחזית ההתנגדות כביטוי למימוש תפיסה זו. באיגרת ללוחמים הפלסטינים

197 אבו אלפצ'ל באזרגאן וחוסיין נור-אחמדי מיבדי, "אבעאד סיאסי ואמניתי חמאית אז סוריה דר סיאסת ח'ארגי ג'א. איראן" [ההיבטים הפוליטיים והביטחוניים של התמיכה בסוריה במדינות החוץ של הרפובליקה האסלאמית של איראן], **רהיאפתהא-י סיאסי ובינאלמללי**, גיליון מס' 53 (אביב 2018), עמ' 106-107.

198 עלי-רזא גלשני ומחסן באקרי, "ג'איגאה חזבאללה לבנון דר אסתראתז' באזדארנדגי ג'מהורי אסלאמי איראן" [מעמד חזבאללה לבנון באסטרטגיית ההרתעה של הרפובליקה האסלאמית של איראן], **פצלנאמה תחקיקאת סיאסי ובינאלמללי**, גיליון 11 (קיץ 2012), עמ' 140-143.

199 חוסיין דליריאן, "עמק אסתראתז'יכ איראן" [העומק האסטרטגי של איראן], תסנים, 3 במאי 2014.

בעזה במהלך מבצע צוק איתן באוגוסט 2014 כינה מפקד משמרות המהפכה ג'עפרי את ההתנגדות הפלסטינית "העומק האסטרטגי של המהפכה האסלאמית".²⁰⁰ בנובמבר 2014 הצהיר סגן מפקד משמרות המהפכה חוסיין סלאמי כי בעוד שבעבר נלחמה איראן באויביה בגבולות נהר כר'ה שבח'וזסתאן בדרום-מערב המדינה, כיום היא הרחיבה את גבולותיה האסטרטגיים במערכה נגד אויביה למזרח הים התיכון ולצפון אפריקה.²⁰¹ בפברואר 2018 אמר סלאמי כי צבאות סוריה ועיראק מהווים "עומק אסטרטגי הגנתי" עבור איראן. בריאיון לטלוויזיה האיראנית אמר סלאמי כי העם האיראני אינו רוצה שארצו תהפוך יעד למתקפה מצד אויביה. לפיכך, כל המדינות הנאבקות באזור נגד אויביה של איראן הן שדה הקרב לשמירת הביטחון האסטרטגי האיראני. המחשבה שעל מדינה להגביל את מרחב הביטחון שלה אך ורק לגבולותיה אינה הגיונית, והאסטרטגיה הטובה ביותר עבור איראן היא להיאבק באויב ממרחק.²⁰² חבר ועדת המג'לס לביטחון לאומי ולמדיניות חוץ, חשמתאללה פלאחתפשיה, התייחס אף הוא לחשיבות העומק האסטרטגי עבור איראן וטען כי אחד המרכיבים החשובים בעוצמתה של איראן הוא העומק האסטרטגי שלה, שפירושו "נוכחותם ההגנתית" של משמרות המהפכה מחוץ לשטחה הגיאוגרפי של המדינה.²⁰³ מנהיג איראן עצמו הדגיש במספר הזדמנויות את הצורך בעומק אסטרטגי כמרכיב חיוני בתפיסת הביטחון האיראנית. בנאום ב-2008 הצהיר ח'אמנהאי כי האומות המוסלמיות כולן מהוות "עומק אסטרטגי של הרפובליקה האסלאמית".²⁰⁴ בינואר 2017 אמר המנהיג במפגש עם משפחות חללי המערכה הצבאית בסוריה ובעיראק כי אם דאע "ש לא היה נבלם מחוץ לגבולותיה של איראן, היה צורך לבלום אותו בטהראן, בפארס, בח'וראסאן ובאצפהאן".²⁰⁵ ניתן למצוא ביטוי דומה להשקפה זו בדבריו של שר החוץ האיראני חוסיין-אמיר עבדאללהיאן, שאמר בשובו מביקור בלבנון במחצית אוקטובר 2023 כי אם איראן לא תגן היום על עזה,

200 "פיאם פרמאנדה כל ספאה בה מג'אהדין פלסטיני" [מסר של מפקד משמרות המהפכה ללוחמי הקודש הפלסטינים], תאבנאכ, 29 באוגוסט 2014.

201 "IRGC Commander: Iran's Strategic Borders Stretched to Eastern Mediterranean, North Africa", Fars News Agency, 26 November 2014.

202 "סרדאר סלאמי: ארתש סוריה ועראק עמק אסתראתז'יכ מא הסתנד" [סרדאר סלאמי: צבאות סוריה ועיראק הם העומק האסטרטגי שלנו], תסנים, 4 בפברואר 2018.

203 "נקש ספאה דר שכלגירי עמק אסתראתז'יכ איראן דר מנטקה בסיאר אסאסי אסת" [תפקידם של משמרות המהפכה בכינון העומק האסטרטגי של איראן באזור הוא בסיסי מאוד], תסנים, 14 באוקטובר 2017.

204 Azizi, "The Concept", p. 8.

205 Akbar, "Iran's Regional Influence", p. 201.

היא תידרש להגן בעתיד על הערים שלה. הוא הוסיף כי מזכ"ל חזבאללה חסן נצראללה אמר לו שאם לא תינקט פעולה מיידית נגד ישראל, יהיה צורך להילחם מחר נגד כוחות צה"ל בביירות.²⁰⁶ במפגש עם בכירי המשטר במאי 2018 ציין ח'אמנהאי כי אין להתעלם מכך שנוכחותה של איראן במדינות האזור ותמיכת עמי האזור ברפובליקה האסלאמית מהווים עומק אסטרטגי החיוני לביטחונה הלאומי.²⁰⁷ בפגישתו עם נשיא סוריה אסד, שהגיע בפברואר 2019 לביקור ראשון בטהראן מאז פרוץ מלחמת האזרחים בסוריה, הצהיר ח'אמנהאי כי איראן רואה בסוריה את העומק האסטרטגי שלה וגאה בסיוע שהעניקה לסוריה, המהווה חלק מציר ההתנגדות.²⁰⁸ באוקטובר 2019 קבע ח'אמנהאי שהרחבת העומק האסטרטגי נחוצה לעיתים אף יותר ממימוש משימותיה החשובות ביותר של המדינה, והטיל את האחריות למשימה זו על משמרות המהפכה.²⁰⁹ ניתן לראות בהצהרות אלה ביטוי לחשיבות הגוברת שאיראן מייחסת לצורך להרחיב את פעילותה מעבר לגבולותיה, תוך ניצול ההזדמנויות הטמונות במציאות הגאופוליטית שהתעצבה במרחב הערבי בעשור האחרון.

206 "אמיר עבדאללהיאן: זמאן דר ע'זה רו בה פאיאן אסת/נתניהו באיד מתוקף שוד" [אמיר עבדאללהיאן: הזמן בעזה אוזל/צריך להפסיק את נתניהו], סוכנות הידיעות אירנ"א, 16 באוקטובר 2023.

207 "ביאנאת דר דידאר מסאולאן נט'אם" [הצהרות במפגש עם בכירי המשטר], אתר מנהיג איראן, 23 במאי 2018.

208 "מנט'ור רבהר מעט'ם אנקלאב אז עמק אסתראתז'י רואבט איראן וסוריה" [כוונת מנהיג המהפכה בעומק האסטרטגי של הקשרים בין איראן וסוריה], תסנים, 27 בפברואר 2019.

209 "ביאנאת דר דידאר מג'מע עאלי פרמאנדהאן ספאה" [הצהרות במפגש עם המועצה העליונה של מפקדי משמרות המהפכה], אתר מנהיג איראן, 2 באוקטובר 2019.

השימוש בארגונים שלוחים

בספטמבר 2019 עמד דרשן תפילות יום השישי במשהד, איתאללה אחמד עלם אל-הודא, על ההבדל בין מצבה הגיאואסטרטגי של איראן כיום למצבה בשנות ה-80. "לפני 39 שנים הפציצו [העיראקים] את שדה התעופה מהראבאד ותקפו אותנו מגבול מערב ודרום-מערב. תוך ימים ספורים, 1,500 ק"מ מארצנו היו נתונים לתוקפנות האויב והעולם כולו שילב ידיים", אמר איש הדת הבכיר, "אך כיום איראן אינה רק איראן [עצמה] והיא אינה מוגבלת לאזור גיאוגרפי אחד. 'הגיוס העממי' העיראקי, אנצאראללה בתימן, החזית הלאומית הסורית, הג'האד האסלאמי בפלסטין, חמאס בפלסטין וחזבאללה בלבנון – כולם איראן". הוא הוסיף כי "להתנגדות" באזור יש אימאם אחד, והוא מנהיגה העליון של איראן ח'אמנהאי.²¹⁰ דבריו של איש הדת הבכיר מבטאים היטב את החשיבות הרבה שהרפובליקה האסלאמית מייחסת לארגונים שלוחים ברחבי המזרח התיכון כאמצעי למימוש האינטרסים הלאומיים שלה. השימוש בשלוחים הפך לאחד היסודות המרכזיים בתפיסת הביטחון הלאומי של איראן ובפעילותה האזורית לאחר המהפכה האסלאמית. כבר בראשית שנות ה-80 החל המשטר האיראני לגייס ארגונים לא-מדינתיים, שהפכו במהלך השנים לרשת הכוללת עשרות אלפי לוחמים המקיימים קשרים ברמות שונות עם איראן. רשת זו, המכונה לעיתים 'רשת האיום האיראני' (Iran Threat Network, ITN), רופפת ומגוונת ביחס למוצאם של חבריה, לרקע האתני והדתי שלהם, להשתייכותם הפוליטית, למידת השפעתם במדינות שבהן הם פועלים ולרמת הקשרים עם איראן, והיא נתמכת על ידי טהראן מבחינה ארגונית, כספית, פוליטית או צבאית.²¹¹

השימוש במושג 'ארגונים שלוחים' (proxies) אינו מובן מאליו ונתון לפרשנויות שונות ולמחלוקת מחקרית. במשמעותו הפשוטה משמש המונח לתיאור צד שלישי, המעורב בסכסוך בין שני צדדים המעוניינים להשפיע באמצעותו על התוצאה האסטרטגית שלו.²¹² באופן כללי הארגון השלוח מוגדר כשחקן (מדינתי או לא-מדינתי) המתבקש להילחם בשמה

210 "עלם אלהדא: בח'ואהיד תג'אוז כניד, אסראא'יל נצף רוזה ח'אכ שדה אסת" [עלם אלהדא: אם תרצו לתקוף, ישראל תיקבר בתוך חצי יום], עצר'י איראן, 20 בספטמבר 2019.

211 Ariane Tabatabai, Becca Wasser & Jeffery Martini, "The Iran Threat Network (ITN): Four Models of Iran's Nonstate Client Partnerships", Rand Corporation, 2021.

212 Andrew Mumford, *Proxy Warfare* (Malden, MA, 2013), pp. 11, 17.

של המדינה התומכת בו, בין באופן קינטי או באמצעים אחרים. בבסיס היחסים בין המדינה התומכת לארגון השלוח קיימים אינטרס משותף ומערכת תמיכה מצד התומך, בתמורה לפעולה מצד השלוח. התמיכה עשויה להתבטא בצורות שונות, למשל: תמיכה כלכלית, כספית, צבאית, פוליטית, דיפלומטית, תקשורתית או הסברתית. בתמורה השלוח פועל על מנת להשפיע על תוצאת הסכסוך שבו הוא מעורב, במסגרת היעדים האסטרטגיים של הגורם התומך בו. זאת באמצעות פעולות שונות כגון לחימה, שיבוש פעילות האויב, פגיעה ביכולותיו הצבאיות או התנגדות עממית לקידום שינוי פוליטי.²¹³

חלק מהחוקרים מסתייגים מהשימוש במונח שלוח בהקשר האיראני, משום שיש בו כדי לרמוז על קשר המבוסס על שליטה וציות בין איראן לארגונים הנתמכים על ידה. זאת בשעה שאיראן אינה מקיימת שליטה ישירה על כלל מרכיבי הרשת, הפועלת כרשת רופפת של השפעה. יתרה מזאת, איראן אינה חותרת לעגן את פעילות הרשת במסגרת בריתות או הסכמים רשמיים. משום כך חוקרים אחדים מבכרים את השימוש במונחים חלופיים כגון 'שותף' או 'בעל ברית' כדי להצביע על המגוון הרחב של קשרים בין איראן לארגונים השונים.²¹⁴ לעומתם, חוקרים אחרים משתמשים במונח שלוחים תוך שהם מאמצים פרשנות מצמצמת של המושג, שאינה מצביעה בהכרח על קשר של פיקוד או שליטה ישירים על הארגונים הלא-מדינתיים.²¹⁵

תפיסת השלוחים באסטרטגיה האיראנית ויתרונותיה

הרפובליקה האסלאמית רואה בשימוש ברשת השלוחים שבתמיכתה חלק מעוצמתה הצבאית ומיכולת ההרתעה שלה. פעילות באמצעות שלוחים היא ביטוי לפרגמטיות של איראן, המבקשת להסיר מעצמה אחריות וסכנה לתשלום פוליטי וצבאי על מעשיה.²¹⁶ השימוש בשלוחים הוא חלק מתפיסת הלוחמה האסימטרית, שאומצה על ידי המשטר האיראני עקב נחיתות הרפובליקה האסלאמית בהשוואה לחלק מיריביה האזוריים והבינלאומיים.

Johnston, Trevor, Matthew Lane, Abigail Casey, Heather J. Williams, Ashley L. Rhoades, 213 James Sladden, Nathan Vest, Jordan R. Reimer & Ryan Haberman, "Could the Houthis Be the Next Hizballah? Iranian Proxy Development in Yemen and the Future of the Houthi Movement", Rand Corporation, 2020, p. 13.

The International Institute for Strategic Studies (IISS) (ed.), *Iran's Networks of Influence in the Middle East* (Routledge, 2020), p. 8. 214

Daniel L. Byman, "Why Engage in Proxy War? A State's Perspective", Brookings Institution. 215

216 ליטבק, "מדיניות החוץ", עמ' 221.

מתחילת המהפכה האסלאמית איבדה איראן מרכיבים חשובים בעוצמתה הצבאית בעקבות ניתוק הקשרים עם ארצות הברית, ששימשה כתומכת הצבאית המרכזית שלה. הנשק והציוד שנרכשו בתקופת השאה התיישנו במהלך השנים, ולא היה ניתן להחליפם או לרכוש חלפים מתוצרת מערבית. הכוחות המזוינים האיראניים נשחקו במהלך מלחמת איראן-עיראק, ואמברגו הנשק והסנקציות הכלכליות מנעו במידה רבה את שדרוג היכולות הקונונציונליות. התפרקות ברית המועצות ב־1991 וכינון הסדר העולמי החד־קוטבי החריפו עוד יותר את מצוקתה של איראן, שהכירה בכך שאין ביכולתה להיאבק בכוחות עצמה כנגד ארצות הברית ובעלי בריתה באזור. אי לכך פנתה איראן לשימוש בכלים א־סימטריים, בהם יכולות צבאיות א־סימטריות ובפרט טילים בליסטיים, ולהתבססות על ארגונים שלוחים כדי לפצות על מגבלותיה הקונונציונליות. בשונה מהשימוש ביכולות צבאיות אסטרטגיות כגון טילים וכטב"מים, השימוש בשלוחים יכול לספק לאיראן יתרונות טקטיים קצרי מועד.²¹⁷

רשת השלוחים היא מרכיב בסיסי בדוקטרינת ההגנה האיראנית ואחד הכלים המרכזיים שיש בידי איראן כדי להרתיע את אויביה, להרחיב את העומק האסטרטגי שלה ולהגביר את השפעתה ואת עוצמתה מחוץ לגבולותיה. מנקודת מבטם של שלטונות איראן, רשת בעלי ברית לא־מדינתיים, הכוללת עשרות מיליציות וארגונים המקיימים קשרים אידיאולוגיים, פוליטיים וצבאיים עם איראן, מאפשרת לה לקדם את האינטרסים האסטרטגיים שלה באזור במחיר זול יחסית באמצעות צד שלישי הפועל נגד יריביה המרכזיים, ובראשם ארצות הברית, ישראל וערב הסעודית.²¹⁸ חשיבותה של הרשת נובעת משלושה גורמים מרכזיים. ראשית, היא משמשת לצורך הרתעה כלפי ארצות הברית ובעלות בריתה, הנתפסות כאיום מתמשך וחמור ואוחזות ביכולות צבאיות עדיפות על אלה של איראן. השליטה ברשת של קבוצות חמושות באזור מאפשרת לאיראן לפעול לא רק נגד יריביה האזוריים אלא גם נגד אינטרסים אמריקאיים באופן מהיר, פשוט וזול. שנית, הרשת ממלאת תפקיד בהרחבת העומק האסטרטגי של איראן. התמיכה בקבוצות הפלסטיניות ובחזבאללה נועדה לשמר איום יעיל בסמוך לגבולותיה של ישראל, בעוד שהתמיכה בחות'ים נועדה להרחיב את השפעתה בסמוך לערב הסעודית. שלישית, היא מאפשרת לאיראן להשיג הישגים צבאיים ופוליטיים

Johnston et al., "Could the Houthis Be", p. 5. 217

218 עזיז נצירזאדה, עלי פרהאדי ואמיר הושנג ח'אדם דקיק, "ג'נג ניאבתי ע'יר דולתי: עואמל כלידי ופ'ישאנהא" [מלחמת שלוחים לא־מדינתיים: גורמי מפתח ומניעים], **פצלנאמה מטאלעאת ג'נג**, כרך 3, מס' 11 [חורף 2021], עמ' 10-12.

ללא מעורבות בעימות ישיר עם מדינות אחרות ותוך שימור מרחב הכחשה, המפחית את הסיכון להסלמה עד כדי עימות צבאי כולל.²¹⁹

איראן רואה צורך חיוני בגיוס קבוצות בעלות אידיאולוגיה דומה, המתנגדות להגמוניה המערבית במזרח התיכון ויכולות לסייע לה במאבק נגד ארצות הברית ובעלות בריתה. זאת בייחוד לנוכח מה שנתפס בעיני ההנהגה האיראנית כמאמץ אמריקאי לפעול נגדה באמצעות שלוחים אזוריים. בנאום בפני קצינים מאוניברסיטת אימאם חוסיין במאי 2015 הזהיר המנהיג ח'אמנהאי מפני כוונת אויביה של איראן להרחיב את מלחמת השלוחים לגבולות איראן באמצעות שיתוף פעולה עם אחדים משליטי מדינות המפרץ הפרסי. הוא קרא למשמרות המהפכה וליתר ארגוני הביטחון להישמר מפני כוונה זו.²²⁰ ימים ספורים קודם לכן העריך ח'אמנהאי כי בכוונתן של מדינות המערב להצית מלחמת שלוחים ולהסית את מדינות האזור או קבוצות בתוך המדינות הללו, כדי לממש את האינטרסים שלהן.²²¹ גם שגריר איראן לשעבר בעיראק, חסן כאזמי-קומי, התייחס לשימוש הגובר מצד ארצות הברית בשלוחים, המחייב תמיכה דומה מצד איראן בשותפיה באזור. בריאיון לאתר מנהיג איראן ביוני 2015 אמר השגריר כי לאמריקאים אין יכולת לפעול באופן ישיר נגד איראן, בשל חוסר קונצנזוס פנימי בארצות הברית, מצבם הכלכלי, הנסיבות האזוריות והבינלאומיות ויכולותיה של חזית ההתנגדות בהובלת איראן. לפיכך הם אימצו דרכים חדשות כדי לערער את הביטחון באזור ולהרחיב את מלחמת השלוחים לעבר גבולותיה של הרפובליקה האסלאמית. דרכים אלה כוללות שימוש בארגונים אסלאמיים רדיקליים כדוגמת דאע²²² וביצוע מתקפות צבאיות באמצעות בעלי בריתם, למשל המתקפה הצבאית הסעודית על תימן. התפתחות זו מחייבת את איראן להגביר את תמיכתה בבעלות בריתה האזוריות כדי להגן על האינטרסים הלאומיים שלה ולמנוע מארצות הברית לכונן קואליציה אזורית.²²²

Azizi, "The Concept", pp. 13-14. 219

220 "ביאנאת דר דאנשגאה אפסרי ותרבות פאסדארי אמאם חסין עליה אלסלאם" [הצהרות באוניברסיטת אמאם חסין להכשרת קצינים], אתר מנהיג איראן, 20 במאי 2015.

221 "ביאנאת דר דידאר מסאולאן נט'אם וספראאי כשורהאי אסלאמי" [הצהרות במפגש עם בכירי המשטר ושגרירי מדינות אסלאמיות], אתר המנהיג העליון, 16 במאי 2015.

222 "דסת ברתר איראן דר ג'נג ניאבתי" [ידה העליונה של איראן במלחמת השלוחים], אתר מנהיג איראן, 1 ביוני 2015.

רשת השלוחים האיראנית

מאז המהפכה השקיעה איראן מאמצים רבים לשם הפצת תורתה המהפכנית, בעיקר בקרב אוכלוסיות שיעיות, שהיו נכונות יותר לקלוט את הרטוריקה המהפכנית. עם זאת, היעדים האסטרטגיים של איראן חייבו אימוץ מדיניות פרגמטית של תמיכה במגוון רחב של ארגונים לא-מדינתיים, לרבות ארגונים סוניים או כאלה שאינם חולקים את ערכי היסוד של הרפובליקה האסלאמית. במאמציה להרחיב את השפעתה האזורית עודדה איראן כינון חזית מוסלמית מאוחדת נגד אויבים חיצוניים, בראשם ארצות הברית וישראל. ההחלטה האיראנית כיצד, מתי ובמי לתמוך מושפעת מן הנסיבות הספציפיות בזירות השונות שבהן פועלת איראן ומיכולתן של הקבוצות הנתמכות על ידה לקדם את האינטרסים האסטרטגיים שלה בזירות אלה.

מחקרים שעסקו ברשת השלוחים האיראניים הציעו מודלים שונים של ארגונים שלוחים. אריאן טבטבאאי²²³, בקה ווסר וג'פרי מרטיני הציעו ארבעה מודלים של קשרים בין איראן לשלוחיה, בהתאם ליעדים המגדירים את תמיכת איראן בארגונים השונים ויחסי הגומלין בין שני הצדדים. ארגונים שונים עשויים להיכלל במקביל בקטגוריות שונות. קטגוריה אחת של שלוחים איראניים היא "מכווני מטרה" (Targeters), שנועדו לבלום את הנוכחות האמריקאית באזור באמצעות גביית מחיר מארצות הברית על נוכחותה הצבאית באזור. בקבוצה זו נכללות למשל המיליציות השיעיות העיראקיות גדודי חזבאללה (כתאא'ב חזבאללה) וחבורות אנשי האמת (עצאא'ב אהל אל-חק).²²⁴ הקטגוריה השנייה, שכונתה "מרתיעים" (Deterriers), נועדה להרתיע את יריבותיה האזוריות של איראן ולהטריד אותן על מנת לכונן מאזן כוחות טוב יותר עבורה. קבוצה גדולה ומגוונת זו כוללת בין היתר את חזבאללה, חמאס והג'האד האסלאמי הפלסטיני.²²⁵ קטגוריה שלישית שכונתה "המייצבים" (Stabilizers) נועדה לייצב את בעלות בריתה של איראן באזור, כדוגמת סוריה. בקבוצה זו ניתן למנות למשל את המיליציה האפגנית (פאטמיון) ואת המיליציה הפקיסטנית (זינביון), הפועלות בחסות משמרות המהפכה בסוריה.²²⁶ הקטגוריה הרביעית, "המשפיענים" (Influencers), נועדה לבסס את ההשפעה האיראנית במוסדות הפוליטיים במדינות האזור, למשל חזבאללה בלבנון או כוח בדר בעיראק.²²⁶

Tabatabai et al., "The Iran Threat Network", pp. 9-10. 223

שם, עמ' 11. 224

שם, עמ' 15-16. 225

שם, עמ' 16-17. 226

עומר כרמי הציע חמישה מודלים חלופיים של שלוחים המופעלים על ידי איראן, בהתאם למידת השליטה האיראנית: שלוחים כדוגמת חזבאללה, המקיימים תהליך קבלת החלטות המושפע מאוד מאיראן, אך נהנים ממידה רבה של אוטונומיה במימוש האסטרטגיה שלהם בתמורה לסיוע צבאי, פיננסי ופוליטי בהיקף ניכר; שלוחים עצמאיים או בעלי ברית נשלטים למחצה, המקיימים תהליך קבלת החלטות עצמאי וקובעים בעצמם את מטרותיהם ואת האסטרטגיה שלהם, אם כי בהשפעה איראנית, למשל החות'ים בתימן; קבוצות חמושות סוניות המשתפות פעולה עם איראן, אך אינן נשלטות על ידי איראן או מושפעות ממנה במידה רבה, למשל חמאס; תנועות אופוזיציה שיעיות המתנגדות לממשלות סוניות או חילוניות ונתמכות על ידי איראן אך לא נשלטות על ידה, למשל השיעים בבחריין; וקהילות שיעיות בעולם המקבלות תמיכה דתית או תרבותית מאיראן, ונתפסות על ידה כבסיסי תמיכה אפשריים.²²⁷ מטבע הדברים, מאפייני הקשרים בין איראן לארגונים השונים ומידת השפעתה ושליטתה בהם עשויים להשתנות עם הזמן. קיומם של מודלים אפשריים שונים של הפעלת שלוחים מאפשר לטהראן להתאים את מאפייני פעילותה לנסיבות המשתנות ומייצר עבורה מרחב גמישות בפעילותה אל מול קבוצות שונות, אם על בסיס אידיאולוגיה משותפת או אינטרסים משתנים.

חזבאללה בלבנון

חזבאללה נחשב במשך שנים לנכס אסטרטגי, המספק לאיראן יכולת להתיש את ישראל ולהרתיע אותה מפעולה נגדה. קיומה של אוכלוסייה שיעית בעלת זיקה רבת שנים לאיראן, שנמצאה בעיצומה של תהליך התעוררות חברתית ופוליטית, והיעדר שלטון מרכזי אפקטיבי רק הגבירו את המוטיבציה האיראנית לפעול בלבנון.²²⁸ איראן רואה בחזבאללה את הזרוע האסטרטגית המועדפת שלה המשרתת את המערכה נגד ישראל, את מדיניותה בסוריה ואת חתרנותה במזרח התיכון. מעורבותו הנרחבת והיעילה של חזבאללה בלחימה בסוריה והסיוע שהוא מגיש למיליציות השיעיות בעיראק ובתימן המחישו לאיראנים היטב את חשיבות הארגון ככלי מרכזי לקידום האינטרסים האזוריים שלהם.

הקמתו ועלייתו של ארגון חזבאללה בלבנון היו מהישגיה הבולטים ביותר של מדיניות החוץ האיראנית. חזבאללה הוקם בשנת 1983 על ידי אנשי דת לבנונים בדרג בינוני

Omer Carmi, "Deconstructing and Countering the Iran Threat Network", The Washington Institute for Near East Policy, Policy Notes 42, October 16, 2017.

228 שפירא, **חזבאללה בין איראן ולבנון**, עמ' 97-99.

בהכוונתה של איראן, בתגובה לפלישת ישראל ללבנון וכחלופה לאמל, הארגון השיעי המוביל עד אז, שסירב לאמץ את עקרון שלטון חכם ההלכה. יחידת משמרות המהפכה, שהוצבה בבקעת הלבנון ב־1982 במסגרת הסכם לשיתוף פעולה צבאי בין איראן לסוריה על רקע מלחמת לבנון הראשונה, מילאה תפקיד חשוב בהקמת הארגון ובבניית התשתית המבצעית שלו.²²⁹ בתחילת 1996 אורגנה מפקדת משמרות המהפכה מחדש במגמה להגביר את יכולתה לסייע לחזבאללה. בסיועה הורחבו מסגרות המתגייסים השיעים לזרוע הצבאית של חזבאללה, ואלה אומנו על ידי מדריכים איראנים בלחימה ובביצוע פיגועים, צוידו בנשק איראני רב וקיבלו משכורות מאיראן. לוחמי חזבאללה נשלחו גם לאימונים במחנות משמרות המהפכה באיראן.²³⁰

לאחר נסיגת ישראל מלבנון במאי 2000, שפגעה בלגיטימיות של חזבאללה להמשיך בלחימתו הישירה בישראל, וככל שעלה המתח בין ישראל לבין איראן בסוגיית הגרעין האיראני, חל שינוי מהותי בייעודו האסטרטגי של הארגון מבחינתה של איראן, והארגון הפך לזרוע אסטרטגית שלה שתאיים על ישראל בירי טילים מסיבי, אם זו תעז לתקוף את איראן. תמיכת כוח קודס בחזבאללה לאחר הנסיגה הישראלית נמשכה ואף גברה, ומצאה ביטוי בהקמת תשתית רקטות ארוכות טווח המאיימת על עורפה של ישראל, שהופעלה בעת מלחמת לבנון השנייה (יולי–אוגוסט 2006). בשנים שחלפו מאז סיום המלחמה מילא כוח קודס תפקיד מרכזי בשיקום התשתית הצבאית של חזבאללה, הכוללת ארסנל של יותר מ־100 אלף רקטות וטילים, ובכלל זה טילים בעלי יכולת פגיעה מדויקת המאיימים על תשתיות צבאיות ואזרחיות בישראל. ארסנל זה עתיד להיות מופעל בבוא היום, בראיית איראן, על פי שיקולי האסטרטגיה האיראנית. בשנים האחרונות צבר חזבאללה אמצעי לחימה רבים מאיראן, וכעת "ברית ההגנה" בינה לבין חזבאללה יכולה להיות הדדית. לא רק שחזבאללה יתערב אם איראן תותקף, אלא איראן יכולה להתערב אל מול איום ממשי ופגיעה בחזבאללה.²³¹

היקף הסיוע האיראני לחזבאללה נאמד במאות מיליוני דולרים בשנה. נוסף על כך מעניקה איראן לארגון סיוע צבאי רחב היקף וסיוע למוסדותיו החברתיים. בנאום ב־24 ביוני 2016 טען מזכ"ל הארגון חסן נצראללה כי כל תקציבו מגיע ישירות מאיראן, וכי אפילו

229 קם, **מן הטרור**, עמ' 232.

230 שם, עמ' 270.

231 אל"מ ט' ואל"מ ר', "תפיסת העליונות בתחרות האסטרטגית בין ישראל ובין איראן", **בין הקטבים**, כרך 39, מרכז דדו, ספטמבר 2023, עמ' 5.

בתקופה שבה הוטלו סנקציות על איראן נמשך הסיוע הכספי האיראני לארגונו. דברי נצראללה נועדו בראש ובראשונה להפחית את הלחצים האמריקאיים על מערכת הבנקאות הלבנונית והם אינם מדויקים, משום שלארגון יש גם מקורות הכנסה עצמאיים משלו, אף כי משקלם בכלל התקציב הוא משני. עם זאת ניתן למצוא בדבריו ביטוי לחשיבות הסיוע האיראני לארגון הלבנוני.²³²

המיליציות השיעיות בעיראק

מאז כיבוש עיראק בשנת 2003 הוביל כוח קודס את שיתוף הפעולה של איראן עם המיליציות השיעיות, במטרה להעמיק את ההשפעה האיראנית ולסייע להן במערכה נגד ארצות הברית וכוחות הקואליציה. המיליציות השיעיות הפרו־איראניות, ובראשן ג'י'ש אל־מהדי, נלחמו בכוחות האמריקאיים בעיראק בהכוונת משמרות המהפכה, שסיפקו ציוד ואמצעי לחימה למרבית המיליציות. האסטרטגיה הכוללת של משמרות המהפכה בעיראק הייתה לקדם את האינטרסים האיראניים הן באמצעות תמיכה במיליציות השיעיות והן באמצעות קשרים עם קבוצות פוליטיות כורדיות ושיעיות שהשתתפו בתהליך הפוליטי בעיראק, ולהשפיע באמצעותן על המערכת הפוליטית ועל המדינה העיראקית.²³³

הישגיו הדרמטיים של דאע"ש בעיראק, בייחוד מקיץ 2014, והשתלטותו על שטחים נרחבים חייבו את איראן לשגר לעיראק נשק ויועצים, ובראשם מפקד כוח קודס סולימאני, שהוביל את המערכה הצבאית בעיראק באמצעות המיליציות השיעיות. מבין המיליציות השיעיות הפועלות בעיראק ניתן להצביע על שלוש מיליציות מרכזיות המקיימות שיתוף פעולה נרחב עם איראן: כתאא'ב חזבאללה, עצאא'ב אהל אל־חק וחרכת אל־נג'באא' (תנועת האצילים). הפעלתן על ידי איראן יוצרת מתח מובנה בין איראן והמיליציות שהיא מפעילה לבין השלטון המרכזי בבגדאד וחלקים בעדה השיעית העיראקית, החותרים לשמר את עצמאותה וריבונותה של עיראק.

כתאא'ב חזבאללה (גדודי חזבאללה) הם מיליציה שיעית רדיקלית בעלת אופי אנטי־אמריקאי מובהק, שהוקמה בשנת 2007 במטרה להילחם בצבא ארצות הברית ולהביא לסילוקו מעיראק. המיליציה הוקמה בעקבות פרישת פעילים מצבא המהדי בשנת

²³² "משמעות דברי חסן נצראללה כי חזבאללה מקבל את מלוא תקציבו ישירות מאיראן, ובכלל זה אמצעי לחימה ומשכורות לפעילים", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 10 ביולי 2016.

²³³ Afshon Ostovar, *Vanguard of the Imam: Religion, Politics, and Iran's Revolutionary Guards* (Oxford: Oxford University Press, 2016), pp. 173-174.

2006, בשל החלטתו של מוקתדא אל-צדר להפסיק את הלחימה בכוחות האמריקאיים. במהלך שנת 2011 הסלימו כתאא'ב חזבאללה את פעילות הגרילה שלהם נגד כוחות ארצות הברית ובעלות בריתה באמצעות שיגור רקטות ופצצות מרגמה לעבר בסיסים ושדות תעופה, ופיצוץ מטעני צד לאורך צירים שבהם נעו הכוחות.

לאחר נסיגת הכוחות האמריקאיים בדצמבר 2011 הודיעה המיליציה כי לא תניח את נשקה והמשיכה לתקוף יעדים שבהם נותרה נוכחות אמריקאית, בפרט במחוז אל-אנבאר. עם התגברות המעורבות האיראנית במלחמת האזרחים בסוריה החלה המיליציה לשגר לוחמים לסוריה, שנטלו חלק בלחימה לצד כוחות משטר אסד, והחלה לתקוף גם יעדים אמריקאיים בסוריה באמצעות רקטות וכטב"מים.²³⁴ מאז 2014 פועלת המיליציה במסגרת 'הגיוס העממי' – ארגון גג שהוקם במטרה למגר את דאע"ש. בשנת 2018 זכתה המיליציה להכרה רשמית מצד ממשלת עיראק, בדומה לשאר המיליציות בגיוס העממי. היא הפכה לחלק בלתי נפרד מכוחות הביטחון של המדינה העיראקית והחלה לקבל מימון מהמדינה. בשנת 2019 השתתפו פעילי המיליציה בדיכוי מחאות אזרחיות בעיראק. מאז הם ממשיכים לתקוף כוחות אמריקאיים בסוריה ובעיראק. זאת ועוד, המיליציה חודרת למערכות החברתיות והפוליטיות בעיראק באמצעות מוסדות חברה שהקימה ודרך השתלבותה במסגרות פוליטיות במדינה.²³⁵

עצאא'ב אהל אל-חק (חבורות אנשי האמת) היא מיליציה שיעית-עיראקית נוספת הנתמכת על ידי כוח קודס. גם מיליציה זו מילאה תפקיד מרכזי בלחימה נגד צבא ארצות הברית ומדינות הקואליציה בשנים 2006–2011, בהכוונה ובסיוע של משמרות המהפכה, וגם אנשיה לא הניחו את נשקם לאחר נסיגת צבא ארצות הברית מעיראק. לאחר פרוץ מלחמת האזרחים בסוריה שוגרו פעילים מהמיליציה לסוריה והיו מעורבים במצור על חלב. כמו כן השתתפו פעיליה במערכה נגד דאע"ש והיו מעורבים בהריגה ובחטיפה של אזרחים סונים וכורדים באזורים עיראקיים ששוחררו משליטת הארגון. בדומה למיליציות שיעיות פרו-איראניות נוספות, שימשו פעילי המיליציה כלי מרכזי לדיכוי אכזרי של מפגינים במהלך

²³⁴ "גדודי חזבאללה: מיליציה פרו-איראנית דומיננטית הפועלת בעיראק", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 21 בדצמבר 2022.

²³⁵ שם.

גלי מחאה שפרצו בעיראק בשנים האחרונות וכללו, בין היתר, קריאות בגנות המעורבות האיראנית בענייניה הפנימיים של עיראק.²³⁶

חרכת אל-נג'בא' (תנועת האצילים) היא מיליציה עיראקית שיעית שהוקמה בשנת 2013 על ידי שיח' אכרם אל-שעבי. גם מיליציה זו מופעלת על ידי כוח קודס ומסתייעת גם בחזבאללה הלבנוני, שעומו מקיים שיח' אל-שעבי קשרים הדוקים מזה שנים רבות. כוחות של מיליציה זו סייעו לצבא סוריה בלחימה נגד ארגוני המורדים ונגד דאע"ש באזורי חלב, דמשק ודיר א-זור. כמו כן סייעה המיליציה לצבא עיראק בלחימה נגד דאע"ש, בין היתר בטיהור אזור הגבול שבין עיראק לסוריה.²³⁷

המיליציות הפרו-איראניות בסוריה

עיקר הכוחות שאיראן שיגרה לסוריה במלחמת האזרחים שפרצה ב-2011 התבססו על לוחמי מיליציות שיעיות שמוצאם מלבנון, מעיראק, מאפגניסטן ומפקיסטן, ולא על כוחות איראניים. נוסף על אלפי לוחמים מחזבאללה, שנשלחו לסוריה כדי לסייע למשטר אסד במלחמתו נגד יריביו, הסתייעה איראן במיליציות השיעיות החמושות שהוקמו עשור קודם לכן בעיראק כדי לסייע למחנה השיעי להשתלט על מוסדות השלטון ועל כוחות הביטחון בעיראק ולדחוק את הכוחות האמריקאיים מתוכה, וכן במיליציות מאפגניסטן ומפקיסטן, שהוקמו על בסיס גיוס פליטים שיעים משתי מדינות אלה, אשר נמלטו לאיראן ונשארו בה. איראן העדיפה להשתמש בעיקר במיליציות השיעיות ללחימה בסוריה במקום בכוחותיה שלה כדי לשמור לעצמה חופש פעולה, לא להסתבך בלחימה ישירה מול יריביה כארצות הברית או ישראל ולא לסכן את חייהם של לוחמים איראנים. כמו כן, לאיראן היה חשוב להמחיש שהמאבק בסוריה אינו רק עניינה של הרפובליקה האסלאמית אלא של המחנה השיעי בכלל, ולהפגין את כוחו של מחנה זה.²³⁸ לפי רוב ההערכות מנה היקף כוח האדם שעמד לרשותן של המיליציות השיעיות בסוריה יותר מ-100 אלף לוחמים, ובכלל זה כ-45 אלף לוחמים

236 "חבורות אנשי האמת: דיוקנה של מיליציה שיעית-עיראקית המופעלת ע"י כוח אלקדס האיראני", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 8 בינואר 2020.

237 "תנועת האצילים" (חרכת אלנג'בא'): דיוקנה של מיליציה שיעית-עיראקית, המופעלת בעיראק ובסוריה ע"י איראן ומיועדת למלא בעתיד משימות אסטרטגיות מטעמה", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 21 בדצמבר 2017. להרחבה נוספת על אודות המיליציות השיעיות הפרו-איראניות בעיראק, ראו: Garrett Nada and Mattisan Rowan, "Profiles: Pro-Iran Militias in Iraq", Iran Primer, November 10, 2021.

238 אפרים קם, "לגיון הזרים השיעי של איראן", **עדכן אסטרטגי**, כרך 20, גיליון 3, המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוקטובר 2017, עמ' 40-43.

של חזבאללה הלבנוני, שמהם נשלחו בין 6,000 ל-8,000 לוחמים להילחם בסוריה, כ-100 אלף לוחמים במיליציות העיראקיות, שמהם נשלחו כמה אלפים לסוריה, כ-2,000–3,000 לוחמים בחטיבת פאטמיון האפגנית ומספר דומה בחטיבת זינביון הפקיסטנית, שמהם נשלחו עד 1,000 לוחמים לסוריה.²³⁹

חטיבות פאטמיון וזינביון מייצגות מקרה ייחודי של ארגונים שלוחים, שחבריהם לא גויסו בידי איראן מקרב אוכלוסייה מקומית בארצותיהם כי אם בעיקר מקרב פליטים שנמצאים בתחומה. איראן השתמשה לראשונה באפגנים לצורך משימות צבאיות בשירות האינטרסים שלה לאחר פלישת ברית המועצות לאפגניסטן ב-1979 ובמהלך מלחמת איראן-עיראק. לאחר פלישת ברית המועצות סייעה איראן לבני הקבוצה האתנית השיעית הזארה, המהווה בין 15 ל-20 אחוזים מאוכלוסיית אפגניסטן, להקים צבא שיפעל נגד הכיבוש הסובייטי. כמו כן גייסו משמרות המהפכה בשנות ה-80 אפגנים במסגרת חטיבת אבו־ד'ר כדי להילחם נגד צבא עיראק. לפי כמה הערכות, כ-3,000 אפגנים נהרגו במלחמת איראן-עיראק.²⁴⁰ כאשר השתלטו הטאליבאן על אפגניסטן במחצית שנות ה-90 סייעה איראן לשיעים האפגנים להילחם בהם, וכאשר ארצות הברית פלשה למדינה ב-2001 הנחתה איראן את שלוחיה האפגנים להתייצב לצד האמריקאים נגד הטאליבאן.²⁴¹

הגעתם של לוחמים אפגנים לסוריה זוהתה לראשונה ב-2012, כאשר צבא סוריה החופשי לקח בשבי כמה לוחמים אפגנים שנלחמו לצד לוחמים שיעים עיראקים במסגרת חטיבת אבו־פצ'ל אל-עבאס. בשנת 2014 התעורר הצורך בהקמת חטיבה אפגנית ייעודית, בשל הגידול במספרם. בגיוס לוחמים מקרב הפליטים האפגנים באיראן ניצלו שלטונות איראן את מצוקתם הכלכלית. בתמורה לגיוסם הציעו משמרות המהפכה לפליטים האפגנים שכר חודשי של 500 עד 1,000 דולר וכן אישורי שהייה ממושכים באיראן. נוסף על כך הציעה איראן במקרים מסוימים אישור שהייה קבוע להם ולבני משפחותיהם, והם אף יכלו לזכות באזרחות במקרה של מות בן משפחתם. עם זאת, חלק מהשיעים האפגנים והפקיסטנים התנדבו ללחימה גם מסיבות דתיות הקשורות להגנה על המקומות הקדושים לשיעה בסוריה.²⁴²

239 קם, "לגיון הזרים השיעי", עמ' 42.

Ibrahim Karataş, "Iran's Use of Afghan Shiite Migrants as Proxies: The Case of Liwa Fatemiyoun", *The Journal of Iranian Studies*, Vol. 5, No. 1, p. 39.

241 שם.

242 שם, עמ' 40-45.

חרף העדפתה להשתמש בשלוחים במערכה הצבאית בסוריה נאלצה איראן בספטמבר 2015 לשלב יחידות צבאיות איראניות בלחימה. הישגיהם המצטברים של דאע"ש וארגוני המורדים בצפון-מערב סוריה במהלך השנים 2014–2015 עוררו בקרב האיראנים ספקות באשר ליכולתו של אסד לשרוד בשלטון לאורך זמן. הדבר חייב את טהראן בספטמבר 2015 להגביר באופן ניכר את תמיכתה במשטר אסד, לשנות את דפוס פעולתה בסוריה ולתגבר את כוחותיה בסוריה באלפי לוחמים ממשמרות המהפכה. שינוי זה במאפייני הפעילות האיראנית מצביע על המגבלות הכרוכות בהתבססות בלעדית על ארגונים שלוחים. נוסף על המיליציות שהובאו על ידי איראן פועלות בסוריה מיליציות שהקמתן התבססה על התושבים המקומיים ביוזמת משמרות המהפכה, והן נועדו להבטיח את המשך שלטונו של הנשיא אסד. מאז הוכרעה מלחמת האזרחים לטובתו של אסד וככל שנמשכים ניסיונותיו לייצב את המוסדות המדינתיים ולבנות מחדש את צבאו, משמשות המיליציות הפרו-איראניות כלי נוסף לביסוס האסטרטגיה האיראנית בסוריה ובלבנון. נוכחות המיליציות הללו בסוריה היא חלק מהמעורבות הכוללת של איראן בסוריה, שנועדה להגביר את השפעתה ואת התבססותה במדינה, לוודא את המשך תלותה של סוריה באיראן ולקבע רגל קדמית של איראן באזור הלבנט, נוסף על תמיכתה הבלתי מסויגת בארגון חזבאללה. ככל שאיראן ביקשה להגביר את השפעתה הצבאית והביטחונית בסוריה, היא פעלה לשילוב מיליציות פרו-איראניות מקומיות בצבאו של אסד במסגרת מה שמכונה כוחות ההגנה המקומית (קואת אל-דפאע אל-מחלי), כדי לתת להן מעמד חוקי והגנה מפני תקיפות אוויריות של ישראל או של ארצות הברית. ככל שהלחימה בחזיתות מול ארגוני המורדים שוככת והמאבק מול דאע"ש הופך ללוחמת גרילה, ניכר ניסיון איראני לחזק את המיליציות הפרו-איראניות המקומיות ולהישען יותר ויותר על לוחמים סורים מקומיים כתחליף לנוכחות איראנית פיזית.²⁴³

החות'ים בתימן

הסיוע האיראני לתנועה החות'ית בתימן החל בהתקוממות התנועה כנגד הממשל התימני בשנת 2004. בראייתה של איראן, חשיבותה של תימן נובעת בראש ובראשונה ממיקומה הגיאוגרפי בקצה הדרומי של חצי האי ערב, בקרבת מצרי באב אל-מנדב ומזרח אפריקה, כמו גם שכנותה לערב הסעודית. בדומה למקומות אחרים במזרח התיכון כדוגמת עיראק וסוריה, התמיכה האיראנית בחות'ים באה לידי ביטוי בעיקר באספקת אמצעי לחימה,

²⁴³ אלי גליה, "המיליציות הפרו-איראניות בסוריה: תמונת מצב", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 29 במארס 2023.

אימון כוחות צבא, העברת כספים וסיוע מדיני. משלוחי נשק איראניים בהיקף גדול לחות'ים החלו להישלח כבר בשנת 2009. משנת 2011, עת החל משטרו של עלי עבדאללה צאלח להתערער בעקבות מהומות והפגנות המוניות נגדו, גברה התמיכה האיראנית בחות'ים. איראן ראתה בכך הזדמנות לחזק את החות'ים ואת אחיזתם בצפון תימן ולאפשר להם להיכנס לוואקום השלטוני שנוצר במדינה. היחלשות משטר צאלח ושלטתו בנעשה בשטח המדינה הקלו על משלוחי הנשק האיראניים לחות'ים, ונשק איכותי כמו טילים בליסטיים וטילי נ"ט מתקדמים, ובהמשך גם כלי טיס בלתי מאוישים, החל לזרום לשורות הצבא החות'י ולהעצים במידה ניכרת את כוחו ויכולותיו.²⁴⁴ עם זאת, שיתוף הפעולה בין איראן והחות'ים עד 2014 נשמר בהיקף נמוך יחסית נוכח סדר העדיפויות של איראן, שהייתה מעורבת במערכה הצבאית בסוריה ובעיראק.

שיתוף הפעולה בין איראן והחות'ים התעצם בשנת 2014 עם כיבוש צנעא, פיזור הממשלה התימנית והקמת הקואליציה נגד החות'ים בהובלת ערב הסעודית ואיחוד האמירויות. איראן זיהתה את כניסת הקואליציה למלחמה בתימן כהזדמנות לפגוע בערב הסעודית בחצר האחורית שלה. בעקבות זאת שדרגה איראן מאוד את מערכת היחסים שלה עם החות'ים והגבירה במידה משמעותית את התלות שלהם בה. חרף המצור האווירי, הימי והיבשתי שהוטל על ידי כוחות הקואליציה בסיוע בעלות בריתה במערב על שטחי השליטה של החות'ים, הצליחה איראן להעביר לתנועה אמצעי לחימה ולשלוח יועצים מקרב משמרות המהפכה וחזבאללה כדי לאמן את הכוחות החות'יים בהפעלתם. בהתאם לכך ולהתפתחויות בתימן הרחיבו החות'ים את המערכה גם לשטחי ערב הסעודית ואיחוד האמירויות, באמצעות שימוש בטיילים בליסטיים ובכלי טיס בלתי מאוישים. התעצמות הכוחות החות'יים אפשרה גם פגיעה במטרות ימיות בחופי תימן, ובכמה מקרים תקיפות אלו שירתו גם את המטרות האסטרטגיות של איראן. זאת עוד, החות'ים מייבאים מרכיבים חיוניים מאיראן לצורך הרכבת מערכות טילים וכטב"מים באזורים בשליטה חות'ית בתוך תימן. שני הצדדים רואים בשיתוף הפעולה ביניהם יתרון אסטרטגי משמעותי. לאיראן אפשרה התמיכה בחות'ים הרחבה של ציר ההתנגדות לגבולה הדרומי של יריבתה הגדולה ערב הסעודית ולמצרי באב אל-מנדב, ללא צורך בהשקעה צבאית וכספית בקנה מידה גדול וללא התערבות ישירה במערכה

Thomas Juneau, "Comment l'Iran a intégré les Houthis dans ses chaînes mondiales 244 de prolifération", Le Rubicon, March 3, 2022.

כנגד ערב הסעודית. לחות'ים סיפקה התמיכה האיראנית מקפצה חסרת תקדים לחיזוק מעמדם בתוך תימן ובמזרח התיכון.²⁴⁵

הארגונים הפלסטיניים: חמאס והג'האד האסלאמי

יכולתה של איראן לשותף פעולה גם עם ארגונים סוניים על בסיס תפיסות משותפות, המבוססות במידה רבה על התנגדות לישראל ולארצות הברית, ניכרת היטב בקשריה עם שני הארגונים הפלסטיניים האסלאמיים העיקריים: חמאס והג'האד האסלאמי הפלסטיני. איראן רואה בשני הארגונים מוקדי כוח חשובים בזירה הפלסטינית שבאמצעותם היא יכולה לקדם את יעדיה האזוריים, בייחוד מול ישראל. בהובלת כוח קודס מסייעת איראן לארגונים אלה באספקת אמצעי לחימה, בהעברת סיוע טכני-מבצעי הכולל ידע לייצור אמצעי לחימה מתוצרת עצמית, באימונים, בהדרכה ובהעברת כספים למימון שוטף של פעולות בהיקף של עשרות מיליוני דולרים בשנה.

מבין השניים, הקשר עם הג'האד האסלאמי הדוק יותר. הג'האד האסלאמי הוא ארגון קיצוני קטן יחסית, שנוסד ברצועת עזה ב־1981 והחל לבצע פיגועים נגד יעדים ישראליים ב־1986. אף כי מדובר בארגון סוני, הוא קשור לאיראן בקשר אידיאולוגי עמוק שמעוגן בהגות הארגון כפי שהתעצבה על ידי מייסדו פתחי שקאקי, אשר ראה באיראן תחת הנהגתו המהפכנית של איתאללה ח'ומיני מודל לחיקוי. מקומה הבולט של איראן המהפכנית באידיאולוגיה של הארגון ניכר גם בהצהרותיו של המנהיג הרוחני של הארגון עבד אל-עזיז עודה, ששיבח את מאמציו של ח'ומיני להוביל התעוררות אסלאמית ולאחד את השיעים והסונים תחת הנהגתו.²⁴⁶ נוסף על הקשר האידיאולוגי, משאביו הכספיים המצומצמים של הארגון, שאינו מפעיל רשת משמעותית של שירותים קהילתיים-חברתיים כחמאס, מחייבים אותו להסתייע במידה רבה יותר באיראן. המשטר האיראני גילה עניין בארגון רק מאז סוף שנות ה־80, לאחר שהתפנה מהמלחמה נגד עיראק ועל רקע פרוץ האינתיפאדה הראשונה, ומאוחר יותר עם התחדשות תהליך השלום. מאז 1988 ביקרו מנהיגי הארגון פעמים רבות באיראן ופגשו בראשי המשטר, ומאז אותה תקופה הובטח להם סיוע כספי וצבאי.²⁴⁷ עם פרוץ האינתיפאדה השנייה בשנת 2000 גדל היקף הסיוע הכספי שהעבירה

245 "תנועת החות'ים והמלחמה בתימן: התפתחות ומשמעות", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 27 בפברואר 2023.

246 יוסי מנשרוף, "בין טהרן לעזה: רשת הטרור של איראן והג'האד האסלאמי", מידה, 24 בפברואר 2020.

247 קם, **מן הטרור**, עמ' 276.

איראן לארגון. בפגישתו עם רמדאן שלח, יורשו של שקאקי שחוסל בידי ישראל ב־1995, התחייב ח'אמנהאי להגדיל את הסיוע לארגון ב־70 אחוזים כדי לכסות את הוצאות הארגון הכרוכות בגיוס פעילים לפיגועי התאבדות. החסות הכספית והצבאית של איראן נמשכה גם במערכות הצבאיות שהתקיימו בין ישראל לרצועת עזה. נוסף על כך איראן מפעילה מערך נרחב של ערוצים כספיים להעברת סיוע כלכלי לג'האד האסלאמי.²⁴⁸

מערכת היחסים בין איראן לחמאס מושתתת על בסיס שונה מאשר יחסיה עם הג'האד האסלאמי, משתי סיבות: חמאס הוא ארגון גדול ומבוסס יותר וזיקתו האידיאולוגית לאיראן רופפת. חמאס נוסד אחרי הג'האד האסלאמי – הוא הוקם ב־1988 לאחר פרוץ האינתיפאדה הראשונה כזרוע הצבאית של השלוחה הפלסטינית של האחים המוסלמים, ולא ראה במשטר האסלאמי ובמהפכה באיראן דגם ראוי לחיקוי. מאחר שמשאביו הכספיים מרובים יותר הוא גם נזקק פחות לאיראן וגם מבקש לשמור על עצמאותו ממנה. עם זאת, לאחר סיום המלחמה עם עיראק ובעקבות פלישת עיראק לכווית והתחדשות תהליך השלום, נוצר באיראן עניין גובר בקשר גם עם חמאס. על רקע האינתיפאדה סיפק חמאס לאיראן בסיס רחב יותר לגילוי מעורבות פעילה בבעיה הפלסטינית ובמאבק נגד ישראל. גם מצד חמאס גבר העניין להסתייע באיראן מתוך שיקולים מעשיים על רקע האינתיפאדה, חידוש תהליך השלום והתחרות בין אש"ף לחמאס. באוקטובר 1991 החלו פגישות סדירות בין ראשי חמאס למנהיגי איראן, שבהן הוסכם על פתיחת נציגות קבועה של חמאס בטהראן, מתן סיוע כספי איראני לארגון ואימוון לוחמיו באיראן.²⁴⁹

השתלטות חמאס על רצועת עזה ביוני 2007 חייבה את התנועה לתהליך מואץ של התעצמות צבאית כדי לאפשר לה להמשיך באסטרטגיה של טרור נגד ישראל, תוך הפיכת נשק הרקטות לאמצעי מרכזי בעימות בהשראת ההישגים שנחל חזבאללה בלבנון במלחמת לבנון השנייה. חמאס נזקק למשענת אסטרטגית חיצונית לשם הבטחת שרידותו הפוליטית וקידום תהליך ההתעצמות הצבאית ובחר בציר האיראני-סורי. הגם שבשונה מחזבאללה, חמאס לא היה מוכן להכפיף עצמו באופן מלא לתכתיביה של איראן, היה לאיראן אינטרס

248 מנשרוף, "בין טהרן לעזה". להרחבה על אודות הסיוע האיראני לג'האד האסלאמי בפלסטין באמצעות אגודות צדקה הפועלות ברצועת עזה וביהודה ושומרון, ראו: "סיוע איראני לטרור הפלסטיני: העברת כספים למשפחות מחבלים (חללים ואסירים) ברצועת עזה באמצעות אגודת הצדקה אלנצאר, המזוהה עם הג'האד האסלאמי בפלסטין", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 29 באפריל 2015.

249 קם, **מן הטרור**, עמ' 277.

אסטרטגי מובהק לסייע לבנייתו ולחיזוקו של שלטון חמאס ברצועת עזה כמנוף לניהול המאבק המזוין נגד ישראל בגבולה הדרומי, לצד ביסוס האיום של חזבאללה בגבולה הצפוני.²⁵⁰ מבצע צוק איתן בקיץ 2014 סיפק להנהגה האיראנית הזדמנות נוספת לבטא את תמיכתה בארגוני הטרור הפלסטיניים. המשטר האיראני ראה במבצע הזדמנות לשקם את יחסיו עם חמאס, שנפגעו בעקבות תמיכת חמאס באופוזיציה הסורית עם פרוץ מלחמת האזרחים בסוריה. שיקום היחסים עשוי היה לאפשר לטהראן להשיג דריסת רגל מחודשת ברצועת עזה, להגביר את השפעתה בזירה הפלסטינית ולחזק את לכידות מחנה ההתנגדות. חמאס מצידו הבין כי הוא זקוק יותר מתמיד לאיראן כמשענת פיננסית ומבצעית, בייחוד לנוכח הידרדרות יחסיו עם מצרים בעקבות נפילת שלטון תנועת האחים המוסלמים במצרים בקיץ 2013. הרצון האיראני לנצל הזדמנות זו ניכר היטב בהצהרותיהם של בכירים איראנים, ובראשם ח'אמנהאי. ב־23 ביולי 2014 נשא מנהיג איראן נאום לרגל 'יום ירושלים העולמי', המצוין מדי שנה ביום שישי האחרון של חודש רמדאן. הוא לא הסתפק בהבעת תמיכה בפלסטינים אלא גם קרא באופן חריג לחימוש הגדה המערבית.²⁵¹ בכירים איראנים נוספים החרו החזיקו אחריו. כך למשל הצהיר מפקד זרוע האוויר של משמרות המהפכה אמיר־עלי חאג'זאדה ביולי 2014, כי חימוש הפלסטינים בגדה המערבית יזרז את התמוטטותה של ישראל.²⁵² ככל שגברו מאמציה של איראן להרחיב את פעילותה בסמוך לגבולותיה של ישראל, בעיקר על רקע החרפת העימות והחיכוך בין שתי המדינות בשני העשורים האחרונים, גברה חשיבותם של הארגונים הפלסטיניים ובפרט חמאס עבור איראן, בחתירתה להקיף את ישראל בטבעת מצור ולערער את ביטחונה.

שלוחים של איראן במדינות המפרץ הפרסי

במדינות המפרץ הפרסי הערביות נותרה הצלחתה של איראן להפעיל ארגונים שלוחים מוגבלת ביותר. לאחר המהפכה האסלאמית עודדה איראן חתרנות מדינית ופיגועי טרור באמצעות פעילים שיעים בכמה מדינות במפרץ. בבחריין יזמו פעילים שיעים שאומנו באיראן ניסיון הפיכה כושל בדצמבר 1981. בכווית ביצעו פעילים שיעים שורה של פיגועי טרור בשנות ה־80, לרבות חטיפת מטוס כווייתי לטהראן ב־1984 וניסיון התנקשות כושל באמיר

250 "הסיוע האיראני לחמאס", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 16 בינואר 2009.
 251 "ביאנאת דר דידאר דאנשג'וואן" [הצהרות במפגש עם סטודנטים], אתר מנהיג איראן, 23 ביולי 2014.
 252 "סרדאר חאג'זאדה: תסליח כראנה באח'תרי פרופ'אשי צהיוניסטהא רא תסריע מיכנד" [סרדאר חאג'זאדה: חימוש הגדה המערבית יזרז את התמוטטותם של הציונים], סוכנות הידיעות פארס, 25 ביולי 2014.

כווית ב־1985. ב־1989 ביצע ארגון חזבאללה כווית פיגוע כושל במכה שבערב הסעודית. ואולם אף אחד מתאי הטרור במדינות המפרץ לא הגיע למעמד של שותף אסטרטגי עבור איראן. יתר על כן, פעולות הטרור בשנות ה־80 נוצלו על ידי מדינות המפרץ כדי להצדיק את הדיכוי המתמשך של השיעים.²⁵³

גם בערב הסעודית נחלה איראן כישלון רציני בגיוס האוכלוסייה השיעית להקמת ארגונים שלוחים יעילים, בעיקר בשל קיומו של שלטון מרכזי חזק ויציבות יחסית, שהציבו בפני איראן הגבלה של ממש במאמציה להפעיל שלוחים מטעמה. בסוף שנות ה־80 ביצע ארגון חזבאללה חג'אז שורה של פיגועי טרור נגד מתקני נפט וגז ותחנות משטרה. כמו כן נטלו ארגונים שיעיים רדיקליים אחריות על שורת פיגועים בערב הסעודית ועל התנקשויות בפקידי סעודים בלבנון, בפקיסטן, בתאילנד ובטורקיה. עד סוף שנות ה־90 פירקה המדינה הסעודית בהצלחה את הארגונים הללו. ב־1993 אף שבו מנהיגי חזבאללה חג'אז לארצם, לאחר שהתחייבו להתמקד בפעילויות דתיות וחברתיות.²⁵⁴ בעקבות הטלת האזורית ניסתה איראן לתמוך בפעילות שיעית חתרנית גם בבחריין, אך גם שם נכשלה במאמציה לפתח שותף נאמן או אף לגבש רשת רופפת של שליחים בדומה למיליציות השיעיות העיראקיות.²⁵⁵

איראן וארגונים שלוחים: התנגשות בין זהויות ואינטרסים מנוגדים

לצד היתרונות הטמונים בשימוש בארגונים שלוחים, תיתכן במקרים מסוימים התנגשות בין האינטרסים של איראן לבין אלה של הארגונים הנתמכים על ידה. במקרה של התנגשות כזו נדרש הארגון השלוח להכריע בין הקרבת האינטרסים שלו תוך הסתכנות בפגיעה בבסיס התמיכה המקומי שלו, לבין הקרבת האינטרסים של איראן תוך הסתכנות בהפסקת התמיכה מצידה. ניתן להסיק מהתנהלותם של ארגונים הנתמכים על ידי איראן כי גם שלוחים הנחשבים נאמנים יותר לאיראן ואף מחויבים לאידיאולוגיה המהפכנית ולתפיסת שלטון חכם ההלכה נהגו לעיתים להעדיף את האינטרסים והשיקולים הייחודיים שלהם על פני אלה של איראן. גם קשר הדוק בין איראן לחלק משלוחיה לא אפשר לה לזכות בנאמנות ללא תנאי מצידם, ומנע ממנה לכפות עליהם פעולה המנוגדת לאינטרסים שלהם.

Johnston et al, "Could the Houthis Be", p. 46. 253

שם, עמ' 47. 254

שם, עמ' 49. 255

חזבאללה בלבנון

חזבאללה הלבנוני נחשב גם כיום לארגון המחויב ביותר לרפובליקה האסלאמית. ניתן לראות ביטוי לנאמנותו הדתית להנהגת איראן בראשות ח'אמנהאי במספר התבטאויות של בכירים בארגון. כך למשל אמר סגן מזכ"ל חזבאללה שיח' נעים קאסם בריאיון לעיתון הלבנוני נהאר אל-שבאב ב־30 ביולי 2009, כי ארגונו רואה את מכונן המהפכה האסלאמית ח'ומיני כשליט חכם ההלכה המעניק לו לגיטימציה, וכי יורשו ח'אמנהאי הוא אשר "קובע עבורנו את הקווים הכלליים, שמשחררים אותנו מאשמה ומעניקים לנו לגיטימיות". בהמשך הריאיון נתן קאסם דוגמה באשר למשמעותה של ההנחיה ההלכתית שחזבאללה חייב לקבל ממנהיג איראן. אם למשל יורה ח'אמנהאי שלחימה בישראל היא חובה הלכתית, אזי "ההרוג בלחימה נגד ישראל ייהפך לשהיד, למיטב הבנתנו". אולם אם הוא יקבע כי המלחמה אסורה "אז ההרוג ילך לגיהנום, מכיוון שלא היה לו היתר ללכת למלחמה הזאת". שיח' נעים קאסם הדגיש כי חזבאללה אינו יכול לצאת למבצע נגד ישראל ללא הצדקה דתית משליט חכם ההלכה באיראן, אף כי זה אינו אמור להיכנס לפרטים בדבר אופן ביצוע ההחלטה, והדבר נותר בידי חזבאללה.²⁵⁶

ביטוי נוסף לזיקה הדתית ולנאמנות של חזבאללה לאיראן ניתן למצוא בנאום שנשא מזכ"ל חזבאללה בפורום סגור. ב־12 במארס 2018 פרסם האתר השמרני האיראני פרדא ניוז נוסח מלא של נאום שנשא נצראללה בכנס של איראנים המתגוררים בלבנון. בנאום זה הצהיר נצראללה כי ארגונו נאמן באופן מוחלט למנהיג איראן, וכי המחויבות לח'אמנהאי גוברת על המחויבות לחוקה הלבנונית. נצראללה הדגיש כי חזבאללה אינו מחויב אך ורק להנחיותיו המפורשות של מנהיג איראן אלא גם ל"הצעותיו ולדעותיו". לדבריו, כאשר המועצה המרכזית של חזבאללה דנה בעניין מסוים, היא נמנעת מפעולה כלשהי שלגביה קיימת אפשרות שח'אמנהאי לא יהיה מרוצה ממנה. עוד אמר נצראללה כי הפיכת חזבאללה ל"כוח עולמי" התאפשרה בזכות נאמנותו למנהיג איראן, וציין כי נאמנות הארגון לשלטון חכם ההלכה חזקה אף יותר מזו של רבים מהאיראנים עצמם. עם זאת הוא הבהיר כי איראן אינה מנחה את חזבאללה כיצד לפעול אלא מתייעצת עימו בסוגיות אזוריות ומסייעת לו

256 "שתי התבטאויות נדירות בעניין יחסי איראן חזבאללה", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 16 באוגוסט 2009.

בכסף, בנשק ובאמצעים נוספים.²⁵⁷ בכך חזר נצראללה על דברים שאמר ב־2012, כאשר הכחיש שארגונו מקבל הוראות מטהראן חרף התמיכה שהוא מקבל ממנה.²⁵⁸ נאומו של נצראללה, שלא התפרסם תחילה בכלי תקשורת לבנוניים או ערביים, עורר ביקורת חריפה מצד מבקרי חזבאללה בלבנון, אשר אילצה את הארגון לפרסם כעבור יממה הכחשה רשמית. ואולם נראה כי מדובר בנאום אותנטי, שלא נועד לפרסום אלא לפורום סגור ומצומצם של איראנים המתגוררים בלבנון. בכירים איראנים התייחסו אף הם למחויבותו הפוליטית והאידיאולוגית של חזבאללה לאיראן. כך למשל הצהיר יועצו הצבאי הבכיר של מנהיג איראן ומפקד משמרות המהפכה לשעבר, יחיא רחים צפאוי, כי אם ישראל תרצה לפגוע באיראן, הרי בסבירות גבוהה חזבאללה יפעל נגדה. הוא ציין כי הוא רואה בנצראללה "חייל של המנהיג ח'אמנהאי".²⁵⁹

אף על פי כן, גם חזבאללה הפך עם השנים לארגון שזהותו הלבנונית התחזקה יותר מזהותו האסלאמית־איראנית, ומכאן שגם מחויבותו למדינה הלבנונית באה לעיתים על חשבון מחויבותו לאינטרסים האיראניים. כבר מראשית שנות ה־90 הכירה איראן בצורך להתאים את מאפייני הפעילות של הארגון לנסיבות המשתנות. במאי 1992 ביקשה הנהגת חזבאללה ממנהיג איראן חוות דעת הלכתית לגבי השתתפותה בבחירות לפרלמנט הלבנוני. ח'אמנהאי העניק פסק הלכה שעודד את הנהגת חזבאללה לקחת חלק בבחירות, לשגר מועמדים מטעמה לבית הנבחרים ולהשתלב בחיים הפרלמנטריים בלבנון. מצע הבחירות של חזבאללה ממאי 1992 והמסמך המדיני שאושר בוועידה השלישית של התנועה במאי 1993 שיקפו את התמורה שעברה האידיאולוגיה של התנועה מאז גובשה לראשונה במצעה ב־1985. לראשונה אוזכר בשיח הפוליטי של חזבאללה הזיהוי הלאומי־ערבי של לבנון, ואילו היעד האידיאולוגי הראשון במעלה של חזבאללה – הקמת שלטון אסלאמי בלבנון – לא אוזכר בשמו המפורש והפך מיעד פוליטי לחזון רחוק.²⁶⁰ חזבאללה הפך לחלק בלתי נפרד של המדינה הלבנונית, שממנה הוא תובע הכרה הולמת במעמדו כמייצג הבכיר של העדה

257 "אתר איראני פרסם נאום, שנשא מזכ"ל חזבאללה בפורום סגור בו הביע נאמנות מוחלטת למנהיג איראן. הצהרות דומות התפרסמו בעבר ע"י בכירים מאיראן וחזבאללה", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 15 במארס 2018.

258 Laila Bassam, "Hizbollah says gets support, not orders, from Iran", Reuters, February 7, 2012.

259 "אתר איראני פרסם נאום".

260 שפירא, **חזבאללה בין איראן ולבנון**, עמ' 185-187.

הלבנונית. דגלה של הרפובליקה האסלאמית של איראן הוצנע, אף כי איראן בראשות ח'אמנאהי נותרה מקור הסמכות והציות של התנועה השיעית הלבנונית.²⁶¹ בעקבות נסיגת צה"ל מלבנון בשנת 2000 ניצב הארגון בדילמה גוברת ביחס לזהותו, למטרותיו ולהמשך דרכו. במרכז הדילמה עמדה הבחירה בין שני וקטורים מנוגדים שאפיינו את התפתחות הארגון. מצד אחד, מחויבותו לאיראן וליסודות האידיאולוגיים, הדתיים והעדתיים שעל בסיסם החל הארגון את דרכו, ושבצילם בחר בהתנגדות עיקשת מול ישראל. מן הצד האחר, הרצון הגובר להתכנס פנימה ולהפנות משאבים לאחיזת הארגון במדינה דרך הפוליטיקה, הכלכלה והרצון לקבל לגיטימציה רחבה במדינה השסועה, יחד עם התעצמות צבאית מהירה.²⁶² יתרה מזאת, האינטרסים של חזבאללה אינם חופפים תמיד לאלה של איראן. כך למשל, השתתפות הארגון במלחמת האזרחים בסוריה פגעה בדימויו בעולם הסוני והגבירה את הלחצים הפנימיים על הארגון. הלגיטימיות של חזבאללה בלבנון ובאזור נבעה במידה רבה מהתנגדותו לישראל, כפי שבאה לידי ביטוי במאבק נגד הכיבוש הישראלי בדרום לבנון עד שנת 2000 ובמהלך מלחמת לבנון השנייה ב-2006. לעומת זאת, תמיכת הארגון במשטר אסד בסוריה ערערה את האהדה כלפי הארגון בעולם הסוני וכן בקרב דעת הקהל הלבנונית – דבר שנוצל בידי יריביו הפוליטיים כדי להאשים את הארגון בהיותו מחויב לאיראן יותר מאשר ללבנון ולעולם הערבי.²⁶³ אף על פי כן, מעורבותו הגוברת של חזבאללה בסוריה אפשרה לארגון לצבור מוניטין של שחקן חזק המשיג את מטרותיו ומצליח להשפיע בצורה לא מבוטלת על המציאות בסוריה. כתוצאה מכך יכול היה חזבאללה להיכנס לשורה הראשונה של הכוחות המשפיעים על המתרחש באזור, והוא נתפס כיום כשותף מרכזי בקבלת ההחלטות ברמה המדינית-אזורית, יחד עם בעלי בריתו האיראנים והרוסים.²⁶⁴ גם בכירים איראנים התייחסו בעשור האחרון לפעילותו האוטונומית של חזבאללה, לכל הפחות בעניינים הנוגעים לפוליטיקה לבנונית פנימית. בכיר לשעבר במשמרות המהפכה אף אמר כי בשונה משותפיהן של ארצות הברית ובעלות בריתה באזור, שותפיה של איראן יכולים לסמוך עליה, משום שהיא מכבדת את עצמאותם ונמנעת מלהכתיב להם.²⁶⁵

261 שם, עמ' 204.

262 רומן לוי, "שינוי הזהות ותפיסת היסוד של חזבאללה", **עדן אסטרטגי**, כרך 19, גיליון 2 (יולי 2016), המכון למחקרי ביטחון לאומי, עמ' 43-44.

263 Johnston et al, "Could the Houthis Be", p. 31.

264 לוי, "שינוי הזהות", עמ' 52-53.

265 International Crisis Group, "Iran's Priorities", pp. 13-14.

האירועים שהתרחשו בזירת העימות בין חזבאללה לבין ישראל בשנים האחרונות ממחישים היטב את דילמת הזהויות שבה נתון חזבאללה, ובעיקר בין זהותו כארגון לבנוני שיעי פטריסטי לבין היותו ארגון שיעי המזדהה עם המהפכה האסלאמית האיראנית, תומך באיראן ונתמך על ידה. חזבאללה הוא רכיב מרכזי בציר ההתנגדות האסלאמית-שיעית. בה בעת הוא גם ארגון אוטונומי רב־פנים בלבנון: תנועה פוליטית, שבשנים האחרונות העמיקה את השתלבותה במערכת הממשלתית הלבנונית; ארגון כלכלי; תנועה חברתית הדואגת לרווחתה של האוכלוסייה השיעית בלבנון; לרשותו צבא חזק ועצמאי, שלו זרוע מבצעית המבצעת פעולות טרור ומעורבת גם בפלילים; תנועה דתית ותרבותית. בתהליך קבלת ההחלטות של חזבאללה אכן קיימת דינמיקה בין שלל זהויות אלה, הדרות בכפיפה אחת, אשר לרוב מתקיימות בהרמוניה ולעיתים ניכרת דווקא הסתירה שביניהן.²⁶⁶

המיליציות השיעיות בעיראק

בשונה מלבנון, שבה פעלה איראן באופן בלעדי עם ארגון חזבאללה, הנסיבות שנוצרו בעיראק מאז הפלישה האמריקאית ב־2003 אפשרו לאיראן לעבוד במקביל מול מספר מיליציות שיעיות, שנבדלו זו מזו במידת מחויבותן ונאמנותן לרפובליקה האסלאמית. בעוד שכמה מהן, בראשן כתאא'ב חזבאללה, עצאא'ב אהל אל־חק וחרכת אל־נג'באא, ביטאו מחויבות רבה יותר לטהראן ולתפיסת שלטון חכם ההלכה, מיליציות שיעיות אחרות נהו אחר מנהיגותו של איש הדת השיעי הבכיר בעיראק, איתאללה עלי סיסטאני. יתר על כן, גם מיליציות שנחשבו בעבר נאמנות לאיראן, בראשן ג'יש אל־מהדי בהנהגת מוקתדא אל־צדר, אימצו עם השנים גישה ביקורתית כלפי ההשפעה האיראנית בעיראק. זאת בין היתר בשל רצון להשתלב במערכת הפוליטית העיראקית ולזכות בתמיכת דעת הקהל העיראקית, שלפחות בחלקה הייתה מסויגת מהמשך המעורבות האיראנית בענייניה הפנימיים של עיראק. אל־צדר, בנו של איש הדת השיעי הבכיר איתאללה מוחמד צאדק אל־צדר, הופיע כמנהיג שיעי עממי לאחר הפלישה האמריקאית לעיראק. אף כי בילה שנים ארוכות באיראן במהלך שלטונו של סדאם חוסיין, הוא הסתכסך במהלך השנים עם איראן והחל לנקוט עמדות ביקורתיות במיוחד כלפי מעורבותה הגוברת בעיראק. הוא גם ניסה למצב עצמו כחלופה עיראקית פטריסטית להנהגה העיראקית הנוכחית, המוכנה להסכין עם המשך ההשפעה האיראנית.

²⁶⁶ יורם שוייצר ואורנה מזרחי, "מורכבות השיקולים שהנחו את תגובת חזבאללה לתקיפות הישראליות", מבט על, גיליון 1210, המכון למחקרי ביטחון לאומי, 3 בספטמבר 2019.

כל עוד נמשכה המערכה נגד דאע"ש בעיראק, ביטאו המיליציות השיעיות העיראקיות מידה רבה של מחויבות לאינטרסים של איראן, ששימשה מקור תמיכה מרכזי עבורן. בראשית יולי 2017 ביטא אבו־מהדי אל־מוהנדס, שהיה מפקד כתאב' חזבאללה וסגן יושב ראש 'הגיוס העממי', את מחויבותו לאיראן בנאום בכנס התאחדות תחנות הטלוויזיה והרדיו האסלאמיות בעיר משהד שבאיראן. בתחילת דבריו הודה הבכיר השיעי למנהיג איראן ח'אמנהאי, לאיש הדת הבכיר העיראקי סיסתאני ולמנהיג חזבאללה נצראללה וציין כי לולא התמיכה שהגישו איראן וחזבאללה, 'הגיוס העממי' לא היה מצליח להגיע להישגיו בהתמודדות מול איומי דאע"ש.²⁶⁷

כתאב' חזבאללה רואים במנהיג איראן בעל הסמכות העיקרי שלהם, ובאתר הרשמי של המיליציה מצוין כי היא רואה עצמה מחויבת למודל האיראני של כינון רפובליקה האסלאמית על בסיס תפיסת שלטון חכם ההלכה.²⁶⁸ לטענת שלושה חוקרים ממכון וושינגטון אף קיימות עדויות חותכות, שלפיהן כתאב' חזבאללה כפופים ישירות לכוח קודס ופועלים תחת הוראותיו והכוונתו.²⁶⁹ אל־ח'זעלי, מנהיג עצאא'ב אהל אל־חק, ביטא אף הוא מחויבות לחזון האיראני־שיעי. בנאום ב־10 במאי 2017 בפני פעילי המיליציה שלו התייחס אל־ח'זעלי לחזון כינונו של "סהר שיעי", שישתרע מאיראן דרך לבנון, תימן, עיראק וסוריה.²⁷⁰

לאחר הכרעת דאע"ש, ובייחוד בעקבות חיסולם של סולימאני ואל־מוהנדס בינואר 2020, התעוררו קשיים ביכולתה של איראן לשמר את שליטתה בקרב המיליציות השיעיות בעיראק, הן על רקע מאבקי כוח בין המיליציות הפרו־איראניות לבין גורמי כוח אחרים ב"בית השיעי" והן על רקע השלכות מותם של סולימאני ואל־מוהנדס, שהצליחו לקיים מידה רבה יותר של שליטה ישירה על המיליציות. ניסיונותיה של איראן לשמר מערכת פיקוח ושליטה בהכוונה איראנית נתקלו בהתנגדות גוברת הן מצד חלק מהמיליציות, כדוגמת עצאא'ב אהל אל־חק, והן מצד מוקדי כוח בתוך כתאב' חזבאללה. אף כי כוח קודס ממשיך לשמר בידיו את היכולת לנהל פעילות חשאית איראנית בעיראק, הוא ניצב בפני קשיים גוברים בשליטה על תאים מיליטנטיים מקומיים, שמתנגדים למגמת הדה־אסקלציה מול ארצות

267 "האינטרסים והכוונות של איראן בעיראק ובסוריה כפי שהם משתקפים בהתבטאויות מפקדים בכירים ב'גיוס העממי', מסגרת־על של המיליציות השיעיות בעיראק המופעלת ע"י כוח קדס האיראני", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 27 ביולי 2017.

268 האתר הרשמי של כתאב' חזבאללה, <https://www.kataibhezbollah.me/about>.

269 Michael Knights, Crispin Smith & Hamdi Malik, "Profile: Kataib Hezbollah", Policy Analysis, The Washington Institute for Near East Policy, 1 April 2021, p. 1.

270 מרכז המידע למודיעין ולטרור, "חברות אנשי האמת", עמ' 7.

הברית ותומכים בהמשך הפעילות נגד הכוחות האמריקאיים בעיראק.²⁷¹ ניתן למצוא ביטוי לקשיים אלה בריאיון של אל-ח'זעלי מנובמבר 2020, שבו התייחס למאמציו של קאא'ני, יורשו של סולימאני כמפקד כוח קודס, לשכנע כמה מיליציות עיראקיות להפסיק את פעילותן נגד הכוחות האמריקאיים בעיראק כדי להימנע מתגובות חריפות מצד ארצות הברית, לקראת סיום כהונתו של הנשיא דונלד טראמפ. אל-ח'זעלי אמר כי הוא שולח מסר ברור לקאא'ני שלפיו עניין זה נוגע למיליציות העיראקיות עצמן, וכי החלטתן בנוגע להמשך תקיפת הכוחות האמריקאיים תתקבל אך ורק על בסיס השיקולים שלהן.²⁷²

החות'ים בתימן

בין איראן לחות'ים קיימת סולידריות שיעית, אף כי החות'ים שייכים לזרם הזידי השיעי ולא לזרם השיעי התריעשרי (המרכזי בשיעה), שאליו משתייכת גם איראן. עקב כך, מידת הנאמנות והמחויבות הדתית של החות'ים לאיראן אינה חד-משמעית. בשונה מחלק מהשלוחים האיראניים האחרים, החות'ים נותרו קבוצה תימנית מקומית בעלת הנהגה אוטונומית, הפועלת על בסיס סדר יום תימני.²⁷³ ככלל נראה שהחות'ים אינם ששים להרחיב את מרחב הפעילות שלהם יתר על המידה, ובכך להכניס יריבים חדשים לזירה, עד שהדבר יתאים ליעדיהם האסטרטגיים. מנהיג החות'ים עבד אל-מאלכ אל-חות'י אינו רואה עצמו כפוף בצורה כלשהי לאיראן או למנהיג ח'אמנהאי, ובכך יש הבדל משמעותי בין החות'ים לבין חזבאללה או חלק מהמיליציות השיעיות בעיראק.²⁷⁴ בעבר אף פעלו החות'ים נגד ההכוונה האיראנית, למשל בהחלטתם להשתלט על צנעא בספטמבר 2014 בניגוד לעצתם של האיראנים לא לתקוף את בירת תימן.²⁷⁵ בנובמבר 2016 תקף אחד ממנהיגי החות'ים בתימן, מהדי אל-משאט, בחריפות את דברי הרמטכ"ל האיראני באקרי, שהצהיר כי איראן עשויה להקים בסיסים צבאיים בחופי תימן כדי להרחיב את יכולותיה הימיות במים רחוקים מגבולותיה. בתגובה בחשבון הפייסבוק שלו כתב אל-משאט כי אילו היה הרמטכ"ל האיראני

Michael Knights, Crispin Smith and Hamdi Malik, "Discordance in the Iran Threat Network 271 in Iraq: Militia Competition and Rivalry", Policy Analysis, The Washington Institute for Near East Policy, October 2021, p. 1.

Hamdi Malik, "Iran's Game Plan for Iraq's Militias", Policy Analysis, The Washington 272 Institute for Near East Policy, April 19, 2021.

Johnston et al., "Could the Houthis Be", p. 70. 273

Katherine Zimmerman, "Yemen's Houthis and the Expansion of Iran's Axis of Resistance", 274 American Enterprise Institute, March 14, 2022.

Tabatabai et al., "The Iran Threat Network", p. 13. 275

מודע להיסטוריה של תימן, שהפכה במהלך השנים בית קברות לפולשים, לא היה לו האומץ להשמיע דברים אלה.²⁷⁶

התחזקותם של החות'ים והמעורבות הצבאית הסעודית במלחמה בתימן נתפסו על ידי איראן כהזדמנות להגביר את הסיוע לארגון ולבסס את השפעתו בתימן, לאגף את ערב הסעודית מדרום ולאיים על מצרי באב אל-מנדב. הארגון המשיך לשמר, עם זאת, מידה רבה של אוטונומיה בניהול שטחו, בסדרי העדיפויות וביעדים האסטרטגיים שלו. התמיכה האיראנית אומנם מסייעת רבות לחות'ים מבחינה מבצעית, כספית ומדינית, אך לרוב הפנו החות'ים את תשומת ליבם בעיקר למאבק בתוך תימן. גם במערכה מול ערב הסעודית ואיחוד האמירויות, שהיא תולדה של התערבותן במלחמה בתימן, לא ברור עד כמה היו החות'ים מתואמים עם איראן בכל הנוגע לתקיפותיהם בשתי מדינות אלה, שסיכנו לעיתים את מאמציה של טהראן להפיג את המתיחות עם שכנותיה הערביות במפרץ ולשפר את יחסיה עימן.²⁷⁷

הארגונים האסלאמיים הפלסטיניים

אף כי איראן מסייעת גם לארגונים סוניים, העדפתה הברורה היא לעבוד מול שחקנים לא-מדינתיים שיעיים, שלפחות חלקם מוכנים לאמץ את תפיסת שלטון חכם ההלכה, להכיר במנהיגותו של ח'אמנהאי כמקור סמכות דתי ולבטא מחויבות דתית ואידאולוגית רבה יותר לטהראן. מנגד, איראן הבליטה מאוד את הסיוע שלה לארגונים הפלסטיניים כגשר לעולם הסוני וכביטוי לכך שהיא המדינה היחידה הפועלת למען פלסטין, ושהיא אינה מבחינה בין סונים לשיעים. בעוד שהג'האד האסלאמי הפלסטיני תלוי יותר מחמאס בטהראן ומפגין מידה רבה יותר של מחויבות כלפיה, חמאס ביטא לאורך השנים עמדה עצמאית יותר, שאף הובילה בעבר למשברים בינו לבין הרפובליקה האסלאמית. היחלשות המשטר הסורי בעקבות מלחמת האזרחים איימה לערער את לכידות מחנה ההתנגדות בהנהגת איראן. בשעה שטהראן העמיקה את מעורבותה בסוריה בתמיכה במשטרו של הנשיא אסד, חמאס הפנה עורף לאיראן והצהיר על תמיכתו באופוזיציה הסורית. במארס 2012 הצהיר בכיר חמאס ברצועת עזה צלאח אל-ברדויל, כי ארגונו אינו מתכוון להשתתף בעימות צבאי אפשרי בין איראן לישראל. שבועיים קודם לכן עורר ראש ממשלת חמאס ברצועה אסמאעיל הנייה ביקורת חריפה בטהראן, לאחר שהביע תמיכה במתנגדי הנשיא

²⁷⁶ "Houthi leader slams Iranian Chief of Staff", Middle East Monitor, 28 November 2016.

²⁷⁷ מרכז המידע למודיעין ולטרור, "תנועת החות'ים", עמ' 8-9.

הסורי בנאום שנשא בקהיר. אכזבת איראן מהתנהלות חמאס הביאה לצמצום ניכר בהיקף הסיוע לחמאס, אם כי לא להפסקתו המוחלטת.²⁷⁸

נפילתו של שלטון האחים המוסלמים במצרים בקיץ 2013 ומבצע צוק איתן עוררו תקוות מחודשות בטהראן בנוגע לאפשרות לשקם את יחסיה עם חמאס, בדרך להשגת דריסת רגל מחודשת ברצועת עזה ולהגברת השפעתה בזירה הפלסטינית. אלא שעם תחילת המתקפה הסעודית בתימן במסגרת מבצע 'סופה נחרצת' במארס 2015 ביטא חמאס תמיכה בנשיא תימן המודח, והביע למעשה תמיכה במתקפה הסעודית. הודעה זו נתפסה בעיני איראן כסטירת לחי מצד חמאס וכעדדות להעדפתו את קידום קשריו עם ערב הסעודית והמחנה הסוני על פני הידוק קשריו עם טהראן. האתר האיראני פרדא ניוז תקף במאמר פרשנות את הודעת חמאס וטען כי היא מעידה על כך שחמאס לא למד לקח מניסיון העבר שלו כאשר הפנה עורף לאיראן ולסוריה, חרף תמיכתן ההיסטורית בפלסטינים.²⁷⁹

מלחמת האזרחים בסוריה והמתקפה הסעודית בתימן העיבו גם על היחסים בין איראן לג'האד האסלאמי הפלסטיני, בעקבות סירובו של הארגון לגנות את המתקפה הצבאית הסעודית. המשבר ביחסים נפתר באביב 2016, לאחר שיחות שקיימה משלחת הג'האד האסלאמי בראשות מנהיג הארגון בטהראן עם ההנהגה האיראנית, ובכלל זה עם מפקד כוח קודס, סולימאני.²⁸⁰ המשבר הזמני בין איראן לחמאס, ובמידה פחותה גם עם הג'האד האסלאמי, אף הוביל בשנת 2014 למתן חסות איראנית לתנועת אל-צאברין ברצועת עזה. ראשיתו של הארגון בגרעין פעילים בכירים, שפרשו מארגון הג'האד האסלאמי בשל מחלוקת פנימית ואימצו את הקו האידיאולוגי של איראן וכן את השיעה האימאמית. התערעורת היחסים בין איראן לחמאס הניעה את הרפובליקה האסלאמית לפעול למען טיפוח בעלי ברית מקומיים חלופיים, שיהיו נאמנים לה על בסיס הזהות השיעית ויהוו תשתית שניתן יהיה להסתמך עליה ברחוב הפלסטיני. מבחינה אידיאולוגית קסמה לאנשי אל-צאברין תפיסת העולם של ח'ומיני, שייחס לפלסטיין מקום מרכזי בחזון העולם המוסלמי שלו. חברי הארגון עשו שימוש בטרמינולוגיה שיעית, באמצעות סיסמאות דוגמת "הדרך לשחרור פלסטיין עוברת בכרבלא"; "המאבק בישראל מצריך אימאם חוסיין מודרני" או "בשבילך חוסיין".

278 רז צימט, "צוק איתן כהזדמנות להתקרבות בין איראן לחמאס", הפורום לחשיבה אזורית, 31 ביולי 2014.

279 רז צימט, "איראן והמשבר בתימן: הזדמנויות לצד אילוצים בדרך לביסוס ההשפעה האיראנית", **זמן איראן**, מס' 57, 30 במארס 2015, מרכז אליאנס ללימודים איראניים באוניברסיטת תל אביב.

280 מנשרוף, "בין טהרן לעזה".

בתחילת דרכה הקפידה הנהגת הארגון להצניע התבטאויות מעין אלה, והמפגשים נערכו בדיסקרטיות יחסית בחצרות הבתים. ואולם ככל שהארגון צבר תמיכה וביסס את עצמו בתמיכת איראן, הקשר עם הרפובליקה האסלאמית החל לבלוט בהתבטאויות פומביות של הנהגתו.²⁸¹

ההכרעה במלחמת האזרחים בסוריה, מינויו של אסמאעיל הנייה לראש הלשכה המדינית של חמאס ומינויו של יחיא אל-סנואר למנהיג החדש של חמאס בעזה במאי 2017 – כל אלה הובילו לשיפור בקשרים בין איראן לחמאס. ההתקרבות באה לידי ביטוי בריבוי משלחות חמאס שביקרו באיראן ובהתבטאויות פומביות של בכירי חמאס על חשיבות הסיוע הצבאי שמעניקה איראן.²⁸² אף על פי כן, זיקתו ומחויבותו של הארגון לאיראן נותרה רופפת יותר בהשוואה לשלוחים השיעיים שעימם איראן משתפת פעולה. הדבר נובע הן מחתירת חמאס לשמר מידה רבה של עצמאות ביחס לאיראן והן מהמתח הקיים בין רצונו להסתייע באיראן לבין מחויבותו לעולם הערבי-הסוני.

מרשת שלוחים ריכוזית לרשת מבוזרת

הקשרים הדינמיים בין איראן לארגונים השלוחים והמתח בין מחויבותם האידיאולוגית והפוליטית לטהראן למחויבותם לאינטרסים הייחודיים שלהם השפיעו במידה רבה על מאפייניה של רשת השלוחים האיראניים. מלכתחילה רשת זו לא פעלה לרוב כרשת היררכית בעלת פיקוד ושליטה איראניים ישירים, אלא כרשת רופפת של מרכיבים הקשורים זה בזה במארג של אינטרסים משותפים, לצד חזון אידיאולוגי משותף המבוסס על התנגדות לישראל, לארצות הברית ולבעלות בריתה באזור. בשנים האחרונות, בפרט בעקבות חיסול סולימאני בינואר 2020 וההכרעה שהושגה במערכות הצבאיות שאיראן ושלוחיה ניהלו בסוריה ובעיראק, מנהלת איראן את הרשת באופן מבוזר יותר מבעבר. איראן ממשיכה אומנם לשמר מידה רבה של השפעה ברשת, אך לא בהכרח באמצעות שליטה מלאה וקבועה בכל אחד ממרכיביה. לטענת עזיזי ועז אל-דין, ביזור רשת השלוחים אינו מבטא ירידה בהשפעתה האזורית של איראן אלא ניסיון להתאים את האסטרטגיה האיראנית

281 רוני שולמן, "המעורבות האיראנית בעזה – ארגון אל-צאברין הפלסטיני", **זמן איראן**, מס' 67, 2 בספטמבר 2019, מרכז אליאנס ללימודים איראניים באוניברסיטת תל אביב.

282 "ההתקרבות בין איראן לחמאס: תמונת מצב", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 7 בינואר 2018.

בניהול חזית ההתנגדות לשם שימור האינטרסים שלה לאורך זמן.²⁸³ החוקרים הצביעו על כך שהתרחבות הרשת במהלך השנים ועוצמתם הגוברת של מרכיביה השונים הקשו על איראן לנהל אותה באופן ריכוזי כבעבר, תוך שימור העקרונות האידיאולוגיים וסדר העדיפויות הפוליטי לאורך הרשת כולה. יתר על כן, ניהול הרשת באופן ריכוזי הפך אותה לפגיעה יותר, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בהשפעת חיסולם של סולימאני ואל-מוהנדס. כמו כן, המחאה העממית הגוברת בעיראק ובלבנון כנגד המעורבות האיראנית בעניינים הפנימיים של מדינות ערב חייבה חלק משותפיה של איראן להרחיק עצמם ממנה במידה מסוימת, כדי לשמר את בסיס הלגיטימציה שלהם. הצטרפות חלק משותפיה של איראן לקואליציות שלטוניות, למשל בלבנון ובעיראק, הפכה אותם שותפים למערכות פוליטיות מושחתות, והישיגיהם הצבאיים והפוליטיים לא תורגמו להישגים כלכליים חברתיים עבור הקהילות השיעיות בארצותיהן. בשל כך גברה הביקורת הציבורית נגד איראן ושותפיה, שנתפסו במידה רבה כחלק מסדר אזורי ישן הפועל נגד אזרחיו.

חיסול סולימאני יצר אתגר כבד משקל לרשת השלוחים האיראנית. סולימאני נהנה מהשפעה רבה על שותפיה של איראן, מה שאיפשר לו להכווין את תהליך קבלת ההחלטות שלהם על בסיס האינטרסים האיראניים. בתור הארכיטקט של הרשת פעל סולימאני באופן אישי כמפקד בכיר וכמתאם פוליטי של הקבוצות הפרו-איראניות. אל-מוהנדס בעיראק, עמאד מוע'ניה בלבנון (שחוסל ב־2008) ומפקד הכוחות האיראניים בסוריה (חוסין המדאני, שנהרג ב־2015) פעלו תחת פיקודו הישיר, ומותם פגע בלכידותה האסטרטגית וביכולותיה האופרטיביות של רשת השלוחים, שהתבססה במידה רבה על קשרים אישיים. יורשו קאא'ני התקשה להכווין את הרשת שלא נוצרה על ידו, בין היתר בשל קשייו בערבית וניסיונו המוגבל בפעילות עם שחקנים לא-מדינתיים בעולם הערבי. השלכות חיסול סולימאני ניכרו בייחוד בעיראק בשל השלכות חיסולו של אל-מוהנדס, שהצליח לשמר מידה רבה של לכידות בין הקבוצות השיעיות השונות. לאחר חיסולם של סולימאני ואל-מוהנדס נאלץ כוח קודס להתאים את יחסיו עם המיליציות השיעיות בעיראק למציאות החדשה. חרף מאמציו של קאא'ני לשפר את מעמדו בקרב המיליציות השיעיות, הצלחתו בביסוס מחדש של שליטת

Hamidreza Azizi & Nancy Ezzeddine, "Iran Increasingly Decentralized Axis of Resistance", 283 War of the Rocks, July 14, 2022.

כוח קודם עליהן נותרה מוגבלת.²⁸⁴ ניגוד האינטרסים הגובר בין איראן לשלוחיה ניכר, למשל, בניסיון מצד מיליציות שיעיות עיראקיות להתנקש בנובמבר 2021 בחייו של ראש הממשלה לשעבר מוסטפא אל-כאזמי, ככל הנראה ללא תמיכה איראנית, ובמספר תקיפות שבוצעו בידי החות'ים כנגד אבו־דאבי, שלא תאמו בהכרח את האינטרס האיראני לשפר את קשריה של טהראן עם איחוד האמירויות.²⁸⁵

בשל האילוצים החיצוניים והפנימיים הפך ציר ההתנגדות מרשת איראנו־צנטרית לרשת מבוזרת, המעניקה לחבריה מידה רבה יותר של אוטונומיה. תהליך זה טומן בחובו סיכון עבור איראן, משום שהיחלשות השליטה האיראנית מפחיתה את יכולתה להשתמש בציר כאמצעי במדיניות החוץ שלה, ואף עלולה להוביל לפעולות בלתי מתואמות מצד שותפיה, שיסכנו אינטרסים איראניים. עם זאת, ביזור הרשת מספק לאיראן מידה רבה יותר של גמישות, יכולת הכחשה ואפשרות להרחיק עצמה מפעולות פרובוקטיביות מצד שותפיה, ועדיין לזכות בתמיכתם בעת הצורך. בכל מקרה, אין משמעותן של התפתחויות אלה התפרקות ציר ההתנגדות בהובלה איראנית. יתרה מזאת, במקביל לתהליך הביזור של הרשת מתחזקים הקשר והסיוע ההדדי בין שותפיה של איראן הפועלים במסגרת רשת זו. שיתוף הפעולה הגובר בין מרכיבי הרשת בא לידי ביטוי, למשל, במפגשים בין בכירי הארגונים הפלסטיניים האסלאמיים לצמרת חזבאללה, ובסיוע מצד חזבאללה לחות'ים ולמיליציות השיעיות העיראקיות באימונים ובהדרכות.

נוסף על כך ניכר מאמץ גובר מצד מרכיבי הרשת להתחמש בנשק מדויק בכמויות הולכות וגדלות, ובמקביל לפתח יכולות עצמאיות בתחום ייצור אמצעי הלחימה, לרבות טילים וכטב"מים, בשל המאמצים (בעיקר מצד ישראל) לבלום העברת אמצעי לחימה מאיראן לשותפיה. אף על פי שהארגונים השלוחים ממשיכים להפיק תועלת מהסיוע הצבאי האיראני, תלותם בנשק איראני פוחתת ככל שמשתפרות יכולותיהם בתחום הייצור העצמי של אמצעי לחימה מתקדמים. התפתחויות אלה יוצרות מידה רבה יותר של מחויבות בין מרכיבי הציר ומאפשרות להם לגוון את המשאבים העומדים לרשותם.²⁸⁶

Hamdi Malik and Michael Knights, "Militia Lionization of Esmail Qaani: Consolidation 284 or Covering Embarrassment?", Policy Analysis, The Washington Institute for Near East Policy, January 24, 2022.

Danny Citrinowicz, "After Soleimani, is Iran losing control of its proxies?", Fathom, 285 February 2022.

Azizi & Ezzeddine, "Iran Increasingly Decentralized". 286

בהתאמת האסטרטגיה האיראנית לנסיבות החדשות במזרח התיכון, שנוצרו לאחר חיסול סולימאני ועל רקע הסכמי אברהם, הזירה הפלסטינית הודגשה ביתר שאת כחזית מאבק מרכזית של ציר ההתנגדות. בראיית איראן, תהליך הנורמליזציה בין ישראל ומדינות ערב יצר הזדמנות להגברת התיאום בין ארגוני הטרור הפלסטיניים חמאס והג'האד האסלאמי לבין יתר המרכיבים בציר ההתנגדות סביב מאבק נגד האויב המשותף – ישראל. כחלק ממימוש האסטרטגיה הזו הוחלט באיראן על הקמת חדר מבצעים משותף, שיהיה אחראי לתיאום ולתכנון צבאי, לוגיסטי ומודיעיני כולל בין חמאס והג'האד האסלאמי בעזה, חזבאללה בלבנון, המיליציות הפרו־איראניות בסוריה, המיליציות השיעיות בעיראק והחות'ים בתימן.²⁸⁷ עוד לפני המלחמה בעזה ניכר ביזור הרשת, לצד הגברת הקשר בין מרכיבי השונים באירועי ההסלמה בגבולות ישראל בפסח 2023. שלל האירועים – שבמרכזם המתיחות בהר הבית והפעלתן של זירות עזה, לבנון ורמת הגולן על ידי חמאס, בהמשך לתקיפות ישראל בסוריה נגד יעדים איראניים – העלו את השאלה עד כמה המהלכים בזירות השונות מתואמים בין כלל גורמי חזית ההתנגדות, בדגש על חזבאללה ואיראן. במערכה זו נודע תפקיד מרכזי לחזבאללה ולמזכ"ל הארגון נצראללה עצמו, הן בזכות ניסיונו והיכרותו רבת השנים עם ישראל והן בשל מעמדו המרכזי והשפעתו בטהראן, שהתחזקו מאז חיסול סולימאני. גם אם ברור שהיוזמה לסבב ההסלמה לא הייתה קשורה באופן ישיר לאיראן אלא להתפתחויות בזירה הפלסטינית ובפרט לאירועי הר הבית, הרי על בסיס תיאום קודם וארוך טווח בין מרכיבי חזית ההתנגדות הדבר נוצל היטב על ידי טהראן ושלוחיה כהזדמנות לביסוס מאזן הרתעה מול ישראל. בהקשר זה ניתן לראות את נוכחותם של ראש הלשכה המדינית של חמאס הנייה ומזכ"ל הג'האד האסלאמי הפלסטיני זיאד אל־נח'אלה בביירות בימים שקדמו להסלמה, את פגישותיהם עם נצראללה וכן את ביקורו של מפקד כוח קודס בדמשק ובביירות. גם אם אירועי ההסלמה לא התרחשו בהתאם ליוזמה איראנית ולא נוהלו על ידי טהראן, הרי מבחינתה היה מדובר בהתפתחות חיובית בכיוון של "התלכדות הזירות", העשויה לאפשר את התרחבותו של עימות עתידי אפשרי עם ישראל לכדי עימות רב־זירתי, שיקשה על ישראל להתמודד עם איראן.²⁸⁸

287 "אתאק עמליאת משתרכ וגרוההאי מקואמת איג'אד שד" [הוקם חדר מבצעים משותף בין איראן לקבוצות ההתנגדות], תאבנאכ, 29 באוקטובר 2023.

288 סימה שיין ורז צימט, "מתקפת פיוס איראנית כלפי מדינות ערב ואיומים גוברים מול ישראל", מבט על, גיליון 1711, המכון למחקרי ביטחון לאומי, 18 באפריל 2023.

מרשת שלוחים לפעילות איראנית ישירה

במקביל למגמת ביזור רשת השלוחים האיראנית וחיזוק הקשר בין מרכיביה, ניתן להצביע בשנים האחרונות על העדפה איראנית גוברת לפעילות התקפית ישירה מצד כוחותיה על פני הפעלת ארגונים שלוחים. מאז נטשה איראן בחודש מאי 2019 את מדיניות "הסובלנות האסטרטגית" שנקטה לאחר פרישת ארצות הברית מהסכם הגרעין והשבת הסנקציות הכלכליות נגדה במאי 2018, יזמה טהראן שורה של פעולות התקפיות במרחב המפרץ הפרסי. הצעדים שנקטה איראן כללו שורה של פעולות חבלה במכליות נפט במפרץ עומאן (קיץ 2019), הפלת כטב"ם אמריקאי (יוני 2019) ותקיפה נגד מתקני הנפט הסעודיים באמצעות טילי שיט וכטב"מים (ספטמבר 2019). אלה נועדו לגבות מחיר מארצות הברית ומבעלות בריתה בגין אסטרטגיית "מקסימום הלחצים" של הנשיא טראמפ, ובו בזמן לנסות להעלות את מחירי הנפט באמצעות חבלה במכליות נפט ופגיעה בתשתיות נפט בערב הסעודית, במגמה להקל את הלחץ הכלכלי המוטל עליה. פעולות אלה בוצעו בהובלה ובמעורבות של יחידות צבאיות איראניות ללא שימוש בשלוחים. כך למשל, תקיפת מכליות הנפט ליד הנסיכות פוג'ירה שבמפרץ עומאן ב־12 במאי 2019 בוצעה בסבירות גבוהה על ידי כוח המשתייך לקומנדו הימי של משמרות המהפכה, ואילו תקיפת מתקני הנפט בערב הסעודית במחצית ספטמבר 2019 בוצעה על ידי זרוע האוויר והחלל של משמרות המהפכה, אף כי איראן ניסתה להציגה כחלק מהמערכה הנמשכת בתימן של המורדים החות'ים.²⁸⁹ גם בזירה הסורית ניתן להצביע בשנים האחרונות על שינוי במאפייני דפוס הפעילות האיראנית מול ישראל, המתבטא בנכונות גוברת מצד איראן להוציא לפועל פעולות התקפיות ישירות נגד ישראל תוך שימוש בכטב"מים וברקטות, אם כי היא מנסה להצניע את מעורבותם של משמרות המהפכה בפעולות אלה.²⁹⁰

אף כי נמשך שימוש נרחב מצד איראן בארגונים שלוחים לקידום האינטרסים שלה באזור, ניתן להצביע על מספר סיבות אפשריות להעדפתה הגוברת בשנים האחרונות לפעול באופן ישיר, ולא להסתפק עוד בפעולות באמצעות שלוחים. ראשית, החשיבות העליונה שאיראן מייחסת למאמציה לחלץ עצמה מהסנקציות האמריקאיות. ההנהגה האיראנית רואה בהקלת הלחץ הכלכלי אינטרס לאומי חיוני וראשון במעלה. לפיכך היא

289 רז צימט, "מאפייני הפעילות הצבאית ההתקפית האיראנית בחודשים האחרונים מעידים, כי איראן מעדיפה פעילות התקפית ישירה של כוחותיה על פני הפעלת ארגונים שלוחים (Proxies), מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 6 באוקטובר 2019, עמ' 3-5.

290 שם, עמ' 6-7.

מבכרת לעיתים פעולות ישירות באמצעות כוחות איראניים על פני הסתמכות על שותפיה. הפעלת ארגונים שלוחים מסייעת אומנם לאיראן לטשטש את מעורבותה הישירה בפעולות התקיפות, אך לארגונים אלה אינטרסים וסדר עדיפויות משלהם, שאינם תואמים בהכרח את אלה של איראן.

כמו כן, יעילותם ואיכותם של ארגונים שלוחים פחותה בדרך כלל בהשוואה ליכולות המצויות בידי איראן. ניהול מבצעים מורכבים בזירות פעולה שונות מחייב תיאום ושליטה ברמות הבכירות ביותר ושימוש ביכולות מבצעיות איכותיות, השמורות בדרך כלל לכוחות המזוינים האיראניים. משום כך איראן מעדיפה להפחית את השימוש בארגונים שלוחים, או לכל היותר לשלבם בפעולות המתבצעות בהובלת כוחות צבאיים איראניים. ניתן גם להצביע על תחושת ביטחון גוברת מצד איראן, המעודדת אותה לנקוט פעולות ישירות ונועזות יותר תוך נכונות לסיכונים מבוקרים לשם מימוש יעדיה האסטרטגיים. זאת בין היתר על בסיס הערכה שיריביה באזור אינם מעוניינים בעימות צבאי נרחב עימה. לכל אלה ניתן להוסיף גם מאבקי כוח פנימיים בצמרת הצבאית-ביטחונית האיראנית ואת שאיפתם של מפקדים בכירים, כדוגמת מפקד זרוע האוויר והחלל של משמרות המהפכה חאג'איזאדה, להפגין את יכולותיהם וכישוריהם, כפי שאלה באו לידי ביטוי בתקיפה המוצלחת בערב הסעודית, ולא להותיר את המערכה הצבאית רק בידי כוח קודס.

איראן, התלכדות הזירות והמלחמה בעזה

המלחמה בעזה סיפקה לאיראן הזדמנות משמעותית ראשונה לממש את תפיסת "התלכדות הזירות" באופן נרחב יותר מבעבר. בשונה מסבבי לחימה קודמים בין ישראל לפלסטינים, לרבות אירועי ההסלמה בפסח 2023, המלחמה בעזה הציבה לראשונה איום רציני על אחד מרכיביה המרכזיים של חזית ההתנגדות, ולפיכך גם מבחן משמעותי ראשון ליכולתה של איראן להרתיע באמצעותה את ישראל. אם איראן הופתעה מעיתוי מתקפת חמאס ב-7 באוקטובר 2023 אם לא, המלחמה בעזה הוכיחה את יכולתו של הציר הפרו-איראני לפעול בסנכרון אסטרטגי תוך חלוקת עבודה בין מרכיביו השונים של הציר והתאמה לנסיבות המלחמה המתפתחות.²⁹¹

Hamidreza Azizi, "How Iran and Its Allies Hope to Save Hamas", War on the Rocks, 291 November 16, 2023; Raz Zimmt, "Iran's Support for Hamas and the Risk of Multi-Front Escalation", War on the Rocks, October 18, 2023.

פעילותה של איראן במלחמה מתאפיינת בהסלמה הדרגתית ללא התערבות צבאית ישירה במערכה, שעלולה הייתה לגרור אותה לעימות ישיר עם ארצות הברית או ישראל. הפעלת תפיסת התלכדות הזירות כללה שילוב חלקי של חזבאללה במערכה, בעיקר נגד מוצבי צה"ל לאורך קו הגבול;²⁹² יותר ממאה תקיפות של מיליציות שיעיות פרו־איראניות בעיראק נגד בסיסים אמריקאיים בסוריה ובעיראק, כדי לגבות מארצות הברית מחיר בגין תמיכתה בישראל וכן לזרז את נסיגת הכוחות האמריקאיים מסוריה;²⁹³ ושילוב החות'ים מתימן במערכה נגד ישראל, בעיקר באמצעות שיגורי טילים וכלי טיס בלתי מאוישים (כטב"מים) לעבר דרום הארץ, וכן תקיפת ספינות בים האדום על מנת להטיל מצור ימי על ישראל ולהביא להתערבות בינלאומית להפסקת תקיפות ישראל בעזה.²⁹⁴ על פי דיווח באתר 'ערבי פוסט' הגיע מפקד כוח קודס קאא'ני במחצית אוקטובר לביקור חשאי בסוריה, כדי לתאם עם ראשי המיליציות הפרו־איראניות בסוריה ובעיראק אפשרות להסלמה במערכה נגד ישראל. במהלך ביקורו הוקם חדר מבצעים משותף לבעלות בריתה של איראן בסוריה ובעיראק, שנועד לפקח על המצב ולתאם את פריסת הכוחות בפיקוד קצינים ממשמרות המהפכה. כמו כן נמסר בדיווח כי קאא'ני ביקר ב־16 באוקטובר 2023 בבגדאד ונועד עם מפקדים במיליציות השיעיות הפרו־איראניות כדי לדון עימם באפשרות לשלבן במערכה.²⁹⁵ במקביל מובילה איראן מאמץ דיפלומטי אזורי ובינלאומי לגיוס תמיכה בחמאס ולסיום מהיר של הלחימה, כדי לשמר עד כמה שניתן את יכולותיו של חמאס. המאמצים המדיניים שלה הגיעו לשיאם בהשתתפותו של הנשיא ראיסי בפסגת החירום של המדינות המוסלמיות והערביות, שהתכנסה ב־11 בנובמבר 2023 בריאד. היה זה ביקור ראשון של נשיא איראני בערב הסעודית ב־11 השנים האחרונות. בשולי הפסגה נפגש ראיסי לראשונה עם יורש העצר הסעודי מוחמד בן סלמאן ונועד עם אמיר קטר, עם נשיאי סוריה ומצרים, עם ראש

292 אורנה מזרחי, "חרבות ברזל: ההסלמה בין חזבאללה לישראל עדיין מתחת לסף המלחמה", מבט על, גיליון 1775, 30 המכון למחקרי ביטחון לאומי, באוקטובר 2023.

293 Michael Knights, Amir al-Kaabi & Hamdi Malik, "Tracking Anti-U.S. Strikes in Iraq and Syria During the Gaza Crisis", Policy Analysis, The Washington Institute for Near East Policy, October 24, 2023.

294 Michael Knights, "An Heir and a Spare? How Yemen's 'Southern Hezbollah' Could Change Iran's Deterrent Calculus", Policy Notes, The Washington Institute for Near East Policy, December 2023, No. 142.

295 "אלהג'ום לן יכון מן לבנון...זיארה קאא'ני לסוריא ואל־עראק תכשף תפאציל אל־תדח'ל אל־איראני אל־מחתמל צ'ד אסראיל" [התקיפה לא תהיה מלבנון. ביקור קאא'ני בסוריה ובעיראק חושף פרטים על התערבותה האפשרית של איראן נגד ישראל], ערבי בוסת, 18 באוקטובר 2023.

ממשלת המעבר בלבנון ועם שליטה הצבאי של סודאן. בנאומו הציג יוזמה בת עשרה סעיפים, בהם דרישות להפסקת אש, הסרת המצור על עזה, שליחת סיוע הומניטרי, ניתוק הקשרים המדיניים והכלכליים בין המדינות המוסלמיות לישראל, הכרזה על צה"ל ארגון טרור, הקמת בית דין בינלאומי שידון ב"פשעים" של ישראל וארצות הברית, הקמת קרן לשיקום עזה וחימוש העם הפלסטיני במקרה של המשך התקיפות הישראליות. הוא הזהיר שאם הפסגה לא תנקוט צעדים מעשיים הדבר יגביר את התסכול בקרב העמים המוסלמיים, והם עלולים לפעול בעצמם.²⁹⁶ ביקור ראיסי בריאד ביטא מאמץ גובר מצד טהראן לנצל את המלחמה בעזה לקידום יעדיה האזוריים, ובראשם ביסוס ההישגים המדיניים שרשמה בשנה האחרונה בחיזוק קשריה במרחב הערבי ובהפגת המתוחות בינה למדינות ערביות, לרבות מצרים, ירדן ובחריין. כמו כן חתרה איראן לנצל את המשבר כדי לבלום מהלכים מדיניים בלתי רצויים מבחינתה, ובפרט המשך תהליך הנורמליזציה הישראלית-ערבית, בראש ובראשונה עם ערב הסעודית.

בתוך כך איימו בכירים איראנים במהלך המלחמה להרחיב את המלחמה לחזיתות נוספות, אם ישראל לא תפסיק את תקיפותיה בעזה. כך למשל הצהיר שר החוץ עבדאללהיאן במחצית נובמבר 2023, כי המשך "פשעי המשטר הציוני" עלול להביא להרחבת העימות. הוא ציין כי קבוצות ההתנגדות מפעילות לחץ על ישראל באופן מושכל, וכי קיימות יכולות רבות שטרם הופעלו על ידן.²⁹⁷ הדוברים האיראנים הדגישו, עם זאת, כי קבוצות ההתנגדות פועלות באופן עצמאי, מקבלות החלטות על בסיס האינטרסים שלהן ואינן כפופות להנחיות מצד טהראן.²⁹⁸ הימנעות איראן משילוב כלל יכולות הציר הפרו-איראני במערכה נועדה למנוע פתיחת חזית מלאה מול ישראל וארצות הברית, שבראייתה עלולה הייתה לגבות מחיר כבד מחזבאללה, המשמש נכס אסטרטגי מרכזי של איראן באזור, ואולי אף מאיראן עצמה. זאת בייחוד לנוכח תגבור הכוחות האמריקאיים באזור מייד עם פרוץ המלחמה. הותרת חמאס כשחקן המרכזי במערכה גם שירתה את האינטרס האיראני – לשמר את

296 ליאור בן ארי, "פסגה בסעודיה: ארדואן נגד 'הגרעין הישראלי'", בן שלמאן לחץ יד לראיסי, Ynet, 11 בנובמבר 2023.

297 "אמיר עבדאללהיאן: מקואמת דר חאל תנט'ים פשאר בר צהיוניסתהא וחאמיאנש אסת" [אמיר עבדאללהיאן: ההתנגדות מפעילה לחץ על הציונים ותומכיהם], סוכנות הידיעות אירנ"א, 19 בנובמבר 2023.

298 "אמיר עבדאללהיאן: גרוהאי מקואמת בר אסאס מצאלח ח'ודשאן תצמים מיגירנד" [אמיר עבדאללהיאן: קבוצות ההתנגדות מחליטות על בסיס האינטרסים שלהן], תסנים, 18 בנובמבר 2023.

הזירה הפלסטינית כחזית מאבק מרכזית על מנת לגייס את תמיכת הקהילה הבינלאומית, ובפרט העולם המוסלמי והערבי, במערכה נגד ישראל.

יתר על כן, גם בתום יותר מחודשיים מפרוץ המלחמה המשיכו בכירים איראנים להביע ביטחון בניצחון חמאס והפלסטינים, והצהירו כי ישראל נוחלת תבוסה במערכה. כך למשל התייחס שר החוץ האיראני במחצית דצמבר 2023 למאזן הביניים החיובי מבחינת חמאס במערכה. בציוץ בחשבון ה־X שלו כתב עבדאללהיאן כי גם 70 יום לאחר תחילת הלחימה חמאס לא הושמד, ההתנגדות לא פורקה מנשקה והחטופים הישראלים לא שוחררו באמצעות הלחימה.²⁹⁹ אף כי לא ניתן להתעלם מהמניעים התעמולתיים שבבסיס הצהרות אלה, נראה כי הן שיקפו במידת מה את ההערכה בטהראן שישאל לא תצליח לממש את יעדי המלחמה, ובראשם מיטוט חמאס. בראייתה של טהראן, מאזן הלחימה לא הציב איום משמעותי על היכולת לשמר את האינטרסים שלה ושל ציר ההתנגדות, חרף המחיר הכבד שספג חמאס. כישלון ישראלי בנטרול יכולותיו השלטוניות והצבאיות של חמאס נתפס בעיני איראן כתרחיש סביר, שלא חייב אותה לממש את איומיה להרחיב את המערכה.

המלחמה בעזה המחיישה את יכולתה של איראן להפעיל בורזמנית ובתיאום מספר זירות פעולה נגד ישראל וארצות הברית תוך הימנעות מפעולה ישירה, למשל באמצעות ירי טילים משטחה לעבר ישראל, והמשך התבססות על שלוחיה. עם זאת היא גם חשפה את מגבלות כוחה בהפעלת כלל היכולות שעומדות לרשות חזית ההתנגדות, בייחוד לנוכח החשש מההשלכות האפשריות בתרחיש של שילוב חזבאללה במערכה כוללת והיגרוות לעימות צבאי ישיר עם ארצות הברית וישראל. גם בתנאים של עימות מוגבל בין ישראל וחזבאללה גבו תקיפותיה של ישראל במהלך ימי הלחימה מחיר כבד מהארגון, ובכלל זה יותר ממאה הרוגים מקרב שורותיו ופגיעה קשה בתשתיותיו, בעיקר בעמדותיו שלאורך הגבול. זאת ועוד, איראן לא הצליחה לממש באמצעות רשת השלוחים שלה את שני יעדיה המרכזיים: הפסקת הלחימה בעזה כדי לצמצם את מחיר הפגיעה בחמאס ולמנוע את אובדן יכולותיו השלטוניות, והפעלת לחץ על ארצות הברית כדי שתחדל מתמיכתה הבלתי מסויגת בישראל ותלחץ עליה לסיים את המלחמה טרם מימוש יעדיה.

בסיכומו של דבר, שיטת הפעולה האיראנית באמצעות ארגונים שלוחים מקנה לה אמצעי אסטרטגי לביסוס השפעתה האזורית, להרתעת יריביה ולהגברת כוחם של שותפיה האזוריים, תוך שימור מידה רבה של מרחב חסינות והכחשה. עם זאת היא אינה חסרת

"Iranian FM: Israel committing more heinous crimes than Daesh (ISIS)", Nour News, 299 December 18, 2023.

מגבלות וסיכונים. יתר על כן, כפי שטענו פרשאד רומי ואחסאן כאט'מי, השימוש בשלוחים מסייע לאיראן במימוש חלק מיעדיה, למשל מניעת הפלתו של משטר אסד. עם זאת הוא אינו מספיק כדי לאפשר לה לכונן סדר ביטחוני אזורי חלופי ויציב, שיוכל להבטיח את האינטרסים הביטחוניים שלה.³⁰⁰ מגבלה זו נובעת בין היתר מכך שפעילות רוב שותפיה של איראן מתמקדת במרחב הצבאי-ביטחוני. משום כך הם מצליחים לעיתים קרובות לממש הישגים בעימותים מזוינים, אך אינם מסוגלים בהכרח לממש את השפעתם לאורך זמן במסגרת סדר פוליטי יציב. עוצמתם הצבאית של השלוחים האיראניים אינה מאפשרת אומנם לסלקם מהשלטון, למשל בלבנון ובעיראק, אך היא פוגעת ביכולת לייצב את מדינות האזור ולקדם בהן רפורמות הכרחיות לפתרון מצוקותיהן.³⁰¹ מציאות זו עשויה דווקא לשרת את האינטרס האיראני בשימור סביבה אזורית שתהיה חלשה מכדי להציב איום על איראן ולמנוע ממנה להתערב ולקדם את השפעתה.

300 פרשאד רומי ואחסאן כאט'מי, "ג'איגאה גרוה'הא'י ניאבתי דר ראהברד סיאסת ח'ארג'י ג'מהורי אסלאמי איראן" [מעמד קבוצות השלוחים באסטרטגיית מדיניות החוץ של הרפובליקה האסלאמית של איראן],

פצלנאמה עלמי סיאסת ג'האני, כרך 9, גיליון 1, אביב 1400 [2021], עמ' 155-156.

301 Guido Steinberg, "The 'Axis of Resistance': Iran's Expansion in the Middle East Is Hitting a Wall", SWP Research Paper, Stiftung Wissenschaft und Politik German Institute for International and Security Affairs 6, August 12, 2021, p. 6.

עוצמה רכה במדיניות האזורית של איראן

בוועידה שהתקיימה במאי 2023 באוניברסיטה העליונה לביטחון לאומי של איראן ועסקה בסדר העולמי החדש אמר כמאל ח'ראזי, יושב ראש המועצה האסטרטגית למדיניות חוץ, כי איראן הצליחה להגביר את עוצמתה הצבאית וההגנתית, לפתח סוגי נשק מתקדמים וחכמים ללא סיוע חיצוני ולהשתמש בעוצמתה הצבאית כדי לשמור על עצמאותה ועל ביטחונה, להיאבק בטרור ולהתמודד עם המעצמות הזרות. עם זאת הוא הדגיש כי איראן לא הסתפקה בפיתוח עוצמתה הקשה ופעלה לפיתוח עוצמתה הכלכלית, הפוליטית, התרבותית, התקשורתית, המדעית והטכנולוגית. הוא ציין כי רק שילוב מושכל בין עוצמה קשה, קשה למחצה ורכה יכול להבטיח את עליונותה של המדינה. הוא הביא כהוכחה לטענתו את ניסיון של ברית המועצות, סין וקוריאה הצפונית. התפרקות ברית המועצות הוכיחה, לדבריו, כי אין די בעוצמה צבאית. גם סין לא הצליחה להתייבב מול ארצות הברית כל עוד לא השיגה עליונות כלכלית, מדעית, טכנולוגית ותקשורתית שלה. קוריאה הצפונית נהנית אומנם מעוצמה צבאית משמעותית ואף מחזיקה בנשק גרעיני, אך מאחר שאין ברשותה עוצמה כלכלית, תרבותית וטכנולוגית, אין היא יכולה למלא מקום ראוי בסדר העולמי החדש.³⁰² בדברי ח'ראזי ניתן למצוא ביטוי לחשיבות הגוברת שהרפובליקה האסלאמית מייחסת כיום לשימוש בעוצמה רכה במאמציה לבסס את עוצמתה ומעמדה, ובכלל זה במרחב הערבי. חלק מפעילותה הדתית-תרבותית נועד לסייע לה גם ביצירת מרחב השפעה שיוכל לשמש אותה למימוש יעדיה האסטרטגיים במזרח התיכון, לרבות התבססותה הצבאית. בראיית איראן, הרחבת ההשפעה הדתית-תרבותית היא אחד האמצעים למימוש תפיסת העומק האסטרטגי.

חשיבות העוצמה הרכה במדיניות האיראנית

מאז סוף העשור הראשון של המאה ה-21 ניכר עיסוק גובר בתפיסת העוצמה הרכה (קדרת נרם) באיראן. אנשי ממשל, בכירים במערכת הביטחון, חוקרים באקדמיה ועיתונאים מקיימים שיח ערני סביב תפיסה זו במסגרת דיון כולל בהקשר לעימות בין איראן למדינות המערב, ובראשן ארצות הברית, וליכולתה של איראן לקדם את מעמדה הבינלאומי ואת השפעתה

302 "השדאר שמח'אני: אז ברח'ורדה-אי שעארי וע'יר פעאל פ'רהיז כנים" [אזהרת שמח'אני: יש להימנע מעימותים רטוריים ופסיביים], פרארו, 13 במאי 2023.

האזורית באמצעים שאינם צבאיים. התפרקות ברית המועצות והמעבר לסדר עולמי חד-קוטבי הגבירו את הפופולריות של המושג עוצמה רכה בחקר היחסים הבינלאומיים. מושג זה נטבע על ידי הפרופסור האמריקאי מאוניברסיטת הרווארד, ג'וזף ניי. עוצמה רכה מיוחסת ליכולתן של מדינות לעשות שימוש באמצעים בלתי כוחניים כמו תרבות, ערכים, חינוך, מוסדות ממשל וכלכלה אטרקטיביים כחלק מעוצמתן הלאומית, לשם יצירת השפעה ושיתופי פעולה בעולם. זאת לעומת הפעלה מסורתית של משאבי עוצמה לאומית באמצעות כוח צבאי או כלכלי, כדי לאכוף את רצון של מדינות על שחקנים אחרים בפוליטיקה העולמית. לטענת ניי, מאז סוף המאה ה-20 גבר השימוש בעוצמה רכה מצד מעצמות עולמיות ובראשן ארצות הברית לשם מימוש השפעתן על אחרים, בשל העלות הגבוהה של שימוש בכוח צבאי.³⁰³

הרפובליקה האסלאמית אימצה באופן מסורתי אסטרטגיה ביטחונית לאומית המשלבת עוצמה רכה וקשה, משום שמנהיגיה האמינו בחשיבותם של הממדים המוסריים והרוחניים בהתנהלותן של מדינות.³⁰⁴ מכון המהפכה ח'ומיני ראה באסלאם הפוליטי, במעמד אנשי הדת ובעקרונות הג'האד, מות הקדושים (שהאדת), המאבק בדיכוי, האמונה העצמית, האחדות והעצמאות מרכיבים של עוצמה.³⁰⁵ בכנס שנערך באפריל 2009 תחת הכותרת: "הבסיג' והעוצמה הרכה" אמר מוחמד תולאא', נשיא המכללה הצבאית של הבסיג' כי ניתן למצוא ביטוי לעוצמה הרכה במחשבה המדינית האסלאמית ובניסיונה של המהפכה האסלאמית. האסטרטגיה האסלאמית, שאומצה על ידי שני מנהיגי הרפובליקה האסלאמית, כבסיס לניהול המדינה, מהווה ביטוי לעוצמה רכה בהיותה מבוססת על היבטים תרבותיים, מחשבתיים ורעיוניים.³⁰⁶

Joseph Nye, *Soft Power: The Means to Success in World Politics* (New York: PublicAffairs, 303 2004).

Michael Eisenstadt, "The Strategic Culture of the Islamic Republic of Iran: Religion, 304 Expediency, and Soft Power in an Era of Disruptive Change", MES Monographs, No. 7, November 2015, Middle East Studies at the Marine Corps University, p. 12.

305 מוחמד רחים עיוצי', עלי נואזני ופריבא עלי-מחמדי, "קדרת נרם ג'מהורי אסלאמי איראן וג'ריאנהא-י סיאסי שיעה ע'רב אסיה" [העוצמה הרכה של הרפובליקה האסלאמית של איראן והזרמים הפוליטיים השיעים במערב אסיה], **ג'אמעהשנאסי סיאסי ג'האן אסלאם**, גיליון 4, מהר 1395 [ספטמבר-אוקטובר 2016], מס' 9, עמ' 5.

306 "תפכר אנקלאב אסלאמי בסתר ברוז קדרת נרם" [מחשבת המהפכה האסלאמית היא הבסיס לעוצמה הרכה], בצירת, 23 באפריל 2009.

בדומה לתפיסות אסטרטגיות בתחום הצבאי-ביטחוני, בהן החתירה לעומק אסטרטגי וההגנה קדימה, שנועדו במידה רבה לספק מענה לתחושת האיום מצד הרפובליקה האסלאמית, גם תפיסת העוצמה הרכה אומצה בתגובה לאיום שאיראן חשה מצד יריבותיה, ובפרט מצד ארצות הברית. בראיית מנהיגי איראן ובראשם ח'אמנהאי, ארצות הברית עושה שימוש בעוצמה רכה במאמציה להרחיק את הצעירים האיראנים מהאידיאולוגיה המהפכנית, לערער את בסיס התמיכה העממית במשטר ולפגוע בלכידות החברתית של הרפובליקה האסלאמית.³⁰⁷ החשיפה הגוברת לתרבות המערב ולמודרניזציה הביאה לאימוץ אורח חיים מערבי, בעיקר בקרב הצעירים האיראנים, המתרחקים מערכי המהפכה ומאמצים אורח חיים מתירני יותר. צעירים רבים מבקשים למרוד בחוקי המשטר האסלאמי, בעיקר במרחב הפרטי, למשל באמצעות צריכת מוצרים מהמערב ותרבות מערבית, ומקיימים מסיבות מחתרטיות הרחק מעיני השלטונות. חדירת ההשפעה המערבית הסתייעה בהתרחבות השימוש בצלחות לוויין ובהמשך גם באינטרנט ובטלפונים הניידים. השפעה זו ניכרת במגוון תחומים, בהם מוזיקה, טלוויזיה, תרבות צריכה וסגנון חיים. בחלק מהמקרים צעירים רואים באימוץ סממני תרבות מערביים מעין מרד פרטי בחוקי המשטר האסלאמי.³⁰⁸

ח'אמנהאי הזהיר במספר הזדמנויות מפני השימוש הגובר מצד המערב בעוצמה רכה במטרה להחדיר רעיונות ותפיסות מערביים לרפובליקה האסלאמית. בעקבות המחאות שפרצו באיראן לאחר הבחירות השנויות במחלוקת לנשיאות בקיץ 2009, עודד ח'אמנהאי סטודנטים איראנים לחפש דרכים חדשות כדי להיאבק באויב ולשמר "גישה חיובית" בהתמודדות עם "חזית המלחמה הרכה".³⁰⁹ בספטמבר 2009 קרא ח'אמנהאי לקדם מדיניות למאבק נגד המערכה הרכה, המנוהלת מצד מעצמות זרות באמצעות האינטרנט ואמצעי תקשורת כגון ה-BBC בפרסית ו'קול אמריקה', במאמץ לערער את המוסר ואת הרוח הקולקטיבית של האומה האיראנית.³¹⁰ באוגוסט 2012 הדגיש מנהיג איראן כי ארצו ניצבת כבר 30 שנה בפני מלחמה רכה ולא בפני מלחמה צבאית. הוא ציין, כי במלחמה רכה ובמלחמה פסיכולוגית, שהיא אחד הענפים במלחמה הרכה, מטרתו של האויב אינה לתקוף, להשמיד את עמדות הצד השני או לכבוש שטחים, אלא לשנות את רצונותיו של

Eisenstadt, "The Strategic Culture", p. 12. 307

צימט, **איראן מבפנים**, עמ' 220-217. 308

309 "ביאנאת דר דידאר דאנשג'וואן ונח'בגאן עלמי" [הצהרות במפגש עם סטודנטים ומומחים מדעיים], אתר המנהיג העליון, 26 באוגוסט 2009.

310 Babak Rahimi, "Censorship and the Islamic Republic: Two Modes of Regulatory Measures for Media in Iran", *The Middle East Journal*, Vol. 69, No. 3 (Summer 2015), p. 374.

הצד השני.³¹¹ בראיית ח'אמנהאי, המלחמה הרכה נועדה לשלול מהמדינה את מרכיבי עוצמתה ואיבי איראן חותרים להפוך אותה לאומה חלשה וכנועה כדי להימנע מהצורך במלחמה קשה.³¹²

לנוכח ההכרה בסכנות הטמונות לאיראן מהעוצמה הרכה שבידי אויביה, לצד היכולת לנצלה לקידום השפעתה, ניתן דגש גובר מצד בכירים איראנים לצורך לחזק את עוצמתה הרכה של הרפובליקה האסלאמית. בפברואר 2011 הצהיר יועצו של המנהיג רזאא'י כי תם עידן המלחמה הקשה. הוא ציין כי בשונה ממלחמה קשה המתאפיינת בכיבוש שטחים, המלחמה הרכה מתבצעת באמצעות אמונות, ערכים, תרבות וסדרים חברתיים, וכי ככל שאיראן תתקדם בתחום זה היא תשפר את יכולותיה להתמודד עם סוג זה של מלחמה.³¹³ ביולי 2022 התייחס ח'אמנהאי לדרשות יום השישי במסגדים כאל אחד ממרכיבי העוצמה הרכה, והדגיש את חשיבותה כאמצעי להשפיע "על הלבבות ועל הרוח".³¹⁴ במפגש עם חניכי המכללות לקצינים הצהיר המנהיג כי המלחמות הפכו כיום למלחמות היברידיות, המשלבות מערכה קשה באמצעות כלי נשק לצד מערכה רכה באמצעות כלים מחשבתיים, תרבותיים ותודעתיים. הוא הדגיש את הצורך לשלב בין כלל האמצעים והשיטות הללו.³¹⁵ נשיא איראן חסן רוחאני הדגיש אף הוא את חשיבות העוצמה הרכה שבידי איראן. במפגש עם מפקדים במשמרות המהפכה בספטמבר 2013 אמר רוחאני כי המערב טועה לחשוב שהרפובליקה האסלאמית מחפשת הזדמנות לשליטה צבאית באזור, בשעה שעוצמתה נובעת מהדומיננטיות המחשבתית שלה באזור ולא מהנשק שברשותה.³¹⁶

311 "ביאנאת דר דידאר דאנשג'וין" [הצהרות במפגש עם סטודנטים], אתר המנהיג העליון, 6 באוגוסט 2012.

312 "ביאנאת דר דידאר פרמאנדהאן וכארכנאן נירוי הואא'י ופ'דאפנד הואא'י ארתש" [הצהרות במפגש עם מפקדים ועובדי חיל האוויר וההגנה האווירית של הצבא], אתר המנהיג העליון, 8 בפברואר 2016.

313 "סח'נאן מחסן רצ'אאי דר ברנאמה דירוז אמרוז פרדא" [דברי מחסן רצ'אאי בתוכנית אתמול, היום ומחר], אלף, 10 בפברואר 2011.

314 "ביאנאת דר דידאר אא'מה ג'מעה סראסר כשור" [הצהרות במפגש עם דרשני תפילות יום השישי ברחבי המדינה], אתר המנהיג העליון, 27 ביולי 2022.

315 "ביאנאת דר מאסם משתרכ דאנשאמוח'תגי דאנשג'וין דאנשאמה האי אפסרי נירוהאי מסלח" [הצהרות בטקסי הסיום המשותפים של הסטודנטים במכללות הקצינים של הכוחות המזוינים], אתר המנהיג העליון, 3 באוקטובר 2022.

316 "מתן כאמל סח'נאני דר דידאר פרמאנדהאן ספ'אה" [תוכנו המלא של נאום במפגש עם מפקדי משמרות המהפכה], אתר נשיא איראן, 13 בספטמבר 2013.

גם פרשנים איראנים הצביעו על חשיבותה הגוברת של העוצמה הרכה כאמצעי להרחבת השפעתה של איראן. באוגוסט 2007 פרסם היומון השמרני רסאלת מאמר מערכת תחת הכותרת "עוצמה רכה". במאמר הצביע העיתונאי והפרשן מוחמד דואמי על הצורך לחזק את השפעתה האזורית של איראן באמצעות עוצמה רכה. הוא גרס כי ארצות הברית חותרת להגביל את השפעתה הגוברת של איראן באמצעות מכירת אמצעי לחימה למדינות האזור הנתונות להשפעתה, בהן ישראל וערב הסעודית, כדי שיוכלו לבלום את איראן. אלא שארצות הברית שוגה מבחינה אסטרטגית בכך שהיא מתעלמת מן העובדה שעוצמתה של איראן, המאפשרת לה להרחיב את השפעתה האזורית, אינה נובעת מיכולותיה הצבאיות בלבד אלא גם מעוצמתה הרכה, שאינה ניתנת לריסון באמצעים צבאיים.³¹⁷ החוקרים עבדאללהאן וסבחאני-פר הצביעו אף הם על עוצמתה הרכה של הרפובליקה האסלאמית. לטענתם, אויבי איראן אינם מוטרדים מעוצמתה הצבאית או הכלכלית של איראן אלא מעוצמתה הרכה, המתבטאת בהיותה השראה ומודל חדש לניהול החברה והמדינה. המהפכה האסלאמית הוכיחה כי אמצעים צבאיים וכלכליים אינם מקורות עוצמה יחידים וכי דת, אידיאולוגיה ותקשורת יכולות לשמש מקורות עוצמה חשובים נוספים.³¹⁸ עבאס-עלי רהבר, מג'יד נג'אתפ'ור ומג'תבא מוסוי-נז'אד ראו במהפכה האסלאמית ביטוי לשימוש בעוצמה רכה כדי להשפיע על מדינות אחרות ללא איומים, וטענו כי העוצמה הרכה הטמונה במהפכה האסלאמית יכולה למלא תפקיד חשוב בהשפעה על מדינות מוסלמיות אחרות.³¹⁹

מרכיבי העוצמה הרכה כביטוי למורכבות הזהות האיראנית

בהתייחסותם לעוצמתה הרכה של איראן הצביעו דוברים וחוקרים איראנים על מרכיבים שונים המהווים חלק מעוצמה זו. בכנס על היסטוריה ולאומיות באיראן התייחס חוג'ת אל-אסלאם עלי יונסי, יועצו של הנשיא רוחאני לענייני מיעוטים, לחזון "איראן הגדולה" וטען כי התרבות, הציוויליזציה, הדת והרוח שלה משתרעות מגבול סין במזרח ועד המפרץ הפרסי

317 מוחמד דואמי, "קדרת נרם" [עוצמה רכה], רסאלת, 6 באוגוסט 2007.

318 מג'יד אמיר עבדאללהאן ומחמד ג'ואד סבחאני-פר, "תאת'יר דיפ'למאסי עמומי איראן דר לבנאן בר קדרת נרם ג'מהורי אסלאמי איראן" [השפעת הדיפלומטיה הציבורית של איראן בלבנון על עוצמתה הרכה של הרפובליקה האסלאמית של איראן], פאסדארי פרהנגי אנקלאב אסלאמי, כרך 4, מס' 9 [קיץ 1393], עמ' 71.

319 עבאס-עלי רהבר, מג'יד נג'אתפ'ור ומג'תבא מוסוי-נז'אד, "קדרת נרם, אנקלאב אסלאמי ובידארי אסלאמי" [עוצמה רכה, המהפכה האסלאמית וההתעוררות האסלאמית], פ'זהשהאי ראהברדי סיאסת, כרך 4, מס' 14, 1394 [2015], עמ' 10.

במערב, מצפון תת־היבשת ההודית בדרום ועד צפון הקווקז בצפון.³²⁰ מוחמד פרהאדי, בכיר בזרוע הבסיג' של משמרות המהפכה, פירט מספר מרכיבים הנכללים בעוצמה הרכה שבידי איראן. מרכיב ראשון הוא עברה ההיסטורית של איראן, שניצבה לאורך השנים בפני מתקפות מצד זרים והפגינה התנגדות ואומץ לב. הוא ציין כי אפילו המונגולים, שהצליחו לכאורה להביס את איראן, השתלבו בסופו של דבר בתרבות האיראנית. מרכיב שני הוא מעמדה האסטרטגי של איראן באזור, שאפשר לה לבסס קשרים עם מדינות שונות ולהשפיע רבות על מדינות אחרות. מרכיב שלישי הוא השפה הפרסית, הנמצאת בשימוש לא רק באיראן אלא גם בטג'יקיסטן, באפגניסטן ובחלקים מהודו, מפקיסטן ומטורקיה. מרכיב רביעי הוא המהפכה האסלאמית, המהווה חלק מעוצמתה הרכה של איראן מכיוון שהרעיונות שהועלו על ידה, כגון עוינות לדיכוי ושאפיפה לצדק, משכו אליהם את עמי העולם. מרכיב אחרון הוא מרחב הציוויליזציה האיראנית, המשתרע מסין וקשמיר ועד טורקיה.³²¹

מחמד־רזא מאילי ומרים מטיעי הציעו שלושה מרכיבים מרכזיים של עוצמה רכה, שיכולים לשמש את איראן על מנת לחזק ולשפר את מעמדה האזורי: ידע בתחומים מגוונים כגון טכנולוגיה צבאית, סייבר, רפואה, תחבורה, תקשורת וכדומה;³²² תרבות, ובכלל זה הפצת השפה הפרסית, הקמת מרכזים לחקר התרבות, קיום תערוכות וכנסים, חילופי סטודנטים, חיזוק מרכזי תרבות מחוץ לאיראן וקידום דיאלוג דתי;³²³ ואידיאולוגיה, כלומר הפצת ערכים ותפיסות אידיאולוגיות המאפיינות את הרפובליקה האסלאמית, בהם שלילת ההגמוניה המערבית, תפיסת הצדק ומקומה של הדת בניהול ענייני המדינה ובמדיניות החוץ.³²⁴ גם ההבר, נג'אתפ'ור ומוסוי־נ'אד פירטו מקורות מגוונים של עוצמה רכה המנוצלים על ידי איראן לביסוס השפעתה האזורית, ובכלל זה: זהות אסלאמית, אידיאולוגיה פוליטית ורעיונות

320 "עלי יונסי: מרזהא'י מא מצנועי אסת ונפוד' פרהנגי איראן בזרגר אז אין מרזהאסת" [עלי יונסי: הגבולות שלנו מלאכותיים והשפעתה התרבותית של איראן גדולה יותר מגבולות אלה], סוכנות הידיעות מהר, 9 במארס 2015.

321 מוחמד פרהאדי, "קדרת נרם ג'מהורי אסלאמי איראן" [העוצמה הרכה של הרפובליקה האסלאמית של איראן], הבלוג <http://basijblog.parsiblog.com> / 2 בפברואר 2018.

322 מחמד־רזא מאילי ומרים מטיעי, "קדרת נרם דר סיאסת ח'ארג' ג'מהורי אסלאמי איראן" [העוצמה הרכה במדיניות החוץ של הרפובליקה האסלאמית של איראן], **מטאלעאת רואבט בין אלמלל**, כרך 9, מס' 35, 1395 [2016], ע"ע 198-199.

323 שם, עמ' 199-201.

324 שם, עמ' 201-203.

המבוססים על התנגדות למשטרים רודניים ואנטי-אסלאמיים, מות קדושים (שהאדת), מאבק בציונות וכינון מזרח תיכון אסלאמי כתחליף לסדר פוליטי אזורי בהשפעת המערב.³²⁵ המשותף להגדרות השונות של מקורות העוצמה הרכה שבידי איראן הוא בהתייחסות למרכיבים שונים בזהות הלאומית האיראנית. מורכבות הזהות האיראנית ניכרת היטב גם בעוצמה הרכה שאיראן מממשת במסגרת מאמציה להרחיב את השפעתה האזורית, וכוללת הן מרכיבים דתיים-אסלאמיים והן מרכיבים לאומיים-תרבותיים איראניים. כפי שפורט בפרק המבוא, קיים מתח בין מוקד ההזדהות הפרסית הלשונית-אתנית לבין מוקד ההזדהות האסלאמית-שיעית. מנהיג המהפכה ח'ומיני שלל את הלאומיות כאידיאולוגיה לגיטימית והעמיד את האסלאם כבסיס הבלעדי לזהותה של איראן. עם זאת, כפי שהראה מאיר ליטבק, בחלוף השנים אימצה הרפובליקה האסלאמית את הלאומיות ואף יצרה לאומיות אסלאמית מודרנית. המתח בין שני מוקדי ההזדהות בזהות האיראנית לא נעלם, אך בחלוף השנים הוא הוביל לסינתזה: לאומיות דתית המדגישה את מרכזיות האסלאם כגורם תרבותי דומיננטי ומשלבת יחדיו היבטים של התרבות הקדם-אסלאמית וזו האסלאמית. חרף עוינותו של המשטר האסלאמי לחילוניות הבוטה של המשטר הפהלי והסתייגותו ממאמצי המשטר הישן להדגיש את עברה הטרומ-אסלאמי של איראן, אימצה הרפובליקה האסלאמית את הנרטיב הלאומי, אף אם הציגה אותו לעיתים בלבוש אסלאמי.³²⁶

המשך קיומן של מסורות טרום-אסלאמיות ברפובליקה האסלאמית, כגון ראש השנה הפרסי (נורוז) ומסורת צ'הארשנבה סורי – טקס מסורתי שנחוג לצורך סילוק הרע ערב ראש השנה ומתקיים ביום רביעי האחרון של השנה – מעיד על עוצמתו של המרכיב הלאומי-תרבותי בזהות האיראנית. האיראנים גאים במורשתם ההיסטורית והתרבותית ונכונים להיאבק בכל ניסיון לערער על זהותם הלאומית-תרבותית. דוגמה לכך ניתן למצוא בתגובות הזעם שהתעוררו באיראן בנובמבר 2010, בעקבות הפצת סרטון יוטיוב שתיעד את נאומו של מזכ"ל חזבאללה. בנאום הצהיר נצראללה ששורשיה של איראן הם ערביים ולא פרסיים, ושאינו בנמצא באיראן דבר הנקרא "פרסי" או "ציוויליזציה פרסית", אלא רק ציוויליזציה אסלאמית ודתו הערבית של הנביא מוחמד. הוא טען שגם מכונני המהפכה האסלאמית היו ממוצא ערבי, ואף המנהיג ח'אמנהאי נושא תואר 'סייד', המעיד על מוצאו משושלת

325 רהבר, נג'אתפ'ור ומוסוינז'אד, "קדרת נרם, אנקלאב אסלאמי", עמ' 19-26.

326 מאיר ליטבק, "הלאומיות באיראן מהפלה לרפובליקה האסלאמית", **זמנים – רבעון להיסטוריה**, גיליון 143, עמ' 24-37.

ערבית של צאצאי הנביא.³²⁷ הפצת הסרטון עוררה סערה בקרב גולשים איראנים באינטרנט ותגובות זועמות מצד בלוגרים איראנים. אחד הבלוגרים כתב בתגובה לדברי נצראללה שהם משקפים את המציאות שבה האומה האיראנית, התרבות האיראנית, הציוויליזציה האיראנית ומשאביה של איראן שבויים בידי זרים.³²⁸ התחושות הלאומיות האיראניות מתורגמות לעיתים לגילויי גזענות, בייחוד כלפי הערבים. במקרים שבהם התעוררה מתיחות בין איראן לשכנותיה הערביות נרשמו לא אחת גילויי גזענות והסתה באמצעי התקשורת וברשתות החברתיות באיראן. גילויים אלה אינם רק תוצר של חילוקי דעות על בסיס פוליטי בין איראן לשכנותיה, שכן הם מונעים גם מתחושת עליונות אתנית ותרבותית. אימוץ האסלאם על ידי האיראנים לא הפיג את המתיחות שהתקיימה ביניהם לבין הערבים, ואף הביא להחרפת המאבק ביניהם ולהתגברות התחרות התרבותית,³²⁹ אשר מציבה בפני איראן מגבלה יסודית בבואה לבסס את עצמה כגורם כוח משמעותי במרחב הערבי. כמדינה בעלת רוב פרסי היא נתפסת גם בעיני בעלות בריתה בעולם הערבי כגורם זר, הנוהג באופן מתנשא ולעיתים אף גזעני כלפי שכניו הערבים. כך למשל, מחקרה של חנין ע'דאר חשף באמצעות ראיונות עם לוחמי חזבאללה בסוריה את משבר האמון בין הארגון לבין מפקדי משמרות המהפכה בסוריה שהתייחסו, לטענת הלוחמים, בזלזול ובהתנשאות לעמיתיהם הלבנונים ולשיעים האחרים הפועלים בחסותם במדינה.³³⁰

מאמצים איראניים לקירוב בין שיעים לסונים

מאז כינונה ב-1979 נקטה הרפובליקה האסלאמית מדיניות רשמית, שנועדה לגשר על הפער בין שיעה וסונה והטיפה לאחדות מוסלמית ולהתקרבות בין שתי האסכולות האסלאמיות. עוד לפני המהפכה הטיף ח'ומיני לאחדות אסלאמית נגד האימפריאליזם המערבי וקרא לסונים ולשיעים לזנוח את חילוקי הדעות ביניהם. יתר על כן, כדי לספק לגיטימיות היסטורית לתפיסת שלטון חכם ההלכה, הוא הציג את הח'ליפות הסונית כעדות לקיומה הנמשך של

327 "סח'נאן בחת' בראנג'יז דביר כל חזבאללה דר בארה תמדן איראני" [נאום מעורר מחלוקת של מזכ"ל חזבאללה בנוגע לציוויליזציה האיראנית], BBC בפרסית, 8 בנובמבר 2010.

328 "חסן נצראללה בא תמאם בישעוריש פהמיד כה איראן בה גרוגאן גרפתה שדה אסת" [חסן נצראללה, עם כל חוסר ההכרה שלו, הבין שאיראן נלקחה כבת ערובה], הבלוג greenmanifesto.wordpress.com, 7 בנובמבר 2010. <http://tinyurl.com/mvjwjeet>

Shirin T. Hunter, "Iran and the Arab World", in: Miron Rezun (ed.), *Iran at the Crossroads: Global Relations in a Turbulent Decade* (Taylor & Francis, 1990), p. 98.

Hanin Ghaddar, "Hezbollah-Iran Dynamics: A Proxy, Not a Partner", Policy Watch, no. 330 3104, 12 April 2019, The Washington Institute for Near East Policy.

ממשלה אסלאמית לאחר מות הנביא. הוא אף שיבח את שני הח'ליפים אבו־בכר ועומר על שמירת הדוגמה האישית של הנביא, אם כי הוסיף שהם טעו בעניינים אחרים.³³¹ באוקטובר 1979 פרסם ח'ומיני פסק הלכה שהתיר לעולי רגל איראנים להתפלל מאחורי אימאם סוני במכה ובמדינה. באותה שנה נאסר על פרסום כתבים שיעיים הכוללים קללות נגד שלושת הח'ליפים הראשונים, ובינואר 1982 השיקה איראן את 'שבוע האחדות' השנתי בשבוע שבו מצוין יום הולדתו של הנביא מוחמד, ואת הוועידה הבינלאומית השנתית סביב רעיון האחדות המוסלמית בהשתתפות אנשי דת סונים ושיעים מאיראן וממדינות אחרות.³³² בעקבות מותו של ח'ומיני ביוני 1989 הגביר ח'אמנהאי את המאמצים לפנות לסונים. כבר ב־1989 הוא הצהיר שעיסוק היתר בוויכוחי העבר מסכל את האחדות המוסלמית. "העבר הוא עבר, ולא ניתן לעשות דבר בעניין זה, אך המוסלמים צריכים להתמקד בחובותיהם בפני האל בהווה אם הם רוצים להשיג אחדות".³³³ ככל שהשסע השיעי־סוני העמיק הלן ח'אמנהאי על כך שבמקום לקדם אחדות המוסלמים נאבקים בינם לבין עצמם, וטען כי חילוקי הדעות בקרב העולם המוסלמי נכפו על ידי האימפריאליסטים בהובלת ארצות הברית וישראל, שידעו כי אם האומה המוסלמית הייתה מאוחדת, היא הייתה כובשת את העולם.³³⁴ החל מראשית שנות ה־90 הקימו השלטונות האיראניים ארגונים שעודדו את הרעיון של אחדות האסכולות האסלאמיות, ובראשם האגודה לקירוב בין האסכולות האסלאמיות (מג'מע ג'האני תקריב מד'אהב אסלאמי), שפעלה משנות ה־40 עד שנות ה־60 בהנהגת מצרים, והוקמה מחדש ב־1990 בלשכת מנהיג איראן.³³⁵ אגודה זו, הפועלת לצד אגודת אהל אל־בית, מקיימת שורה של פעילויות דתיות, למשל כינוס ועידות המעודדות הידברות בין מוסלמים סונים ושיעים וארגון תוכניות למוסלמים סונים ללמוד אסלאם במכללות הדתיות בקום.

Meir Litvak, *Know Thy Enemy: Evolving Attitudes towards "Others" in Modern Shi'i Thought and Practice* (Leiden: Brill, 2021), pp. 117-118. 331

Wilfried Buchta, "The Failed Pan-Islamic Program of the Islamic Republic: Views of the Liberal Reformers of the Religious Semi-Opportunity", in: Keddie & Matthee, pp. 281-283. 332

Litvak, *Know Thy Enemy*, p. 121. 333

שם. 334

Wilfried Buchta, "Tehran's Ecumenical Society (Majma' al-Taqrib): A Veritable Ecumenical Revival or a Trojan Horse of Iran?", in: Werner Ende & Rainer Brunner (eds.), *Twelver Shia in Modern Times: Religious Culture and Political History* (Leiden: Brill, 2001), pp. 333-353. 335

בשנים האחרונות קיימו ראשי האגודה לקירוב בין האסכולות ביקורים בסוריה ובעיראק במטרה לקדם דיאלוג בין סונים לשיעים. ביולי 2016 הגיע מזכ"ל האגודה איתאללה מוחסן אראכי לביקור בסוריה, שבמהלכו נפגש עם בכירים סורים וביקר במרכזי דת אסלאמיים. בפגישה עם ראש ממשלת סוריה עמאד מוחמד דיב ח'מיס אמר איש הדת הבכיר כי הציג בפניו שר ההקדשים הסורי הצעה להרחבת האחדות האסלאמית בסוריה באמצעות הקמת מסגרות לדיאלוג בין אנשי דת מוסלמים שיעים וסונים, לשם קירוב בין האסכולות השונות באסלאם. כמו כן סיכמו השניים על הרחבת שיתוף הפעולה בין האגודה לקירוב בין האסכולות באסלאם למשרד ההקדשים הסורי.³³⁶ באפריל 2021 הגיע מזכ"ל האגודה חוג'ת אל-אסלאם חמיד שהריארי לביקור בעיראק, שבמהלכו נפגש עם אנשי דת, פוליטיקאים ובכירים מקומיים. בפגישה עם איש הדת השיעי הבכיר איתאללה שיח' מהדי כרבלאי קרא שהריארי לדיאלוג בין אנשי דת סונים ושיעים לשם קידום אחדות מוסלמית. זאת לנוכח המאמצים מצד אויבי המוסלמים לפצל בין מדינות האסלאם. בפגישה עם ראשי שבטים ובכירים בעיר כרבלא אמר איש הדת השיעי כי ארצות הברית והציונות ניסו לפצל את עיראק באמצעות יצירת פילוג בין הקבוצות השונות במדינה, אך העם העיראקי הכשיל את מאמציהם בזכות אחדותו.³³⁷ המערכה ההסברתית בהובלת שלטונות איראן נועדה לקדם את האידיאל של הרמוניה אסלאמית. מאמרים בפרסית, בערבית, באורדו ובאינדונזית, ספרים, אתרי אינטרנט ושלטי חוצות העבירו את המסר כי הסונה והשיעה הן אחיות תאומות, וכי ההבדלים בין האסכולות הם טכניים ואינם משמעותיים.³³⁸

גל המחאה שפקד את העולם הערבי מינואר 2011 כוון במקורו נגד המשטרים הערביים הכושלים. ואולם מספר תהליכים בזמנים העניקו לטלטלה הערבית אופי של עימות עדתי אלים בין הרוב הסוני למיעוט השיעי. מסגור העימותים השונים כמאבק סוני-שיעי פגע במאמציה של איראן להתבסס כמנהיגת עולם האסלאם בהסכמתו של הרוב הסוני. לאיראן היה ברור כי המציאות הדמוגרפית באזור של רוב סוני ומיעוט שיעי אינה בת-שינוי,

336 "איתאללה אראכי: דולת סוריה בה נשר צחיח אסלאם בפ'רדאזנד" [ממשלת סוריה צריכה להפיץ את האסלאם הנכון], סוכנות הידיעות ח'ברגזארי דאנשג'ו, 27 ביולי 2016.

337 "וחדת מלתהא-י איראן ועראק בראי מקאבלה בא צ'אלשהא-י פרארוי ג'האן אסלאם" [אחדות העמים באיראן ובעיראק לשם מאבק עם האתגרים שבפתח עולם האסלאם], סוכנות הידיעות אירנ"א, 9 באפריל 2021.

338 Ze'ev Maghen, "Unity or Hegemony? Iranian Attitudes to the Sunni-Shi'i Divide", in: Ofra Bengio & Meir Litvak (eds.), *The Sunna and Shi'a in History: Division and Ecumenism in the Muslim Middle East* (New York: Palgrave Macmillan, 2011), p. 184.

ולכן פתרון צבאי של העימותים העדתיים אינו ישים. לפיכך נקטו השיעים ואיראן בראשם שתי דרכי פעולה המשלימות זו את זו, שנועדו להחליש או לעמעם את האופי העדתי של העימותים ולבנות גשרים אל הזרם המרכזי באסלאם הסוני. המהלך הראשון העלה על נס את האחדות האסלאמית – הסונית־שיעית – נגד אויבי האסלאם החיצוניים והפנימיים, ובראשם ארצות הברית וישראל. קו הפעולה השני הציג את הוואהבים ואת הארגונים הסלפיים־ג'האדיסטיים כאחראים לשפיכות הדמים הפנים־אסלאמית כאויב המשותף של האסלאם הנכון, המשותף לסונים המתונים ולשיעים, וכמי שפועלים בשירותם של האויבים החיצוניים. כחלק ממדיניות זו כינסה איראן מאז פרוץ הטלטלה הערבית ועידות אסלאמיות לקירוב בין הזרמים האסלאמיים, שבהן נכחו מאות אנשי דת, רובם סונים, מעשרות מדינות שונות.³³⁹

המנהיג ח'אמנהאי הדגיש במספר הזדמנויות כי הרפובליקה האסלאמית מונעת מתוך אמונה בסולידריות האסלאמית ומחויבת לתמוך ב"מדוכאים" בכל מקום שבו יהיו. הוא התגאה בעובדה שבתמיכתה במדוכאים איראן אינה מתייחסת להשתייכותם העדתית, והיא מגישה אותו סיוע לאחים השיעים בלבנון ולאחים הסונים בעזה.³⁴⁰ בכירים איראנים נוספים העבירו מסרים דומים. בנאום בוועידת האחדות האסלאמית הבינלאומית, שהתקיימה בטהראן בדצמבר 2015, דחה הנשיא רוחאני את הטענות בנוגע להיווצרותו של "סהר שיעי" בהובלה איראנית במזרח התיכון, ואמר כי מבחינת איראן אין "סהר שיעי" ו"סהר סוני" אלא רק "ירח אסלאמי", וכי היא תומכת באחדות כלל־אסלאמית. הוא טען כי למוסלמים יש רק זהות אחת והיא הזהות האסלאמית.³⁴¹ נציג המנהיג במשמרות המהפכה חוג'ת אל־אסלאם עלי סעידי אמר בריאיון עיתונאי כי איראן אינה חותרת לשליטה שיעית בעולם, אלא פועלת בשם האסלאם כולו. הוא ציין כי ח'ומיני וח'אמנהאי מעולם לא דגלו בתפיסות שיעיות פרטיקולריות, ובהתאם לכך תומכת איראן הן בחמאס והן בחזבאללה.³⁴² מפקד כוח קודס סולימאני הצהיר אף הוא כי איראן חותרת לסולידריות ולאחווה בין הסונים לשיעים, וכי מעולם לא פעלה להמרת סונים לשיעה. הוא האשים את אויביה של איראן

339 מאיר ליטבק, "איראן, השיעה והטלטלה הערבית: התגובה האידיאולוגית", **עדכן אסטרטגי**, כרך 24, גיליון 1, המכון למחקרי ביטחון לאומי, ינואר 2021, עמ' 62-63.

340 ליטבק, "איראן, השיעה והטלטלה", עמ' 62.

341 "מא הלאל שיעה וסני נדארים, מא יכ בדר אסלאמי דארים" [אין לנו סהר שיעי וסוני, יש לנו ירח אסלאמי], משרק ניוז, 27 בדצמבר 2015.

342 "סעידי: מרזהאי אנקלאב אסלאמי דר באב אלמנדב אסת" [סעידי: גבולות המהפכה האסלאמית הם בבאב אל־מנדב], משרק ניוז, 9 ביוני 2015.

בהקמת הארגונים הסוניים הרדיקליים כדי להכניע את איראן והשיעה.³⁴³ בנאום לרגל 'יום המסגד העולמי' טען סולימאני כי איראן אינה מסייעת לפלסטין בשל "אינטרסים שיעיים", וכי היא לא תתמוך בפלסטינים שיצהירו על עצמם שהם שיעים, מכיון ש-99.99 אחוזים מהפלסטינים הם סונים.³⁴⁴

המאמץ להציג את חילוקי הדעות התיאולוגיים בין הסונים לשיעים כסוגיות היסטוריות בעיקרן, שחשיבותן פחותה בהווה, חייב הערכה מחודשת של מספר עקרונות יסוד בשיעה, וכן פעולה לביטול מספר פרקטיקות דתיות פופולריות שעוררו את זעמם של הסונים במשך מאות שנים. כחלק מהשאפה לשכך את העוינות העדתית הגביר ח'אמנהאי את המאמץ שבו החל שנים קודם לכן – להביא לביטולם הסופי של טקסי ה"התנערות" והקללות, שהשיעים קיימו בימי שישי כנגד שלושת הח'ליפים הראשונים באסלאם, הנחשבים בעיניהם כמי שגזלו מעלי, חתנו ובן-דודו של הנביא מוחמד, את ירושת הנביא.³⁴⁵ כמו כן פעלו לשכתו של ח'אמנהאי ואנשי דת בכירים להרגעת חששותיהם של שיעים מן השורה מכך שהמסטר פועל לאימוץ עיקרי האמונה הסוניים, וכן חשדות מצד סונים כאילו הדיבורים על אחדות מסתירים שאיפה שיעית להמיר את דתם של הסונים לשיעה. הדוברים השיעים השונים הדגישו כי כל קבוצה צריכה לשמור על זהותה, וכי כל סוני הרוצה להפוך לשיעי צריך לעשות זאת רק בעקבות לימוד ודיון למדני.³⁴⁶

המאמץ מצד הרפובליקה האסלאמית לטשטש את השסע הסוני-שיעי ניכר גם במהלך המלחמה בעזה. הוא נועד למנוע פגיעה במאמציה של איראן לגייס את תמיכת דעת הקהל המוסלמית והערבית במערכה נגד ישראל ולהתמודד עם התנגדות אפשרית מצד סונים ושיעים לתמיכתה בפלסטינים, ובפרט בחמאס. מאז פרוץ המלחמה בעזה טענו בכירים איראנים כי הגברת האחדות בין שיעים וסונים תחזק את עולם האסלאם. כך למשל טען חוג'ת אל-אסלאם אחמד באוקאר, ראש הלשכה של נציגי המנהיג לענייני סונים כי ככל שהדיאלוג בין סונים לשיעים יתרחב, הדבר יעלה את עולם האסלאם על מסלולו הנכון. שגריר איראן בלבנון מוג'תבא אמיני אמר בריאיון עיתונאי כי תמיכת קבוצות ההתנגדות בחמאס מעידה על האחדות בין השיעים לסונים. הוא ציין כי הן הסונים והן השיעים מאמינים

343 "סרדאר קאסם סלימאני: המוארה ג'אן מא ספ'ר סניהא בודה אסת" [סרדאר קאסם סלימאני: חיינו תמיד הוקדשו להגנה על הסונים], **דניא'י אקתצאד**, 14 במארס 2016.

344 "סרדאר סלימאני: בא ח'טר פתנה מד'הבי דר דאח'ל מואג'הים" [סרדאר סלימאני: אנו ניצבים בפני סכנה של מלחמת אחים דתית מבפנים], פרדא ניוז, 20 באוגוסט 2017.

345 ליטבק, "איראן, השיעה והטלטלה", עמ' 63.

346 שם, עמ' 64.

בתרבות המהדויות (האמונה בשובו של המהדי) חרף חילוקי דעות פרשניים. לדבריו, פעולות חמאס נתמכות על ידי כלל קבוצות ההתנגדות, לרבות איראנים, סורים, לבנונים, תימנים ועיראקים, והדבר מעיד על האחדות בין שיעים לסונים. הוא הוסיף כי האחדות בין שיעים וסונים נגד ישראל הייתה מעמודי התווך המחשבתיים של מכון המהפכה, איתאללה ח'ומיני.³⁴⁷

עוצמה רכה איראנית מול השיעים

חרף המאמצים לקדם אחדות שיעית-סונית, לא שינתה הרפובליקה האסלאמית את זהותה השיעית, כפי שהדבר ניכר גם בחוקת איראן, הקובעת כי השיעה התריעשרית היא דת המדינה ואחד הקריטריונים למועמדים לתפקיד מנהיג איראן או נשיא הרפובליקה, וכן ביחס המפלה מצד הרפובליקה האסלאמית כלפי המיעוט הסוני במדינה. גם אנשי דת שיעים הלינו על היחס הדוגמטי מצד חלקים בממסד הדתי השיעי כלפי הסונים. כך למשל טען איש הדת השיעי נעמתאללה צאלחי נג'פאבאדי במאמרו 'אחדות אסלאמית' משנת 1985, שנאסר לפרסום על ידי הממסד הדתי בקום זמן קצר לאחר פרסומו, שמעט מאוד נעשה באיראן כדי ליצור אקלים ידידותי בין השיעים והסונים. הוא טען כי האווירה התרבותית והרוחנית בקום לאחר המהפכה עודנה מתאפיינת במידה רבה של דוגמטיות וקיצוניות, וכי אנשי דת שיעים רבים ממשיכים לראות בסונים טמאים (נג'ס) ומסרבים להכיר בהם כמוסלמים שווים.³⁴⁸ גם טקסי הקללות נגד הח'ליפים הראשונים נמשכו בקרב מאמינים פשוטים חרף מאמצי השלטונות למנוע אותם.³⁴⁹

אף כי איראן לא הגבילה את מאמציה למוסלמים שיעים ולא התנתה את הסיוע שהגישה לתנועות ולארגונים אסלאמיים בעולם בנכונותם לאמץ את האסלאם השיעי, היא נתנה עדיפות לביסוס מעמדה והשפעתה בקרב שיעים. זאת ועוד, חלק מפעילות ההסברה שלה, שכוונה למוסלמים סונים, כללה ניסיונות ליצור זיקה לאסלאם השיעי. כך למשל, במהלך מבצע עופרת יצוקה בשלהי 2008 ובראשית 2009 ביקשו חוגים שמרניים באיראן לקשור בין מאבק הפלסטינים בעזה לימי האבל על מות הקדושים של האימאם חוסיין בקרב כרבלא במאה השביעית (תאסועא ועאשורא), שצוינו במקביל למבצע. לסיפור העאשורא יש תפקיד מרכזי בטיפוח תרבות ההקרבה העצמית באיראן, וציון ימי האבל בעיצומה

347 רז צימט, "מאמצים איראנים לטשטש את השסע השיעי-סוני על רקע המלחמה בעזה", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 2 בדצמבר 2023, עמ' 4-2.

348 Buchta, "The Failed Pan-Islamic Program," pp. 287-288.

349 Litvak, *Know Thy Enemy*, p. 127.

של הלחימה הקנה לאירועים בעזה משמעות סמלית דתית מיוחדת שנוצלה היטב על ידי פוליטיקאים בכירים, אנשי דת ואמצעי תקשורת במדינה. רפסנג'אני, למשל, התייחס בדרשת יום שישי באוניברסיטת טהראן לאירועי אותם הימים בעזה, ועשה הקבלה ביניהם ובין הטבח שביצעו בני שושלת בית אומיה באמאם חוסיין ובתומכיו. האירועים בעזה, אמר רפסנג'אני, מייצגים את מהותו של הג'האד שמטרתו להיאבק נגד הרשע, והאויב הציוני הוא רע כמו אויבו של האימאם חוסיין ואף רע ממנו. ברומזו למדינות ערב המתייצבות לצידה של ישראל השווה רפסנג'אני את התומכים במתקפה בעזה לאלה שהתייצבו לצד הח'ליפה האומיי יזיד בקרב כרבלא.³⁵⁰ גם לאחר שחלפו ימי העאשורא המשיכה איראן במאמצים ליצור זיקה בין הפלסטינים ובין השיעה. במאמר שפורסם בכמה אתרי אינטרנט המזוהים עם הזרם השמרני באיראן נטען כי הדת והאמונות של חמאס והפלסטינים קרובות לאסלאם השיעי. זאת מכיוון שרוב הפלסטינים משתייכים לאסכולה השאפעיית באסלאם הסוני, הנחשבת לקרובה ביותר מבין ארבע האסכולות באסלאם לשיעה בשל הכבוד שהיא רוחשת לצאצאי בית עלי. במאמר נמנו מסגדים ברצועת עזה ובגדה המערבית הנקראים על שם אישים מרכזיים באסלאם השיעי, בין היתר: עלי בן אבו־טאלב, פאטמה אלזהראא' אשתו של עלי וחוסיין בן־עלי. כמו כן צוטטו במאמר דבריו של איתאללה מורתזא מוטהרי, מהוגיה הבולטים של המהפכה האסלאמית, אשר דחה בנאום שנשא ב־1970 את הטענות שלפיהן הפלסטינים הם אויבי השיעה.³⁵¹

מסרים דומים הופיעו בתקשורת האיראנית גם במהלך המלחמה בעזה. במאמר פרשנות פרי עטו של איש הדת חוג'ת אל־אסלאם חמיד־רזא ע'ריב רזא, שהתפרסם באתר החדשות קודס אונליין תחת הכותרת: "עובדות על דתם של תושבי פלסטין: נאצבים [כינוי שיעי לאויבם של האמאם השיעי הראשון, עלי בן אבו־טאלב, וצאצאיו] או שאפעים?" נכתב כי רוב תושבי פלסטין הם שאפעים וכי מייסד האסכולה השאפעיית עצמו, אבו־עבדאללה מחמד אבן אדריס שאפעי, נולד בעזה. לטענת איש הדת השיעי, ההכרזה כי מוסלמי המשתייך לאסכולה דתית אחרת הוא כופר נועדה להחליש את העולם המוסלמי. לטענת איש הדת, אנשי הדת השיעים הבכירים ("מקורות החיקוי") מעולם לא הגדירו את הפלסטינים כנאצבים וקראו להגן על המוסלמים בפלסטין מפני הציונים. בהתייחסו לדתם של הפלסטינים טען ע'ריב רזא כי פלסטינים רבים מעניקים לילדיהם שמות של בני משפחת הנביא (אהל אל־בית), וכי בעזה ובגדה המערבית פועלים מסגדים הנקראים על שם עלי, חסין ופאטמה, ובהם:

350 צימט, "לאומיות, אסלאם שיעי", עמ' 90.

351 שם.

מסגדים על שם עלי בן אבו־טאלב בעזה ובחוארה, מסגדים על שם חסין בן עלי בעזה ובחברון ומסגדים על שם פאטמה בטול כרם ובשכם. הוא ציין כי דוקטרינת המהדוֹיִת מילאה תפקיד מרכזי במהלך האינתיפאדה השנייה כדרך לגיוס לוחמים נגד הציונות. כך למשל נצ'אל פרחאת, מהפעילים המרכזיים בזרוע הצבאית של חמאס, שעסק בייצור רקטות קסאם בעזה ונהרג ב־2003, התייחס בצוואתו לשובו הצפוי של המהדי ביום הדין. איש הדת השיעי מאוניברסיטת אצפהאן, חוג'ת אל־אסלאם חמזה עלי בהראמי, מתח אף הוא ביקורת על אלה המציגים את חמאס כאויבי השיעה. בכנס שהתקיים בשיתוף פעולה עם ארגון הבסיג' של המרצים במחוז אצפהאן תחת הכותרת "האם חמאס היא תנועה סלפית־נאצבית?" טען בהראמי כי היחידים שראויים לכינוי הגנאי "נאצבים" הם קבוצת תומכיו של מעאויה, הח'ליפה הראשון משושלת בית אומיה, שסירבו לקבל את עלי בן אבו־טאלב בתור הח'ליפה הרביעי באסלאם. לעומת זאת כלל המוסלמים הסונים, לרבות תנועת האחים המוסלמים, מכירים בח'ליפות של עלי ורוחשים כלפיו כבוד. הוא הוסיף כי האחים המוסלמים מדגישים את הג'האד נגד הציונות וארצות הברית ואינם מפגינים עוינות כלפי השיעים. זאת בשונה מדאע"ש, שאינו מבחין בין חמאס לישראל ומחשיב את שניהם ככופרים. עוד ציין בהראמי כי מייסד האסכולה השאפעיית הואשם על ידי חסידי האסכולה החנבלית הקיצונית באהדה כלפי השיעים, ומשום כך נאלץ לברוח מעיראק למצרים. הוא אף שימש מקור חשוב לכתיבה מאוחרת נגד תפיסתם הקיצונית של הוואאבים בערב הסעודית.³⁵²

בשנים האחרונות הרחיבה איראן את פעילותה בתחום הדת והתרבות בעיראק ובסוריה, והיא משקיעה מאמצים רבים להפצת תורתה השיעית. בין היתר משקיעה איראן מאמצים בהרחבה ובבניית מסגדים בערים הקדושות לשיעה בעיראק, נג'ף וכרבלא, המשמשות יעדים מרכזיים לעולי רגל מרחבי העולם. כך למשל הושקעו מאות מיליוני דולרים בפרויקט לפיתוח ולהרחבת קבר האימאם חוסיין בכרבלא. חסן פלארכ, העומד בראש 'המטה לשיפוץ המקומות הקדושים', מוביל את הפרויקט שהוקם בהנחיית מנהיג איראן ומנוהל באמצעות אנשי משמרות המהפכה, במטרה לשפץ את המקומות הקדושים לשיעה בעיראק ובסוריה.³⁵³ גם בסוריה מעורבת איראן בשיקום המקומות הקדושים לשיעה שנפגעו במלחמת האזרחים, ובראשם מתחם קבר א־סיידה זינב בפאתיה הדרומיים של דמשק. בשנים האחרונות רכשה איראן בתים רבים באזור המתחם. העצמת האתרים הללו, עידוד התיירות הדתית אליהם והפיכתם למרכזים מובילים ללימודי שיעה נועדו לחזק את הזהות השיעית במדינה.

352 צימט, "מאמצים איראנים", עמ' 7-5.

353 John Davison, "Iran expands shrines and influence in Iraq", Reuters, December 2, 2020.

בנובמבר 2018 ביקר פלארכ בסוריה על מנת לפקח על פרויקט השיקום שמבצעת איראן בסמוך למתחם קבר זינב. בהודעה מטעם מחלקת ההסברה של המטה לשיקום המקומות הקדושים נאמר כי לאחר השלמת פרויקט השיקום של מתחם הקבר מתוכננת הקמת בית הארחה בן שלוש קומות על שטח של 1,500 מ"ר, עבור עולי הרגל הפוקדים את המקום.³⁵⁴ המאמצים האיראניים להרחיב את תפוצת השיעה ניכרים גם בהקמתם של מרכזי דת ותרבות במזרח סוריה המשמשים להפצת השיעה, לרוב דרך דרשות של אנשי דת. ביוני 2019 נשלחה משלחת מטיפים וקוראי קוראן איראנים לסוריה. אלה השתתפו בטקסים דתיים במספר ערים ברחבי סוריה. על רקע הביקור דיווחה סוכנות ידיעות איראנית כי בכוונת איראן להרחיב את הפעילות הדתית בסוריה ולהקים מרכזים ללימוד קוראן ברחבי המדינה.³⁵⁵ בכמה מקרים דיווחו מקורות אופוזיציה סורים על הפיכתם של מסגדים סוניים למרכזים דתיים שיעיים. כך למשל דיווח ערוץ חדשות סורי במאי 2021 על הפיכת מסגד סוני בעיירה אל-ע'ברה שבאזור אל-בוכמאל בגבול סוריה-עיראק למרכז דתי שיעי (חוסיניה). על פי דיווח זה, כרזות ודגלים שיעיים הוצבו מעל המסגד ונאסר על התושבים הסונים המתגוררים במקום, המאוכלס באופן מוחלט על ידי סונים, להתקרב אליו, באמצעות הצבת פיקוח של חברי מיליציות פרו-איראניות.³⁵⁶

במזרח סוריה פועלת איראן להרחבת השפעתה הדתית-תרבותית באמצעות מרכזי תרבות, הפועלים לגיוס תמיכה ולהפצת השיעה בקרב האוכלוסייה המקומית. מרכז התרבות העיקרי הוקם בדיר א-זור בשנת 2018 והוא פועל באמצעות שלוחות מקומיות גם באזורים נוספים במזרח סוריה. נוסף על פעילות תרבות ופנאי מספק המרכז גם שירותי רפואה וחינוך חינוך, ובכלל זה שיעורי העשרה לתלמידים וקורסי אנגלית ומחשבים.³⁵⁷ כמו כן מקיים המרכז פעילות הסברה לקידום ערכי המהפכה האסלאמית. בספטמבר 2021 דיווח אתר חדשות סורי אופוזיציוני מפי מקורות מקומיים בעיירה חטלה שמצפון לדיר א-זור, כי מרכז התרבות האיראני חילק סכומי כסף בשווי של כ-5,000 לירות סוריות לכל ילד שהשתתף

354 "תג'היז חרם חצ'רת זינב (ס) דר סוריה בה דסת איראניהא" [שיקום קבר זינב בסוריה בידי האיראנים], סוכנות הידיעות איסנ"א, 10 בנובמבר 2018.

355 "חצ'ור כארואן קראני איראן דר סוריה" [נוכחות השיירה הקוראנית של איראן בסוריה], סוכנות הידיעות iqna, 9 ביוני 2019.

356 חשבון הטוויטר @DeirEzzorNow, 3 במאי 2021, מצוטט ב"מבט לאיראן" לתאריכים שבין 2 ל-13 במאי 2021, מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית.

357 "איראן צ'טור אז קדרת נרם דר אסתאן דיר אלזור סוריה אסתפאדה מיכנד?" [כיצד משתמשת איראן בעוצמה הרכה במחוז דיר א-זור בסוריה?], BBC בפרסית, 17 ביוני 2023.

בטקסי הארבעין לציון סיום ארבעים ימי האבל על מות האימאם השיעי חוסיין, שאורגנו על ידי המרכז ואגודות הקשורות לאיראן בעיירה.³⁵⁸

אחת הדרכים שהאיראנים נוקטים לביסוס מעמדם בסוריה היא ניסיון להגדיל את מספר השיעים במדינה באמצעות יישוב שיעים ביישובים שנחרבו, או שתושביהם ברחו במהלך המלחמה. המאמץ לשנות את המאזן הדמוגרפי בסוריה משרת גם את האינטרס של המשטר הסורי, המבוסס במידה רבה על העדה העלווית, שנחשבה במשך מאות בשנים למינות באסלאם. רק ב-1974 פרסם חכם הדת השיעי הנודע מוסא אל-צדר, שהיה בברית עם הנשיא חאפז אל-אסד, פסק הלכה (פתוא) שבו קבע שכיתה זו היא חלק מהשיעה. הקשרים העלוויים-שיעיים התחזקו עם המהפכה האסלאמית באיראן ומאז נעשו מספר ניסיונות סורים-איראניים, שהצלחתם נותרה מוגבלת ביותר, לקרב את העלוויים לשיעה התריעשרית. כך למשל, בשנות ה-80 הקים ג'מיל אל-אסד, אחיו של הנשיא דאז, עמותת צדקה בשם אל-מורתצ'א, שקראה לאוכלוסיית העלוויים הסורית לאמץ את השיעה התריעשרית ואף שלחה מאות סורים ללימודי דת שיעיים בקום, כדי שישמשו שליחי האמונה בארצם.³⁵⁹

מאחר שהאיראנים מבינים כי הדמוגרפיה בסוריה רחוקה מלהבטיח הגמוניה שיעית, הם מתמקדים באזורים החשובים להם מבחינה אסטרטגית: בערים הגדולות ובגבולות עם עיראק ולבנון. בהתאם לכך, במהלך מלחמת האזרחים ביצעו האיראנים ושלוחיהם חילופי אוכלוסין שיעים-סונים, לעיתים בכוח ופעמים כחלק מהסכמי הפסקת אש עם ארגוני המורדים. אחת הדוגמאות הבולטות לכך היא העיירה אל-קציר – מובלעת סונית באזור עלווי ושיעי השוכנת על צומת דרכים המוביל מגבול לבנון לעיר ח'ומס. העיירה הייתה מוקד מרכזי לכוחות המורדים בתחילת מלחמת האזרחים וקרבות קשים התנהלו בה ובסביבתה, שבמהלכם תושביה נמלטו ממנה, עד שבמחצית 2013 היא נכבשה בידי כוחות חזבאללה וצבא סוריה. איראן, שהבינה את מיקומה האסטרטגי של העיירה, הפכה את האזור לבסיס חזבאללה ויישבה בו שיעים מלבנון ומסוריה.³⁶⁰

האופוזיציה הסורית האשימה את איראן במספר הזדמנויות בניסיון לשנות את ההרכב הדמוגרפי גם באזורים הסמוכים לבירה דמשק. כך למשל טענו מקורות באופוזיציה כי איראן

358 צדא אל-שרקיה, 28 בספטמבר 2021, מצוטט ב"מבט לאיראן" לתאריכים שבין 14 בספטמבר ל-7 באוקטובר 2021, מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית.

359 יוגב אלבז, "כאן כדי להישאר: מעורבות איראן בסוריה 2011-2021", **עדכן אסטרטגי**, כרך 24, גיליון 4, המכון למחקרי ביטחון לאומי, עמ' 74.

360 שם, עמ' 75.

דרשה שבמסגרת פתרון המשבר בסוריה יועברו התושבים הסונים המתגוררים בזבדאני שבדרום־מערב סוריה לשטחים שבשליטת המורדים בצפון סוריה, ואילו תושבים שיעים המתגוררים בכפרים השיעים פועה וכפריא יועברו לשטחים שבשליטת המשטר הסורי.³⁶¹ בדצמבר 2021 דיווחו מקורות סוריים כי כשישים משפחות עיראקיות שיעיות השתלטו בעידוד איראני ובסיוע משמרות המהפכה והמיליציות הפרו־איראניות על בתי מגורים בעיר תדמור, במסגרת המאמצים האיראניים לשנות את אופייה הדמוגרפי של העיר. על פי דיווח זה עברו המשפחות מהעיר אל־בוכמאל למבנים בתדמור, שעליהם השתלטו מיליציות פרו־איראניות.³⁶²

נוסף על כך משקיעה איראן בתחום החינוך בסוריה ובעיראק. בעשור האחרון פתחה איראן עשרות בתי ספר פרטיים שיעיים בכמה ערים ברחבי סוריה, וכן שלוחות של אוניברסיטאות איראניות המציעות בין היתר קורסי דת.³⁶³ באפריל 2016 פגש שר ההשכלה הגבוהה הסורי מוחמד עאמר מרדיני את שגריר איראן בדמשק וחתם עימו על הסכם לחילופי סטודנטים, שבמסגרתו התחייבה איראן להעניק 200 מלגות לסטודנטים סורים מדי שנה.³⁶⁴ בראשית 2018 סיכם עלי־אכבר ולאיית, יועצו לעניינים בינלאומיים של מנהיג איראן העומד בראש רשת האוניברסיטאות והמכללות הפרטית אזאד, עם נשיא סוריה על הקמת סניפים של האוניברסיטה בכמה ערים ברחבי המדינה.³⁶⁵ הסכם דומה נחתם בפברואר 2019 בין אוניברסיטת אזאד למשרד ההשכלה הגבוהה והמחקר המדעי העיראקי. ההסכם נועד לאפשר את הרחבת שיתוף הפעולה המדעי, המחקרי והאקדמי בין שתי המדינות, ובכלל זה עריכת מחקרים וכנסים משותפים.³⁶⁶

במסגרת הפעילות החינוכית נודעת חשיבות מיוחדת לאוניברסיטת מוצטפא, שהוקמה בשנת 2007 במטרה להכשיר אנשי דת. היא פועלת בעשרות מדינות ברחבי העולם ומגייסת

361 אל־ג'זירה, 15 באוגוסט 2015, מצוטט ב"מבט לאיראן" לתאריכים שבין 9 ל־23 באוגוסט 2015, מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלון מאיר עמית.

362 עין אל־פראת, 16 בדצמבר 2021, מצוטט ב"מבט לאיראן" לתאריכים שבין 9 ל־23 בדצמבר 2021, מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלון מאיר עמית.

363 Ali Akbar, "Iran's soft power in Syria after the Syrian civil War", *Mediterranean Politics*, 363 June 14, 2021, p. 237.

364 שם, עמ' 234.

365 שם.

366 "ג'זאיות תואפקנאמה אמצ'א שדה מיאן וזארת אמוזש עאלי עראק ודאנשגאה אזאד אסלאמי איראן" [פרטי ההסכם שנחתם בין המשרד להשכלה גבוהה של עיראק ואוניברסיטת אזאד האסלאמית של איראן], תסנים, 13 בפברואר 2019.

אלפי סטודנטים ללימודים באיראן. חלק מהם נשלחים בתום לימודיהם להקים מרכזי תרבות שיעיים בארצותיהם.³⁶⁷ מוסד נוסף הלוקח חלק בפעילויות התרבותיות האיראניות הוא הארגון לתרבות וליחסים אסלאמיים (ICRO), שהוקם ב-1995 לתיאום פעילויות התרבות של איראן מחוץ לגבולותיה, לקידום תרבות איראנית-אסלאמית ברחבי העולם ולטיפוח קשרי התרבות של איראן. הוא כפוף למשרד ההכוונה האסלאמית וחברי המועצה המנהלת שלו ממונים על ידי המנהיג העליון. הוא גם ממנה את נציגי התרבות של איראן בחו"ל, הפועלים באופן עצמאי ולעיתים בשיתוף פעולה עם השגרירויות האיראניות. הם מנהלים את מרכזי התרבות האיראניים בחו"ל, מקיימים אירועי 'שבוע תרבות', תערוכות תרבות ואירועים אחרים בנושאי תרבות ודת, וכן מקיימים קשרים עם מוסדות תרבות מחוץ לגבולות איראן. הארגון גם מנהל את בית ההוצאה לאור אל-הודא, המפרסם ספרים בעשרות שפות בנושאים שונים הקשורים לאיראן, לתרבות האיראנית ולדת האסלאם.³⁶⁸

נוסף על כך פועלת איראן באמצעות רשות השידור הממלכתית, ובעשורים האחרונים הקדישה מאמץ רב בהשקעה כספית ניכרת לבניית מערך שידורים רחב בשפות זרות בטלוויזיה, ברדיו ובאינטרנט, במסגרת המערכה הרכה שהיא מנהלת מחוץ לגבולותיה. השירות הבינלאומי של רשות השידור האיראנית פועל בשפות שונות כדי לקדם תרבות איראנית-אסלאמית ולהפיץ את העמדות ואת האידיאולוגיה הרשמית של הרפובליקה האסלאמית בתקשורת העולמית. ב-2003 החלה איראן להפעיל את ערוץ הטלוויזיה בערבית אל-עאלם, וב-2006 הושק השירות השני בערבית אל-כות'ר, המתמקד בענייני דת בקרב השיעים. ב-2007 נוסדה Press TV בשפה האנגלית, במטרה לאזן את הסיקור התקשורתי העוין ביחס לאיראן בתקשורת העולמית. ב-2011 נוסדה Hispan TV בספרדית, המכוונת לדעת הקהל בספרד ובאמריקה הלטינית.³⁶⁹ במאי 2021 ביקר ראש רשות השידור האיראנית פימאן ג'בלי בלבנון ונפגש עם מזכ"ל חזבאללה נצראללה ועם מזכ"ל הג'האד האסלאמי הפלסטיני אל-נח'אלה. בתום ביקורו הצהיר ג'בלי כי ניצחונות ציר ההתנגדות שינו את המפה המדינית של האזור, וכי על אמצעי התקשורת להשקיע מאמצים רבים יותר כדי

Danny Citrinowicz, "Al-Mustafa University Graduates: The Future Terrorist Threat in Europe?", *European Eye on Radicalization*, February 12, 2021.

Edward Wastnidge, "The Modalities of Iranian Soft Power: From Cultural Diplomacy to Soft War", *Politics*, Vol. 35, No. 3-4, November 2015, pp. 370-371.

369 שם, עמ' 372-373.

להסביר ניצחונות אלה. הוא הדגיש את הצורך בהרחבת שיתוף הפעולה בין רשות השידור האיראנית לאמצעי התקשורת של חזית ההתנגדות.³⁷⁰

התרבות הפרסית כמרכיב בעוצמה הרכה

לצד המרכיב הדתי-אסלאמי והשיעי במאמציה של איראן לקידום השפעתה באמצעות עוצמה רכה, פועלים מוסדות איראניים גם להפצת התרבות האיראנית והשפה הפרסית. ניתן למצוא בכך ביטוי לשילובם של שלושה יסודות של הזהות האיראנית – איראניות, אסלאם ושיעה – בעיצובה של מדיניות החוץ האיראנית.³⁷¹ בכירים איראנים ובראשם ח'אמנהאי הדגישו במהלך השנים את חשיבותן של התרבות והשפה כיסוד מרכזי בזהות התרבותית של איראן ובעוצמתה הרכה. בנאום בכנס על השפה הפרסית ב-1988 הטעים ח'אמנהאי, שכיהן אז כנשיא, את "החובה המהפכנית" לטפח את השפה הלאומית, ודיבר עליה כמאפיין המקורי והחשוב ביותר של זהות התרבותית של כל אומה. את דבריו סיכם בהכרזה כי השפה הפרסית היא שפתו של האסלאם המהפכני האמיתי.³⁷² בפגישה עם שר ההכוונה האסלאמית ועם נספחי תרבות איראנים הגדיר ח'אמנהאי את קידום השפה והספרות הפרסית במרכזים אקדמיים ברחבי העולם כאחת המשימות המרכזיות של נספחי התרבות. הוא ציין כי מעצמות המערב חותרות לממש את יעדיהן באמצעות פעילויות תרבות, וכי יש להשתמש בשיטות דומות כדי למנוע את בידודה של איראן.³⁷³ במפגש עם חברי מועצת המומחים אמר ח'אמנהאי כי לאיראן יש יכולות חשובות מחוץ לגבולותיה וכי האסלאם, השפה הפרסית והשיעה מהווים עבורה עומק אסטרטגי.³⁷⁴ עם זאת הוא הדגיש כי בשונה ממדינות המערב, שכפו את שפתן ואת תרבותן במדינות שנכבשו על ידן, איראן מעולם לא כפתה את השפה הפרסית על אף אחד, והיא נפוצה באופן טבעי באמצעות משוררים ואנשי מדע.³⁷⁵

- 370 "ראיס רסאנה מלי בר לזום המכארי בא רסאנה האי מקאומת תאכיד כרד" [ראש התקשורת הלאומית הדגיש את הצורך בשיתוף פעולה עם אמצעי התקשורת של ההתנגדות], אל-עאלם, 30 במאי 2023.
- 371 Shahram Akbarzadeh & James Barry, "State Identity in Iranian Foreign Policy", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 43, No. 4 (2016), p. 629.
- 372 ליטבק, "הלאומיות באיראן", עמ' 29.
- 373 "Leader Meets Cultural Attaches", אתר מנהיג איראן, 2 במארס 2010.
- 374 "ביאנאת דר דידאר בא אעצ'אי מג'לס ח'ברגאן רהברי" [הצהרות במפגש עם חברי מועצת המומחים], אתר מנהיג איראן, 4 בספטמבר 2014.
- 375 "ביאנאת דר דידאר ג'ואנאן אסתאן ח'ראסאן שמאלי" [הצהרות במפגש עם צעירים ממחוז צפון ח'ראסאן], אתר מנהיג איראן, 14 באוקטובר 2012.

בעשור האחרון פעלה איראן לקידום תוכניות ללימוד פרסית בכמה מדינות באזור. בריאיון לסוכנות ידיעות איראנית אמרה דלאל עבאס, המשמשת מרצה לשפה ולספרות פרסית בלבנון, כי קורסים לשפה הפרסית מוצעים באוניברסיטאות לא־ממשלתיות לבנוניות. היא ציינה כי איראן תמכה וממשיכה לתמוך בלימוד פרסית בלבנון, וכי יותר מ־2,000 סטודנטים לבנונים לומדים את השפה הפרסית ב־15 בתי ספר בלבנון.³⁷⁶ קורסים לפרסית מתקיימים גם בכמה אוניברסיטאות סוריות. ראש מדור פרסית באוניברסיטת דמשק, נור אל־הודא מחפוז, אמרה בריאיון לסוכנות הידיעות תסנים כי סטודנטים סורים מפגינים עניין רב בלימוד פרסית.³⁷⁷ במהלך ביקור של שר החינוך האיראני מוחסן חאג'־מירזאא'י בסוריה בינואר 2020, הדגיש השר את חשיבות לימוד הפרסית במערכת החינוך הסורית וביקש מעמיתו הסורי לאפשר לימוד פרסית כשפת בחירה שנייה בבתי הספר הסוריים, לצד אנגלית, רוסית וצרפתית.³⁷⁸ איראן מעודדת את לימוד הפרסית גם בעיראק. בנובמבר 2020 דיווח אחראי האגף המדעי בנספחות התרבות האיראנית בבגדאד, מוחמד־רזא תאלארי, על עלייה במספר לומדי הפרסית בעיראק. לדבריו, נספחות התרבות מקיימת עשרות קורסים לפרסית ברמות שונות במסגרת מרכז התרבות האיראני הפועל בבגדאד.³⁷⁹

במקביל להפצת השפה הפרסית מנצלת איראן גם את טקסי ראש השנה הפרסי (נורוז) לקידום השפעתה התרבותית גם בעולם הערבי, בפרט בקרב הכורדים בסוריה ובעיראק, הקרובים יותר לפרסים מבחינה תרבותית.³⁸⁰ בשנים הראשונות שלאחר המהפכה האסלאמית שאפו שלטונות איראן לבטל את טקסי ראש השנה הפרסי, בטענה שהם מנוגדים להלכה האסלאמית ונועדו לפגוע בזהותה האסלאמית של הרפובליקה. עם זאת, בעקבות הכישלון

376 "איראן המישה אז אמוזש זבאן פארסי דר לבנאן חמאית כרדה" [איראן תמכה תמיד בלימוד השפה הפרסית בלבנון], סוכנות הידיעות IBNA, 3 ביוני 2019.

377 "אסתקבאל סוריהא אז זבאן פארסי, תלאש בראי אנתקאל פרהנג איראני בה מרדם סוריה" [קבלת השפה הפרסית על ידי הסורים – מאמץ להעברת התרבות האיראנית לעם בסוריה], תסנים, 19 באפריל 2021.

378 "זבאן פארסי בה צורת אח'תיארי דר מדארס מתוסטה סוריה תדריס שוד" [יש ללמד את השפה הפרסית כשפת בחירה בבתי הספר התיכוניים בסוריה], סוכנות הידיעות אירנ"א, 23 בינואר 2020.

379 "גסתרש זבאן פארסי דר עראק ורשד יכ ונים בראברי פארסי־אמוזאן" [התרחבות השפה הפרסית בעיראק וגידול של פי אחד וחצי בלומדי הפרסית], תסנים, 23 בנובמבר 2020.

380 ראו בהקשר זה, למשל, אירוע של שגרירות איראן בדמשק לרגל הנורוז: "מראסם ג'שן נורוז ספארט איראן דר סוריה" [טקסי חגיגת נורוז של שגרירות איראן בסוריה], סוכנות הידיעות אירנ"א, 23 במרס 2023.

במניעת טקסים אלה נאלצו השלטונות להשלים עם קיומם ואף להציג את הנורוז כחג בעל חשיבות סמלית בשיעה.³⁸¹

פעילות חברתית-אזרחית איראנית

מלבד ההשפעה הדתית והתרבותית מנצלים איראן ושלוחיה את המשבר הכלכלי-חברתי במדינות ערב גם להעמקת ההשפעה האיראנית במישור האזרחי, תוך התמקדות בשכבות הסוציאלי-קונומיות הנמוכות באזורי הספר הנחשלים. במזרח סוריה הפך מחוז דיר א-זור לאחד המוקדים העיקריים למאמצים האיראניים בתחום זה. תושבי מחוז מדברי זה, הנסמכים בעיקר על חקלאות ורעיית צאן, סבלו משיעורי אבטלה גבוהים עוד לפני המלחמה ונפגעו קשות מהבצורת הממושכת שפקדה את סוריה בתחילת המאה ה-21. אין פלא אפוא כי האזור, הנמצא בנקודה אסטרטגית בגבול עיראק ומיושב בדלילות יחסית, שימש קרקע פורייה לצמיחת ארגוני מורדים אסלאמיסטיים במהלך המלחמה, ובשנים 2014–2017 אף נשלט ברובו בידי דאע"ש. עם שחרורו מידי דאע"ש הקימו בו האיראנים ושלוחיהם כמה בסיסים צבאיים. לאחר מכן, ובמטרה להעמיק את השפעתם בקרב המקומיים, נכנסו האיראנים לתווך האזרחי. הם מעניקים כספים ותורמים סלי מזון לנזקקים, מציעים טיפול רפואי חינם ומארגנים לתושבים סיורים למקומות הקדושים לשיעה ברחבי סוריה. האיראנים פועלים באופן דומה גם במחוזות נחשלים אחרים בסוריה, ובעיקר בדרום: בדרעא, בסוידא ובקניטרה.³⁸² אחד המוסדות הפועלים בהקשר זה היא אגודת ג'האד הבינוי האיראנית, המקדמת פרויקטים של דיור לצד שיקום והקמה של בתי ספר ומרכזים רפואיים. בין היתר נטלה על עצמה האגודה את שיקומם של עשרות בתי ספר בחלב ובדיר א-זור, שנהרסו במלחמת האזרחים.³⁸³

בשנים האחרונות הודיעה איראן על כוונתה להקים כמה אלפי יחידות דיור בסוריה. בנובמבר 2019 נחתם בין שר הדיור האיראני והשר הסורי חוזה להקמת 30 אלף יחידות דיור על ידי חברות איראניות בסוריה, אך בדומה להסכמים רבים אחרים בין שתי המדינות, גם הסכם זה לא התממש בסופו של דבר.³⁸⁴ נוסף על כך שיגרה איראן במהלך מלחמת האזרחים סיוע הומניטרי נרחב לסוריה, בעיקר באמצעות אגודת הסהר האדום.

381 ליטבק, "הלאומיות באיראן", עמ' 28.

382 אלבו, "כאן כדי להישאר", עמ' 74.

383 Akbar, "Iran's soft power", pp. 238-239.

384 "Iranian firms to build 30,000 residential units in Syria", Mehr News Agency, November 26, 2019.

הסיוע כלל אוהלים, שמיכות, מנות מזון ותרופות.³⁸⁵ סיוע איראני הוגש לסוריה גם במהלך מגפת הקורונה ב-2020 ולאחר רעידת האדמה הקשה שפקדה את סוריה בפברואר 2023. בעקבות רעידת האדמה שיגרה איראן יותר מעשרה מטוסי מטען לסוריה ובהם סיוע לנפגעי הרעש, לרבות ציוד רפואי, תרופות ומזון. טיסות הסיוע נוצלו, ככל הנראה, על ידי איראן גם להעברת נשק, מערכות וציוד לשדרוג יכולות ההגנה האווירית של סוריה.³⁸⁶

גם בלבנון תומכת איראן בפעילות חברתית-אזרחית, בעיקר זו שמוביל חזבאללה. לאחר מלחמת לבנון השנייה השקיעה איראן רבות בדרום לבנון והציעה שירותים חברתיים שונים, ובכלל זה הקמת בתי ספר ומרכזים רפואיים והענקת שירותים סוציאליים.³⁸⁷ איראן היא המממנת העיקרית של מוסד הפצועים של חזבאללה, שנועד לטפל באלפי פצועים שנפצעו בזירות הפעילות השונות של הארגון מאז 1982. המוסד דואג לטיפול בפציעותיהם, בשיקומם ובהשתלבותם המחודשת בחברה הלבנונית. כמו כן עוסק המוסד בפעילות הסברתית נרחבת שמטרתה להעמיק את התמיכה בחזבאללה, בעיקר בקרב הדור הצעיר. עדות למעורבות האיראנית בפעילות הארגון ניתן למצוא בביקור משלחת מוסד הפצועים באיראן בפברואר 2018. במהלך הביקור נפגשו חברי המשלחת עם סגן מפקד כוח קודס דאז קאא'ני, שהעניק למוסד תעודת הוקרה.³⁸⁸

מוסד חברתי נוסף של חזבאללה הנתמך על ידי איראן הוא מוסד השהיד, שחלק מתקציבו מועבר לחזבאללה מאיראן. המוסד הוקם ב-1982 במהלך מלחמת לבנון הראשונה, כשלוחה של קרן השהיד האיראנית – מוסד איראני שהוקם על ידי ח'ומיני כדי לסייע למשפחות החללים במלחמת איראן-עיראק. מטרת קרן השהיד הלבנונית היא לטפל במשפחות פעילי חזבאללה שנהרגו במהלך פעילותם בארגון ולספק להן מגוון שירותים סוציאליים. המוסד מעניק מעטפת חברתית וכלכלית תומכת למשפחות חללי חזבאללה וכן מעניק למשפחות סיוע חברתי, לרבות רכישת השכלה, מימון עלויות טיפול רפואי למשפחות השהידים והפעלת תשתית ענפה של בתי חולים ומכונים רפואיים בלבנון, הנמצאים בבעלותו.³⁸⁹

Akbar, "Iran's soft power", p. 239. 385

Suleiman Al-Khalidi, James Mackenzie & Parisa Hafezi, "Iran exploits earthquake relief mission to fly weapons to Syria", Reuters, April 12, 2023. 386

Akbar, "Iran's soft power", p. 231. 387

"מוסד הפצועים של חזבאללה: מטרתו, אופן התנהלותו ודרכי מימונו", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 17 באפריל 2019. 388

"מוסד השהיד של חזבאללה: מטרתו, אופן התנהלותו ודרכי מימונו", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 14 במארס 2019. 389

ביוני 2015 חנך ראש אגודת הסהר האדום האיראני, אמיר־מוחסן זיאא'י, מרכז רפואי חדש בבעלבכ שבבקעת הלבנון. המרכז בן שלוש הקומות משתרע על שטח של 1,200 מ"ר וכולל חדרי אשפוז, חדר ניתוח, חדר התאוששות, בנק דם, בית מרקחת ואולם פיזיותרפיה.³⁹⁰

התחזקות האינטרסים הכלכליים בפעילות האזרחית האיראנית

לנוכח המשבר הכלכלי החריף והמתמשך ברפובליקה האסלאמית, לא ניתן להתייחס לכלכלת איראן כאל מרכיב מרכזי בעוצמתה הרכה. הסנקציות שהוטלו על איראן, בעיקר בעשור האחרון, פגעו במגזרים נרחבים, והשפעתן נוספה על ניהול כושל ובעיות מבניות במשק האיראני. בתחום הכלכלה רושם לעצמו המשטר כישלון חרוץ, ואזרחי איראן ממשיכים לדרוש פתרונות לאינפלציה, למשבר האבטלה ולקריסת ערכו של המטבע המקומי. עם זאת, הדיון בהשפעתה האזרחית של איראן באזור אינו יכול להיות שלם ללא התייחסות לאינטרס הכלכלי, שהפך בשנים האחרונות לאינטרס מוביל במאמציה של איראן להעמיק את אחיזתה במרחב הערבי, ובפרט בעיראק ובסוריה. זאת באמצעות השתלבות בשיקומן הכלכלי בעידן שלאחר המערכה נגד דאע"ש ומלחמת האזרחים, ובמקרה של עיראק גם שימור תלותה הכלכלית והאנרגטית באיראן.

בעקבות ההכרעה בעיראק ובסוריה התפרסמו בעיתונות האיראנית מאמרי פרשנות שקראו לשלטונות איראן להגביר את המאמץ להשתלב בשיקומן הכלכלי, בטענה כי אין די בניצחונה הצבאי של חזית ההתנגדות בהובלת איראן, ועליה להפוך את שיקומן של שתי המדינות להזדמנות לשם כינון סדר כלכלי חדש, שיבטיח את האינטרסים הכלכליים האיראניים. באוקטובר 2017 דיווח האתר תאבנאכ כי ראש ממשלת עיראק חידר אל־עבאדי כבר החל במאמצים לגיוס 100 מיליארד דולר הדרושים לשיקום ארצו, וכי לעיראק יש אינטרס ליצור אווירה כלכלית תחרותית בעידן שלאחר דאע"ש. האתר גרס כי על איראן לעודד חברות פרטיות המבקשות להשקיע בעיראק ולפתוח במשא ומתן עם ממשלת עיראק על הרחבת שיתוף הפעולה הכלכלי בין המדינות, וכן להרחיב את ההשקעות האיראניות גם לאזורים הסוניים בעיראק, שנפגעו קשות בזמן המלחמה. זאת כדי שאיראן לא תיוותר מאחור בתחרות הכלכלית עם ארצות הברית, טורקיה וערב הסעודית, שהביעו נכונות למלא תפקיד מרכזי בשיקום המדינה. יתר השחקניות במערכה הכלכלית על שיקום עיראק אינן

390 "מרכז דרמאני ג'דיד בעלבכ לבנאן בא חצ'ור ראיס ג'מעית הלאל אחמר איראן גשאישי יאפת" [מרכז רפואי חדש נפתח בבעלבכ לבנון בנוכחות ראש אגודת הסהר האדום של איראן], סוכנות הידיעות אירנ"א, 5 ביוני 2015.

מעוניינות ברווחים כלכליים בלבד אלא גם בהשפעה פוליטית וביטחונית, ומי שימלא תפקיד מרכזי יותר בתחרות הכלכלית יוכל להשפיע יותר על ההתפתחויות העתידיות במדינה.³⁹¹ בכירי ממשל בטהראן ביטאו במספר הזדמנויות את רצונם בהרחבת הפעילות הכלכלית האיראנית בעיראק ובסוריה. כך למשל קרא יועצו הביטחוני של מנהיג איראן צפאוי לחיזוק הציר הכלכלי בין איראן, עיראק וסוריה באמצעות הנחת מסילת ברזל שתחבר את איראן דרך עיראק וסוריה לים התיכון, תוך עידוד התיירות הדתית בין המדינות. לדבריו, ציר כזה יכול לשמש גם ציר ביטחוני, שיספק לאיראן עומק אסטרטגי לנוכח האיומים הניצבים לפתחה.³⁹² יושב ראש המועצה לקביעת האינטרס של המשטר דאז, איתאללה האשמי שאהרודי, הצהיר באוקטובר 2017 כי איראן אינה יכולה להסתפק בפתרון הבעיות הביטחוניות בעיראק, וכי עליה להגדיל את חלקה בשוק העיראקי ובשיקום כלכלתה.³⁹³

גם בסוריה סיפק הצורך בשיקום הכלכלה ההרוסה בתום מלחמת האזרחים הזדמנות לאיראן להעמיק את אחיזתה הכלכלית במדינה. במהלך שנות המלחמה חתמה טהראן על שורת הסכמים כלכליים עם דמשק – החל מהלוואות ארוכות טווח שנתנו בנקים איראניים למשטר הסורי, דרך אספקת נפט איראני, בנייה מחדש של אזורים שנפגעו במלחמה ושיקום משק האנרגיה הסורי, וכלה בכריית מחצבים. בכך ניסתה איראן להחזיר במעט את התשומות הכלכליות העצומות שהשקיעה בסוריה בשנות המלחמה, בהיקף של עשרות מיליארד דולרים, וכן להרחיב את שיתוף הפעולה הכלכלי ולהעמיק את אחיזתה במדינה.³⁹⁴ בביקור הנשיא אסד בטהראן במאי 2022, כמו גם בביקור הנשיא אברהים ראיסי בדמשק במאי 2023, היווה שיתוף הפעולה הכלכלי בין טהראן ודמשק נדבך מרכזי בשיחות.³⁹⁵ ניתן לראות במאמצי איראן להרחבת מעורבותה הכלכלית במרחב הערבי ביטוי לאסטרטגיית "כלכלת ההתנגדות", שטהראן אימצה כדי לשפר את יכולתה להתמודד אל מול משטר הסנקציות הבינלאומיות. זאת באמצעות פיתוח תעשיות מקומיות וגיוון

391 "דר רקאבת ג'דיד דר עראק ממכן אסת באזנדה שוים!?" [האם ניתן להפסיד בתחרות החדשה בעיראק!], תאבנאכ, 26 באוקטובר 2017.

392 "חמאית איראן נבזד, אקלים כרדסתאן סקוט מיכרד" [אלמלא תמיכת איראן, חבל כורדיסטן היה נופל], yjc.ir, 4 באוקטובר 2017.

393 "האשמי שאהרודי: נקש איראן דר עראק בה ארתקא'י אמנית מחדוד נשוד" [האשמי שאהרודי: לא צריך להגביל את תפקיד איראן בעיראק לקידום ביטחוני], אנתח'אב, 21 באוקטובר 2017.

394 אלבז, "כאן כדי להישאר", עמ' 73.

395 רז צימט, כרמית ולנסי וסימה שיין, "ביקור הנשיא ראיסי בסוריה: סיכום ומשמעויות", מבט על, גיליון 1724, המכון למחקרי ביטחון לאומי, 15 במאי 2023.

השווקים שעימם היא סוחרת, על מנת להפחית את תלותה בשווקים החשופים יותר מאחרים להשפעת הסנקציות. הגדלת היקף המסחר עם שווקים אזוריים כגון עיראק ואפגניסטן, הנחשבים פחות רגישים להשפעת הסנקציות, נועדה לאפשר לאיראן מידה רבה יותר של חסינות לנוכח הלחצים הכלכליים החיצוניים, ולסייע לה לפצות על ההזדמנויות המסחריות הפוחתות בשווקים אחרים, בעיקר במערב ובדרום-מזרח אסיה.³⁹⁶

עם זאת, חלק גדול מההסכמים שנחתמו בין שתי המדינות נותרו על הנייר, בעיקר בשל חסמים בירוקרטיים רבים, חוסר רצון סורי להסתמך על טהראן כמקור סיוע בלעדי ויריבות כלכלית בין איראן לטורקיה ולרוסיה סביב השתתפותן במאמצים לשיקום סוריה בתום מלחמת האזרחים. באיראן נשמעת בשנים האחרונות ביקורת גוברת על התנהלות משטר אסד הממשיך, לטענת בכירים איראנים בתחום הכלכלה, להטיל הגבלות על יבוא סחורות איראניות למדינה, ומעדיף יבוא סחורות מטורקיה. זאת חרף ההסכמים ועל אף קו אשראי בסך מיליארדי דולרים, שאיראן העניקה לסוריה בעשור האחרון. בנובמבר 2021 אמר סגן יושב ראש לשכת המסחר האיראנית מוחמד אמירזאדה כי חלקה היחסי של איראן בסחר החוץ הסורי מגיע לשלושה אחוזים בלבד, בהשוואה לחלקה היחסי של טורקיה המגיע ל-30 אחוזים. נתון זה מצביע, לדבריו, על חולשת "הדיפלומטיה הכלכלית" האיראנית.³⁹⁷ סגן יושב ראש לשכת המסחר המשותפת לאיראן ולסוריה עלי-אצער זברדסת הלן אף הוא כי רוסיה וטורקיה זוכות ליתרונות כלכליים בסוריה על חשבון איראן, בעוד שהסחר בין איראן לסוריה מתקדם באיטיות רבה.³⁹⁸

במאמציה להרחיב את מעורבותה הכלכלית עושה איראן שימוש גם בקרנות הצדקה (בוניאד-הא), שקמו בעיקר בשלב הראשון של כינון המשטר לאחר המהפכה האסלאמית, ונטלו על עצמן סמכויות לקידום מטרותיו בתחומים שונים. כמה מהגופים הללו, שריכוז את הרכוש המוחרם של אנשי המשטר הקודם וכן את רכוש העשירים שנמלטו מאיראן, הפכו למרכזי עוצמה פוליטית וכלכלית. חשיבותן של קרנות אלה היא בשליטתן הרבה על נתחים נכבדים בכלכלה האיראנית ובהפיכתן לרשת פטרונות מסועפת הנתונה בידי המנהיג.

Esfandiyar Batmanghelidj, "Resistance is Simple, Resilience is Complex: Sanctions and the Composition of Iranian Trade", Iran Under Sanctions (Washington DC: Johns Hopkins University, SAIS Initiative Research on Contemporary Iran, 2020), pp. 10-12.

³⁹⁷ "תרכיה 30 דר צד אקתצאד סוריה רא גרפתה, איראן 3 דר צד!" [טורקיה מחזיקה ב-30 אחוזים מכלכלת סוריה, איראן ב-3 אחוזים!], סוכנות הידיעות איסנ"א, 21 בנובמבר 2021.

³⁹⁸ "נפע אקתצאדי סוריה נציב רוסיה שד" [התועלת הכלכלית של סוריה ניתנה לרוסיה], סוכנות הידיעות אילנ"א, 18 בספטמבר 2021.

מוסדות אלה נהנים מתקציבים גדולים, זוכים לרוב לפטור ממס ואינם נתונים לפיקוח פרלמנטרי או פיננסי. הם גם נהנים מהכנסות מפעילות כלכלית נרחבת שהם מנהלים בתחומים מגוונים. משנות ה־90 ואילך שלטו הקרנות במיליארדי דולרים, והשתמשו בהון זה כדי להשקיע בפעילויות כלכליות ובעסקים ולקדם את עוצמתן והשפעתן.³⁹⁹ כך למשל הרחיבה 'קרן המדוכאים', שהוקמה לאחר המהפכה כדי לטפל ברכוש ובנכסים שהיו בבעלות המשטר המלוכני, את פעילותה הכלכלית בעיראק ובסוריה, תוך ניצול קשריה עם משמרות המהפכה ועם ההנהגה האיראנית.⁴⁰⁰

399 להרחבה על אודות קרנות אלה, ראו: David Thaler, Alireza Nader, Shahram Chubin, Jerrold D. Green, Charlotte Lynch, and Frederic Wehrey, *Mullahs, Guards, and Bonyads: An Exploration of Iranian Leadership Dynamics* (RAND Corporation, 2010), pp. 56-58.
400 רז צימט, "קרן המדוכאים כמנוף לביסוס ההשפעה האיראנית בעיראק ובסוריה", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 21 ביולי 2019.

פוליטיקה פנימית ומדיניות אזורית

בסוף חודש פברואר 2019 הודיע שר החוץ האיראני מוחמד ג'אד זריף על התפטרותו, לאחר שמודר מביקורו של נשיא סוריה אסד שהגיע לביקור בטהראן ב-25 בפברואר, לראשונה מאז פרוץ מלחמת האזרחים בסוריה. קאא'ני, ששימש אז סגנו של מפקד כוח קודס סולימאני, אמר לאחר הביקור שהנשיא אסד הובא לטהראן על ידי כוח קודס ובידיעת הנשיא רוחאני, שלא עדכן את שר החוץ. "אלה שהיו צריכים לדעת ידעו, ואלה שלא היו צריכים, לא ידעו", אמר קאא'ני.⁴⁰¹ זריף, שלא נכח בפגישות עם אסד בטהראן, הגיש בעקבות זאת את התפטרותו אך נותר בסופו של דבר בתפקידו.

ריאיון שהעניק זריף בינואר 2021 ליומון הרפורמיסטי אעתמאד פתח צוהר נוסף למערכת היחסים המורכבת בין משרד החוץ לכוח קודס. בריאיון לקראת סיום כהונתה של ממשלת הנשיא רוחאני הודה זריף כי בתור שר החוץ מילא אומנם תפקיד מרכזי בגיבוש מדיניות החוץ בנוגע להסכם הגרעין עם המערב ובנוגע לרוסיה, לסין ולאמריקה הלטינית, אך נאלץ להסתפק בתפקיד מוגבל בלבד בנוגע למדיניות החוץ האזורית של ארצו בתחומים אחרים.⁴⁰² חודשים ספורים לאחר מכן הודלף ריאיון מוקלט עם זריף לערוץ הטלוויזיה האיראני הגולה בלונדון 'איראן אינטרנשיונל'. בריאיון, שניתן במסגרת מיזם לתיעוד פועלו של הממשל היוצא בראשות הנשיא רוחאני, טען זריף שאנשי משמרות המהפכה הם המושכים בחוטים, ומתח ביקורת קשה על התנהלות סולימאני, שפעל לדבריו לסיכול הסכם הגרעין בין איראן למעצמות. עוד טען זריף שהרפובליקה האסלאמית נותנת עדיפות לשדה הקרב (מידאן) על פני הדיפלומטיה (דיפ'למאסי) וכי היה עליו להקריב את הדיפלומטיה לטובת שדה הקרב, כלומר לטובת פעילותם הצבאית של משמרות המהפכה, במקום ששדה הקרב ישרת את הדיפלומטיה.⁴⁰³

401 "סרדאר קאא'ני: אסד רא נירו קדס ספ'אה בה תהראן אורד, סלימאני וט'ריף בא הם רפיק הסתנד" [סרדאר קאא'ני: כוח קדס במשמרות המהפכה הביא את אסד לטהראן, סלימאני וט'ריף הם חברים], סוכנות הידיעות איסנ"א, 6 במארס 2019.

402 "גפתוגו צריך אעתמאד בא וזיר אמור ח'ארג'ה: נאגפתההאי זיאדי דארם" [שיחה גלויה של אעתמאד עם שר החוץ: יש לי דברים רבים שלא נאמרו], **אעתמאד**, 23 בינואר 2021.

403 Farnaz Fassihi, "Iran's Foreign Minister, in Leaked Tape, Says Revolutionary Guards Set Policies", *The New York Times*, April 25, 2021.

דברי זריף עוררו שיח נוקב סביב ההבחנה בין שדה הקרב לדיפלומטיה. בתגובה לדברים שיוחסו לשר החוץ אמר הנשיא רוחאני כי אין סתירה בין שדה הקרב לדיפלומטיה, וכי טועה מי שסבור שיש לבחור בין מדיניות חוץ למדיניות הגנה או בין שדה הקרב למשא ומתן. הוא ציין כי בתור מי ששימש שנים רבות הן בתפקידים צבאיים והן בתפקידים מדיניים, הוא מכיר בחשיבות הקיימת בשילוב בין דיפלומטיה לפעילות צבאית לשם השגת מטרה משותפת.⁴⁰⁴ ביקורת על דברי זריף נשמעה גם מצד מחליפו של רוחאני, הנשיא ראיסי, שהתייחס לכישוריו של סולימאני הן כמפקד צבאי והן כמדינאי. ביום השנה השני לחיסולו של סולימאני אמר ראיסי כי מפקד כוח קודס היה מפקד, אסטרטג גדול ודיפלומט, שהצטיין הן בשדה הקרב והן בשדה הדיפלומטי.⁴⁰⁵ מזכיר המועצה העליונה לביטחון לאומי עלי שמח'אני הדגיש אף הוא את הצורך לשלב בין שדה הקרב לדיפלומטיה. בציוץ בחשבון הטוויטר שלו כתב שמח'אני כי שתי זירות פעולה אלה משמשות ליצירת עוצמתה של הרפובליקה האסלאמית, וכי יש להשתמש בהן בצורה חכמה כדי להגן על האינטרסים ועל הביטחון הלאומי.⁴⁰⁶ בכל מקרה, ניתן לראות בהתייחסויות אלה ביטוי למתחים המאפיינים את הצמרת השלטונית בטהראן, וניכרים היטב גם במדיניותה האזורית של הרפובליקה האסלאמית.

כפילות מוסדית במדיניות החוץ האיראנית

מאז המהפכה האסלאמית מתאפיינת המערכת הפוליטית באיראן במורכבות הנובעת מקיומן של שתי מערכות פוליטיות מקבילות: המערכת הרפובליקנית, הכוללת שורה של מוסדות הנבחרים על ידי הציבור, שבראשם הנשיא והפרלמנט (מג'לס) והם אמורים לבטא את ריבונות העם, והמערכת המהפכנית-אסלאמית הכוללת שורת מוסדות שהוקמו לאחר המהפכה ואינם נבחרים על ידי ציבור, בראשם המנהיג העליון. במתח הקיים והמתמשך בין שתי המערכות הפוליטיות בולטת בבירור עליונותם של המוסדות שאינם נבחרים, ובראשם המנהיג המשמש ראש המדינה ומרכז בידיו את עיקר סמכויות ניהול המדינה.

404 "מידאן ודיפ'למאסי דו צחנה מקאבל הם ניסת ואגר כסי פכר מיכנד יא מידאן ויא דיפ'למאסי, חרף דקיני ניסת" [שדה הקרב והדיפלומטיה אינם שתי זירות מנוגדות ואם מישוה סבור שזה או שדה הקרב או דיפלומטיה, אין זה מדויק], אתר נשיא איראן, 28 באפריל 2021.

405 "אנתקאד ראיסי אז ט'ריף: סרדאר סלימאני דר מידאן ודיפ'למאסי מופק בוד, נא כסי כה דוגאנגי בין מידאן ודיפ'למאסי איג'אד מיכנד" [ביקורת ראיסי על ט'ריף: סרדאר סלימאני הצליח בשדה הקרב ובדיפלומטיה, הוא לא אדם שיוצר שניות בין שדה הקרב לדיפלומטיה], אנתח'אב, 3 בינואר 2022.

406 "תויית ג'דיד שמח'אני דר בארה מידאן ודיפ'למאסי" [ציוץ חדש של שמח'אני בנוגע לשדה הקרב והדיפלומטיה], אלף, 13 במארס 2022.

סמכויות המנהיג הורחבו עוד יותר במסגרת תיקונים שהוכנסו לחוקת איראן בעקבות מותו של ח'ומיני והעברת השלטון מידי יורשו ח'אמנהאי בשנת 1989. יכולתם של המוסדות הנבחרים לפעול תלויה במידה רבה במרחב שניתן להם על ידי המערכת המהפכנית-אסלאמית. המוסדות הנבחרים מחויבים למעשה לפעול בהתאם לאסטרטגיית-על הנקבעת על ידי המנהיג. עם זאת, מנהיג איראן אינו נוהג כרודן אלא פועל במידה רבה מאחורי הקלעים, תוך ניצול המוסדות ומוקדי הכוח הנתונים למרותו, כדי לאכוף את האסטרטגיה שלו.⁴⁰⁷

נשיא איראן המשמש ראש הרשות המבצעת נושא על פי חוקת איראן במשרה השנייה בחשיבותה בהיררכיה השלטונית של המשטר, אחרי המנהיג. הוא עומד בראש הממשלה, מעצב את מדיניותה, מופקד על יישומה ועומד בראש שורה של גופים ביצועיים בכירים, בראשם המועצה העליונה לביטחון לאומי. מבנה המשטר המהפכני, תהליך הבחירות, שאינו מאפשר בחירה חופשית של ממש, ויחסי הגומלין בין הנשיא לשאר מוקדי הכוח העיקריים ובראשם המנהיג העליון – כל אלה מגבילים מלכתחילה את יכולתו של הנשיא ליישם מדיניות החורגת מעקרונות היסוד של המשטר ולקדם תהליך של שינוי משמעותי במדיניות הרפובליקה האסלאמית. בעוד שסמכויותיו של הנשיא בענייני הפנים והכלכלה נרחבות למדי, הרי ההכרעות בנוגע למדיניות החוץ נחשבות באופן מסורתי לסמכות הנתונה בידי המנהיג.⁴⁰⁸

אחד המאפיינים הבולטים של המערכת הפוליטית האיראנית הוא הכפילות המוסדית בין מוקדי כוח שונים. כפילות זו מאפשרת למנהיג לעודד תחרות בין גופים שונים בעלי תחומי אחריות חופפים, קבוצות אינטרסים ומעגלי השפעה רשמיים ובלתי רשמיים. השפעתם של גופים אלה תלויה במידה רבה לא רק בסמכויותיהם החוקיות, הנובעות מתוקף החוקה האיראנית, אלא גם ממעמדו של העומד בראש המוסד ומקרבתו למנהיג איראן. אישים מקורבים ובעלי השפעה לעיתים קרובות חזקים יותר מנושאי משרות בכירות רשמיות.⁴⁰⁹

כך למשל מתאפיינים הכוחות המזוינים האיראניים בכפילות ובמידה מסוימת של חפיפה בין הצבא הסדיר למשמרות המהפכה, אם כי שני גופים אלה כפופים ישירות למנהיג איראן. גם המערך המודיעיני האיראני מתאפיין במאבקי כוח, בעיקר בין ארגון המודיעין

407 צימט, **איראן מבפנים**, עמ' 40-41.

408 שם, עמ' 69.

409 Wilfried Buchta, *Who Rules Iran? The Structure of Power in the Islamic Republic* (Washington D.C.: The Washington Institute for Near East Policy & Konrad Adenauer Stiftung, 2000), p. 7.

של משמרות המהפכה, הכפוף למנהיג העליון, לבין משרד המודיעין הכפוף לנשיא, אף כי מינויו של שר המודיעין על ידי הנשיא כפוף לאישור המנהיג. הכפילויות בתחומי האחריות בין משרד המודיעין לארגון המודיעין של משמרות המהפכה יצרו לאורך השנים חילוקי דעות ומאבקי יוקרה בין שני הגופים.⁴¹⁰

ניתן למצוא ביטוי ברור לכפילות מוסדית זו גם במעורבותם של מוסדות בעלי סמכויות מקבילות בגיבוש מדיניות החוץ ובהוצאתה לפועל. כפילות זו נועדה לשמר את ההכרעה בדבר אסטרטגיית מדיניות החוץ באיראן בידי המנהיג, הנעזר לשם כך בחבר יועצים מצומצם ובראשם יועצו הבכיר לעניינים בינלאומיים ובמועצה העליונה לביטחון לאומי, שבראשה עומד הנשיא. סעיף 176 בחוקה האיראנית של שנת 1989 הגדיר במסגרת סמכויותיה של המועצה העליונה לביטחון לאומי את קביעת מדיניות ההגנה והביטחון לאומי במסגרת המדיניות הכוללת הנקבעת על ידי המנהיג, תיאום פעילויות בתחומים הנוגעים למדיניות, למודיעין, לחברה, לתרבות ולכלכלה ביחס למדיניות הביטחונית הכוללת וניצול משאבי המדינה לשם התמודדות עם איומים פנימיים וחיצוניים.⁴¹¹

נוסף על הנשיא, במועצה מכהנים באופן רשמי שרי החוץ, הפנים והמודיעין, מפקדי משמרות המהפכה והצבא הסדיר, ראשי הרשות המחוקקת והשופטת ושני נציגים אישיים מטעם המנהיג העליון. כמו כן יכולה המועצה לזמן לדיונה משתתפים נוספים בהתאם לסוגיה שבה היא דנה. להחלטות המועצה נדרש אישור המנהיג. מאחר ששרי המודיעין, הפנים והחוץ ממונים בדרך כלל על ידי הנשיא באישור המנהיג העליון, ואילו ראש הרשות השופטת וראשי המערכת הצבאית-ביטחונית ממונים באופן ישיר על ידי המנהיג, הרי רק הנשיא ויושב ראש המג'לס מכהנים כחברי מועצה שאינם תלויים לכאורה בח'אמנהאי, הממנה גם את מזכיר המועצה ואת שני נציגיו בה. הדבר מאפשר לו שליטה כמעט מוחלטת במועצה, אם כי לנשיא יש השפעה ניכרת במועצה באמצעות חבריה הממונים על ידו. לעיתים רחוקות הטיל ח'אמנהאי וטו על החלטות המועצה המתקבלות בקונצנזוס. הוא עשה זאת למשל כאשר המועצה החליטה לפלוש לאפגניסטן ב-1999, בתגובה להריגתם של שמונה דיפלומטים איראנים בקונסוליה במזאר שריף בידי הטאליבאן.

410 רז צימט, "ארגון המודיעין של משמרות המהפכה: מנגנון המודיעין המרכזי באיראן", מרכז המידע למודיעין ולטרור ע"ש אלוף מאיר עמית, 5 בנובמבר 2020; וכן ראו ליאורה הנדלמן-בעבור, "ריגול, סוכנים שתולים ושוחד: הפעילות החשאית של איראן בעיראק", **זמן איראן**, גיליון מס' 69, מרכז אליאנס ללימודים איראניים, 8 בדצמבר 2019.

Thaler et al, *Mullahs, Guards, and Bonyads*, p. 32. 411

לטענת חוסיין מוסוואן, ששימש אז יושב ראש הוועדה ליחסי חוץ במועצה, הסתייג המנהיג מהתערבות איראנית באפגניסטן והטיל וטו על החלטת המועצה.⁴¹² הצורך בגיבוש קונצנזוס במועצה מאפשר במקרים מסוימים לגופים איראניים שונים, ובראשם משמרות המהפכה, לבצע פעילות העשויה לחרוג מהקו הרשמי. כך למשל התערבה המועצה בשנת 2015 באופן חריג כדי לעצור ספינה של משמרות המהפכה שהעבירה סיוע לנמל בתימן בשליטת החות'ים. ההחלטה על שיגור הספינה התקבלה על ידי משמרות המהפכה, אך כאשר זו הייתה בדרכה לתימן החליטה המועצה להתערב ולהכווין אותה למרכז האו"ם לחלוקת סיוע הומניטרי בג'בוטי, כדי למנוע התנגשות עם הסעודים או עם האמריקאים.⁴¹³

משרד החוץ הכפוף לנשיא יכול אומנם לקבל החלטות מסוימות בנוגע למדיניות חוץ, אך בסוגיות מרכזיות עליו לדווח לנשיא, שמחליט אם הכרעה בעניינים אלה מחייבת אישור של הממשלה או של המועצה העליונה לביטחון לאומי. לאחר קבלת החלטה במועצה שולח אותה הנשיא לאישור המנהיג, ובהינתן אישור כזה עוברת ההחלטה למימוש בידי המוסדות הרלוונטיים.⁴¹⁴ בנאום במאי 2021 הדגיש ח'אמנהאי כי מדיניות החוץ אינה נקבעת במשרד החוץ. הוא ציין כי משרד החוץ משתתף בדיונים שבהם נקבעת המדיניות, אך קבלת ההחלטות בעניין זה נתונה בידי המועצה העליונה לביטחון לאומי, שבה משתתפים בכירי המשטר, ועל משרד החוץ מוטלת האחריות לממש החלטות אלה בשיטותיו הוא.⁴¹⁵

במקרים מסוימים פעל מנהיג איראן להגברת הפיקוח על הנשיא בענייני חוץ. למשל, זמן קצר לאחר שנבחר לנשיאות בקיץ 2005 החל אחמדינז'אד לגלות מעורבות יתר בסוגיות הקשורות במדיניות חוץ, בניסיון להשפיע על עיצובה. הוא ביקש לשנות את מדיניותה של הממשלה הקודמת, שהתמקדה בהפגת מתחים בזירה הבינלאומית, ולעצב סדר עולמי חדש. זמן קצר לאחר היבחרו הגביר אחמדינז'אד את הטון הקיצוני נגד המערב, בייחוד נגד ארצות הברית וישראל. גם אם העמדות שהשמיע הנשיא היו מקובלות ברובן על בכירי הממסד השמרני, דעתם לא הייתה נוחה מהצהרותיו המתלהמות הבלתי פוסקות, שעוררו תגובות חריפות מצד הקהילה הבינלאומית נגד איראן. ביוני 2006 הכריז ח'אמנהאי על הקמתה של 'מועצה אסטרטגית ליחסי חוץ' בראשות כמאל ח'ראזי, שר החוץ לשעבר

International Crisis Group, "Iran's Priorities", p. 6. 412

שם, עמ' 8. 413

Abbas Maleki, "Decision Making in Iran's Foreign Policy: A Heuristic Approach", *Journal of Social Affairs*, Vol. 73, December 2002, p. 46. 414

"וזאת ח'ארג'ה מרג'ע תצ'ארב אראא' ניסת" [משרד החוץ אינו מקור לדעות מנוגדות], אתר מנהיג איראן, 20 במאי 2021. 415

בממשלתו של הנשיא הקודם ח'אתמי. מועצה זו נועדה לשמש גוף מייעץ בגיבוש מדיניות החוץ, ומעשה הקמתה התפרש כביטוי לחוסר שביעות רצונו של ח'אמנהאי מהתנהלותו של אחמדינז'אד וכניסיון להגביר את הפיקוח עליו בענייני חוץ. נוסף על כך המשיכו שני נציגיו הרשמיים של ח'אמנהאי במועצה העליונה לביטחון לאומי, רוחאני ולאריג'אני, לקיים נסיעות מדיניות בשליחותו מחוץ לאיראן, למורת רוחו של הנשיא אחמדינז'אד.⁴¹⁶

הכפילות המוסדית בתחום מדיניות החוץ בולטת במיוחד במדיניותה האזורית של איראן בשל מעורבות משמרות המהפכה, ובפרט כוח קודס, בזירה האזורית. מפקד הכוח סולימאני הוזמן לעיתים לפגישות בדרג שרים או לישיבות שלא מן המניין של המועצה, אם כי ללא זכות הצבעה.⁴¹⁷ בריאיון עיתונאי באוגוסט 2017 התייחס סגן שר החוץ האיראני לענייני ערב ואפריקה, חוסיין ג'אברי אנצארי, ליחסי הגומלין בין משרד החוץ וכוח קודס בניהול מדיניותה האזורית של איראן. הוא ניסה להמעיט ממשמעות הכפילות המוסדית וטען כי בדומה למדינות אחרות, גם באיראן פועלים מוסדות שונים המשפיעים על מדיניות החוץ. לדבריו, כלל הגופים באיראן המעורבים בניהול מדיניות החוץ האזורית פועלים בהתאם לעקרונות משותפים ולאסטרטגיה אחת הנקבעת במועצה העליונה לביטחון לאומי, וקיים תיאום מלא ויוזימי ביניהם בכל הקשור לסוגיות האזוריות.⁴¹⁸

חילוקי דעות בקבלת החלטות

אף כי למנהיג העליון נשמרת המילה האחרונה בתהליכי קבלת החלטות, אין משמעות הדבר שלרשות המבצעת אין חשיבות בעיצוב מדיניות החוץ. כפי שהראה קווין לים, לזהותו של הנשיא ולהרכב הרשות המבצעת נודעה השפעה רבה על האסטרטגיה רבתי שאימצה איראן תחת מנהיגותו של ח'אמנהאי.⁴¹⁹ בדומה לחילוקי דעות בסוגיות פנים, ניכרים הבדלי גישות בין הזרמים הפוליטיים השונים באיראן גם בנוגע לאסטרטגיה שעל איראן לנקוט במדיניות החוץ שלה. מדובר לעיתים בוויכוחים מהותיים סביב האסטרטגיה הנדרשת כדי להבטיח את שרידות המשטר לאורך זמן. כך למשל דגל המחנה הפרגמטי בהובלת הנשיא רוחאני בפתיחות כלפי המערב ובהשתלבות גוברת של איראן בכלכלה העולמית, כדי לשפר את המצב הכלכלי ולפתור את מצוקות האזרחים. לעומת זאת, השמרנים בהובלת

416 צימט, **איראן מבפנים**, עמ' 51-52.

417 International Crisis Group, "Iran's Priorities", p. 8.

418 "ראבטה ספ'אה קדס בא וזאת ח'ארג'ה בה רואית ג'אברי אנצארי" [הקשר של כוח קדס עם משרד החוץ לפי ג'אברי אנצארי], דיפ'למאסיי איראן, 9 באוגוסט 2017.

419 Kevjn Lim, "Iran's Grand Strategic Logic", *Survival*, Vol. 62 (2020), No. 5, p. 158.

ח'אמנהאי המשיכו לדבוק בהסתגרות וב"כלכלת התנגדות" כדי לספק לאיראן חסינות מפני איומים חיצוניים ומפני סנקציות ולשמור עליה מפני חדירה של רעיונות מערביים בלתי רצויים. המחלוקת הפנימית באה לידי ביטוי גם בנוגע למדיניות כלפי ארצות הברית. בשונה מעמדת המחנה הפרגמטי, שראה בהידברות ישירה עם ארצות הברית פוטנציאל לאימוץ מדיניות פתוחה יותר כלפי המערב, נותרו השמרנים בהנהגת ח'אמנהאי בעמדתם העקרונית השוללת כל אפשרות לנרמול היחסים בין המדינות.

לנוכח השקפות עולם שונות אלה, לא ייפלא כי גם קבלת החלטות במועצה העליונה לביטחון לאומי הושפעה במידה רבה מהרכבה והתאפיינה לעיתים בחילוקי דעות. הנשיא לשעבר רוחאני, שכיהן 32 שנים במועצה, מתוך 16 שנים כמזכיר (1989–2005) ושמונה שנים כראש המועצה (2013–2021), הודה כי בסוגיות רבות התגלעו חילוקי דעות בין חברי המועצה, שחייבו לעיתים לנהל מספר דיונים על מנת להגיע להסכמה.⁴²⁰ ניתן למצוא דוגמה בולטת לחילוקי דעות בצמרת השלטונית בתהליך קבלת ההחלטות בנוגע להתערבות איראן בסוריה לאחר פרוץ מלחמת האזרחים בראשית 2011. גישה אחת בקרב האליטה הפוליטית דגלה בתמיכה בכל ההתקוממויות העממיות נגד הרודנים בעולם הערבי, ובכלל זה בסוריה. תומכי גישה זו סברו שהרפובליקה האסלאמית צריכה לתמוך בדרישותיו הלגיטימיות של העם הסורי, כשם שעשתה במדינות ערביות אחרות, לעודד "התעוררות אסלאמית" ולהפעיל לחץ על בעל בריתה אסד לקדם רפורמות פוליטיות בארצו.⁴²¹ לעומת זאת, תומכי הגישה האחרת התייחסו להתקוממות בסוריה מזווית גאופוליטית, שהתמקדה בהשפעת המשבר בסוריה על מאזן הכוחות האזורי. הם הציגו את ההתקוממות כמזימה מערבית שנועדה להפיל את בעל בריתה המרכזי של איראן בציר ההתנגדות, ובכך להפר את מאזן הכוחות נגדה. לטענתם, מדינות המערב חתרו להסב מכה אנושה לאינטרסים האזוריים של איראן ולגלגל לאחור את הישגיה באזור מאז כיבוש עיראק ב־2003, מלחמת לבנון השנייה ב־2006 והפלת המשטרים החילוניים והפרו־מערביים במצרים, בתוניסיה ובתימן. גישה זו, שנתמכה על ידי סולימאני, הדגישה גם את תמיכתה של סוריה באיראן במלחמתה נגד עיראק בשנות ה־80 ואת עמדתה האנטי־ישראלית.⁴²²

420 "מידאן ודיפ'למאסי דו צחנה מקאבל הם ניסת".

Hassan Ahmadian & Payam Mohseni, "Iran's Syria strategy: the evolution of deterrence", *International Affairs*, Vol. 95, No. 2 (2019), p. 10.

422 שם, עמ' 10–11.

ככל שהתעצמה ההתקוממות בסוריה החרף גם הוויכוח בצמרת הממשל באיראן. הנשיא אחמדינז'אד ותומכיו, שראו בהתקוממות מרד עממי אותנטי, הזהירו מפני התערבות צבאית בסוריה מחשש לעורר תגובה נגד איראן בעולם הערבי ולפגוע באידיאל המהפכני בהתייצבותה של הרפובליקה האסלאמית לצד שלטון מדכא. בשנת 2018 טען חמיד מוחבי, שהיה ראש אגף המודיעין בכוחות היבשה של משמרות המהפכה, כי בראשית מלחמת האזרחים בסוריה העריך הנשיא שאין טעם להשקיע בסוריה, משום שאסד סיים את תפקידו ההיסטורי ושלטונו ייפול בתוך זמן קצר.⁴²³ אחמדינז'אד עצמו אמר בריאיון עיתונאי כי מדינות האזור יכולות לסייע לעם הסורי ולממשלתו לממש את הרפורמות החיוניות ולפתור את המשבר. הוא הדגיש כי פתרון צבאי לעולם אינו הפתרון הנכון.⁴²⁴ לעומת זאת, מבקרי של הנשיא במועצה העליונה לביטחון לאומי תמכו בסיוע למשטר הסורי כדיכוי ההתקוממות. בסופו של דבר נפרץ המבוי הסתום במועצה כאשר נציג המנהיג במועצה לאריג'אני התייצב לצד התומכים בהתערבות בסוריה, אף כי סבר שיש להציב בפני אסד דרישה לרפורמות במסגרת חבילת סיוע איראנית.⁴²⁵

אף על פי כן, חילוקי הדעות בנוגע למדיניות הנדרשת בסוריה נמשכו גם לאחר חילופי הממשל בטהראן ובחירתו לנשיאות בקיץ 2013 של רוחאני, שהעדיף פתרון מדיני למשבר בסוריה. נוסף על כך, הדיווחים על שימוש בנשק כימי מצד משטר אסד לדיכוי ההתקוממות בארצו עוררו ביקורת גוברת באיראן, שחוותה שימוש דומה בנשק כימי מצד משטר סדאם חוסיין במלחמתה עם עיראק. בספטמבר 2013 דיווחו כמה אתרי חדשות איראניים כי רפסנג'אני, הנשיא לשעבר ויושב ראש המועצה לקביעת האינטרס של המשטר, האשים את המשטר הסורי בשימוש בנשק כימי נגד אזרחי ארצו. הצהרת רפסנג'אני התפרשה כסטייה מעמדתה הרשמית של איראן, שהטילה את האחריות לשימוש בנשק כימי על המורדים והמשיכה לבטא תמיכה בלתי מסויגת במשטר הנשיא אסד. סוכנות הידיעות אילנ"א, שפרסמה את דברי רפסנג'אני, הסירה את הדיווח שעות ספורות לאחר פרסומו, אך דברי רפסנג'אני חיזקו את ההערכות בנוגע לחילוקי דעות בצמרת המשטר סביב מעורבות איראן

423 "אחמדינז'אד מיגפת דיגר דר סוריה הזינה נכנים, כאר בשאר אסד תמאם שדה" [אחמדינז'אד אמר שלא נשקיע יותר בסוריה, העניין הסתיים עבור בשאר אסד], סוכנות הידיעות אירנ"א, 3 במארס 2018.

424 Neil MacFarquhar, "In Shift, Iran's President Calls for End to Syrian Crackdown", *The New York Times*, September 8, 2011.

425 International Crisis Group, "Iran's Priorities", pp. 15-16.

בסוריה.⁴²⁶ בכל מקרה, עמדתם של מצדדי התמיכה החד-משמעית במשטר אסד בהובלת ח'אמנהאי ומשמרות המהפכה הפכה תוך זמן קצר לעמדה השלטת בטהראן, בעקבות הפיכת ההתקוממות בסוריה ממשבר מקומי לעימות בינלאומי ועל רקע התחזקות דאע"ש. ביטול השתתפותה של איראן בדיוני ההסדרה בז'נבה בראשית 2014 בשל התנגדות האופוזיציה הסורית החליש אף יותר את כוחם של נציגי הזרם המתון יותר בהנהגת הנשיא.⁴²⁷ תבוסת דאע"ש ב-2017 הובילה לדיון מחודש בטהראן בנוגע לאסטרטגיית היציאה מסוריה, שהתאפיין בוויכוחים בין משרד החוץ למשמרות המהפכה. בעוד שמשמרות המהפכה התנגדו להפסקת אש שתמנע שליטה של המשטר הסורי על שטחים חשובים כגון מזרח חלב וחלקים מאדליב, תמך משרד החוץ באופציות דיפלומטיות לנוכח התקדמותה האיתית של המלחמה. בסופו של דבר החליטה המועצה העליונה לביטחון לאומי להתקדם באופציה הצבאית במקביל להשתתפות איראן לצד טורקיה ורוסיה במאמצים הדיפלומטיים להשגת הפסקת אש במסגרת תהליך אסטנה.⁴²⁸

חילוקי דעות התגלעו גם לגבי מדיניות איראן בעיראק, בעיקר בעקבות השתלטות דאע"ש על מוצול וערים נוספים ביוני 2014. התפתחות זו עוררה ויכוח בנוגע לגישה הנדרשת כלפי ניהול התהליך הפוליטי בבגדאד וביחס לראש הממשלה נורי אל-מאלכי, שנתמך על ידי מפקד כוח קודס סולימאני. בניגוד לעמדת משמרות המהפכה, היו בטהראן מי שסברו כי ראש ממשלת עיראק הפך לנטל על איראן, וכי יש להפסיק את התמיכה בו לנוכח כישלונם בהבטחת האינטרסים האיראניים. משמרות המהפכה הכירו אומנם בכישלונותיו אך טענו שאין מקום להחליפו, בשל האיום המתגבר מצד דאע"ש. בסופו של דבר הצליחו מתנגדיו של אל-מאלכי במועצה העליונה לביטחון לאומי לשכנע בעמדתם, ומזכיר המועצה שמח'אני נשלח בהנחיית ח'אמנהאי לנג'ף כדי להתייעץ בעניין זה עם איש הדת השיעי הבכיר סיסתאני. כשהתברר שגם סיסתאני תומך בשינוי פוליטי בבגדאד נוצר קונצנזוס במועצה בזכות החלפת אל-מאלכי באל-עבאדי ומינויו של אל-מאלכי כאחד משלושת סגני הנשיא.⁴²⁹ כישלון מדיניות משמרות המהפכה בעיראק הוביל, ככל הנראה, לביקורת גוברת נגד התנהלותו של סולימאני. בקיץ 2014 התפרסמו דיווחים בתקשורת שלפיהם הנהגת איראן החליטה

"Iran denies ex-president said Assad's forces used poison gas", Reuters, September 2, 2013, 426

Kevjn Lim, *Power, Perception, and Politics in the Making of Iranian Grand* (Springer International Publishing, Imprint: Palgrave Macmillan, 2022), p. 282. 427

International Crisis Group, "Iran's Priorities", pp. 18-19. 428

שם, עמ' 11-12. 429

להעביר את סולימאני מתפקידו כאחראי על המערכה האיראנית בעיראק, לנוכח הישגי דאע"ש וכישלונם בהבטחת בחירתו המחודשת של אל-מאלכי כראש ממשלת עיראק.⁴³⁰ דיווחים אלה התבררו אומנם כשגויים וסולימאני אף הגביר את מעורבותו בניהול הלחימה בעיראק, אך ייתכן כי היה בהם כדי לשקף ביקורת באיראן על מדיניותו של מפקד כוח קודס.

השפעת דעת הקהל על מדיניותה האזורית של איראן

בבסיס השיקולים המכתיבים את מדיניותה של איראן בולטים לעיתים גם אילוצים פנימיים, המחייבים את ההנהגה בטהראן להתחשב בדעת הקהל. אף כי שיקולים של דעת קהל אינם בהכרח ממלאים תפקיד מרכזי בעיצוב האסטרטגיה האיראנית, בייחוד במדיניות החוץ, הרי הכרת המשטר במאוויי הציבור ורגישותו ללחץ הפנימי ניכרות גם במדיניות החוץ. בעשור שלאחר המהפכה האסלאמית, ככל שהלהט המהפכני באיראן הלך ודעך כך הפגין המשטר רגישות הולכת וגוברת לדעת הקהל ונאלץ להתחשב בה גם בהחלטותיו האסטרטגיות בסוגיות חוץ. דוגמה בולטת לכך הייתה החלטתו של ח'ומיני ביולי 1988 לאשר הפסקת אש לאחר שמונה שנים של מלחמה נגד עיראק – בניגוד לעמדתו במהלך שנות המלחמה, ששללה כל פתרון שלא כלל את הפלתו של שלטון הבעת'. ההחלטה, שאותה הצדיק בדיעבד גם יורשו ח'אמנהאי, התקבלה בשל המצב הקשה שאליו נקלעה איראן. היא נחלה מפלות בשדה הקרב מול עיראק, ספגה אבדות כבדות בנפש וכלכלתה נפגעה קשות. כל אלה הובילו את ח'ומיני להערכה כי המשך המלחמה עלול לסכן את עצם שרידות המשטר. כאשר הבין ח'ומיני שקבלת ההחלטה משרתת את האינטרסים של איראן ושל המשטר האסלאמי, הוא הסכים לשנות את עמדותיו הקודמות בנושא. הוא פנה אז לאומה בנאום נרגש שבו אמר כי היה מוכן לשתות את "כוס התרעלה" כדי לשרת את האינטרסים של המהפכה ושל המשטר.⁴³¹

הסכמת איראן לשוב לשולחן המשא ומתן בסוגיית הגרעין בהשפעת הסנקציות הכלכליות ונכונותה לפשרות בתוכנית הגרעין שלה הן ביטוי נוסף לנכונותה להסכים לווייתורים משמעותיים בתגובה ללחץ. הסנקציות הכלכליות פגעו קשות במשק של איראן והגבירו את התסכול בקרב הציבור – תסכול שבא לידי ביטוי בתוצאות הבחירות לנשיאות בקיץ 2013.

⁴³⁰ "Iran replaces Revolutionary Guard commander in Iraq", Iran Briefing, 27 August 2014.
⁴³¹ רז צימט, "השפעתם של תהליכים כלכליים וחברתיים על מדיניות החוץ של איראן", בתוך: מאיר ליטבק, אמילי לנדאו ואפרים קם (עורכים), **איראן בסביבה אסטרטגית משתנה**, מזכר 172, המכון למחקרי ביטחון לאומי, פברואר 2018, עמ' 80.

ניצחונו של רוחאני, שהיה המתון מבין ששת המועמדים שהתמודדו בבחירות, ביטא את הביקורת כלפי מדיניות הגרעין שאימץ המשטר ואת הדרישה הציבורית לשנות את סדר העדיפויות הלאומי. בחירת רוחאני וחידוש המשא ומתן על תוכנית הגרעין יצרו הזדמנות לבחון מחדש את מקומה של התוכנית בסדר העדיפויות, אחרי שנים שבהן עצם הדיון בסוגיה הזאת נחשב לטאבו.⁴³²

רגישות המשטר לעמדות הציבור ניכרת גם במקרים שבהם איראן לא סטתה ממדיניותה הרשמית. דוגמה לכך ניתן למצוא במעורבותה הצבאית של איראן במלחמת האזרחים בסוריה. האבדות הכבדות בקרב הלוחמים האיראנים בסוריה הובילו במהלך 2016 להפחתה משמעותית בסדר הכוחות של איראן במדינה. המשטר היה מודע לרגישות הציבור למחיר האנושי הכבד הכרוך בהמשך המערכה הצבאית בסוריה, והוא חש צורך לספק הסברים שיצדיקו את הנוכחות של צבא איראן בסוריה. אף שהביקורת הפנימית על הסיוע שהושיטה איראן למשטר אסד הייתה מוגבלת בעיקר לאינטלקטואלים ולפעילים פוליטיים המזוהים עם הזרם הרפורמיסטי, המשטר לא יכול היה להתעלם מהאתגר הטמון בה, בפרט בשעה שמצוקות כלכליות שימשו קרקע פורייה לביקורת נגד מדיניות המשטר. לנוכח האבדות הכבדות השקיע המשטר מאמצים ניכרים בגיוס תמיכת הציבור במעורבות בסוריה. במסגרת מאמצים אלה קיים המשטר פעילות נרחבת להנצחת הנופלים דרך טקסי קבורה, אזכרות וכנסים לזכרם, כמו גם דרך פעילות נרחבת ברשתות החברתיות. באמצעות פעילות זו פעל המשטר להטמעת המחויבות הציבורית להקרבה בשליחות הרפובליקה האסלאמית ולהצגת המעורבות הצבאית בסוריה כאינטרס לאומי חיוני.

חודשים ספורים לאחר פרוץ מלחמת האזרחים השיקו גורמים המזוהים עם המשטר דפי פייסבוק שהוקדשו ללחימה בסוריה מנקודת מבטם של הלוחמים האיראנים. דפים אלה כללו דיווחים על אודות הישגי המשטר הסורי ובעלי בריתו בלחימה מול המורדים, תכנים הסברתיים נגד המורדים, פירוט על הלוחמים מאיראן, מחזבאללה וממדינות ערב הפועלים נגד המורדים, סיקור נרחב של החללים מקרב הלוחמים האיראנים ותכנים בעלי אופי דתי-שיעי. הגברת פעילות ההסברה על ידי המשטר נועדה לתחזק את תמיכת דעת הקהל האיראנית ולבלום ביקורת אפשרית. פעילות ההנצחה ברשתות החברתיות התאפיינה ברטוריקה ובסמלים דתיים-שיעיים, ציטוטים נרחבים מן הקוראן והחדית' והעלאה על נס את ערך ההקרבה למען הגנת המקומות הקדושים לשיעה בסוריה. לצד התכנים הדתיים שימשו ערוצי ההנצחה להעלאת תכנים הנושאים אופי אישי ומשפחתי. אלה כללו תמונות

432 צימט, "השפעתם של תהליכים", עמ' 80-81.

של החללים, פרטיהם הביוגרפיים, קטעים מזיכרונות ומצוואות שהעלו טרם מותם, שירים שנכתבו לזכרם וכן הספדים ועדויות מפי קרובי משפחה ומכרים המפליגים בשבחם של הנופלים. תפוצתן הרחבה של הרשתות סיפקה למשטר ולתומכיו אמצעי נוח וזמין לגיוס הציבור סביב סמלים לאומיים משותפים ולעידוד תודעה קולקטיבית. הנצחת החללים יצרה הזדמנות לא רק לגייס תמיכה ציבורית במערכה בסוריה אלא גם לטפח את אתוס ההקרבה העצמית בשליחות המדינה ולהדגיש את חשיבות המעורבות בסוריה לשמירה על האינטרסים של איראן ועל ביטחונה הלאומי, במטרה להגביר את הלכידות בציבור האיראני.⁴³³

אף כי אזרחים איראנים רבים מגלים נכונות פחותה מבעבר להתגייס למאמץ קולקטיבי בשם אידיאולוגיה כזו או אחרת, המשטר ממשיך לשמר בידיו יכולת לגייס את תמיכת הציבור סביב סמלים לאומיים ודתיים, כגון המיתוס המכונן של כרבלא, המספר את הקרבתו של האימאם השיעי הראשון חוסיין בן-עלי בקרב כרבלא בשנת 680 לספירה נגד החליף האומיי יזיד הראשון. הגם שמאמצים אלה אינם מונעים לחלוטין ביקורת ציבורית כלפי המעורבות הצבאית האיראנית מחוץ לגבולות המדינה, הם סייעו למשטר במידה מסוימת לגייס את תמיכת הציבור במאמצי הלחימה. לנוכח היחלשות הלהט הדתי טיפח המשטר את הלאומיות הדתית וניצל תחושות של גאווה לאומית לגיוס האוכלוסייה לתמיכה עממית במדיניותו. התלכדות הציבור סביב סמלים לאומיים ודתיים באה לידי ביטוי, למשל, בהלוויה ההמונית שנערכה ללוחם משמרות המהפכה מוחסן חוג'ג'י, שנלקח בשבי על ידי ארגון דאע⁴³⁴ שבגבול עיראק-סוריה והוצא להורג בעריפת ראשו באוגוסט 2017. במאמצי ההסברה לאחר מותו הוצג הלוחם בכמה כרזות לצד דמותו של האימאם השיעי חוסיין בן-עלי, שגם ראשו נערף על פי המסורת בקרב כרבלא. השתתפות המוני אזרחים בטקס הלווייתו בעיר אצפהאן בסוף ספטמבר העידה על עוצמת הרגשות הלאומיים והסולידריות החברתית.⁴³⁴ גם התגובות לחיסולו בידי ארצות הברית בראשית ינואר 2020 של מפקד כוח קודס סולימאני סיפקו ביטוי לעוצמת הרגשות הלאומיים באיראן. בעוד שרבים ראו בו נציג של המשטר המדכא ושל משמרות המהפכה הנושאים באחריות למותם של אלפי אזרחים באיראן ומחוצה לה, הרי בעיני חלקים נרחבים בציבור האיראני הוא נתפס כסמל וכגיבור

433 רז צימט, "אנדרטה מקוונת: הנצחת החללים האיראנים מהמערכה בסוריה", **ביהייב (השיח ברשתות החברתיות במזה"ת)**, כרך 4, גיליון 6, מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב, יוני 2016.

434 "Thousands turn out in Iran for burial of soldier beheaded by IS", al-monitor, September 28, 2017.

לאומי. חיסולו הוצג כפגיעה בכבודה הלאומי של איראן ובריבונותה, ללא קשר להשקפה פוליטית או לעמדת הציבור כלפי המשטר ומדיניותו. את התגובות החריפות למות סולימאני ניתן להסביר במאפייני פעילותו ובדמותו הייחודית. ככל שגברה חשיפתו בתקשורת בעשור האחרון והתעצב דימויו כמפקד מוכשר, התרבו ביטויי התמיכה והאהדה הציבורית כלפיו. גילויי התמיכה בו גברו אף יותר בעקבות החשיפה התקשורתית שלה זכה בשל מעורבותו במערכה נגד דאע"ש בעיראק ובסוריה החל מקיץ 2014. לכך תרם גם הרקע האישי של סולימאני, שגדל במשפחה ענייה וקשת'יום בכפר קטן ליד העיר כרמאן והצליח לטפס במהירות בשרשרת הפיקוד, בייחוד במהלך שירותו במלחמת איראן-עיראק. ההתגייסות הציבורית סביב מותו של סולימאני התבטאה באופן הבולט ביותר בהשתתפות מיליוני איראנים במסע הלוויה, שנמשך מספר ימים ועבר במספר ערים בדרך לעיר הולדתו כרמאן. ההשתתפות ההמונית בלוויה עוררה שיח רשתי בהשתתפות אנשי רוח, עיתונאים ופעילים פוליטיים איראנים בולטים. כך לדוגמה פרסם הסוציולוג והפעיל הפוליטי הרפורמיסטי מוחמד רזא ג'לא'יפור פוסט בחשבון הטלגרם שלו, ובו תיאר את הלוויה כאירוע ההמוני ביותר באיראן מזה שני עשורים. הוא ציין כי שאל רבים ממשתתפי הלוויה אם אולצו להגיע ונענה על ידי כולם בשלילה. לדבריו, משתתפי הלוויה השתייכו הן למעמד הבינוני והן למעמדות הנמוכים וההרכב הגילי והמגדרי היה מגוון. הגם שרבים מקרב המשתתפים בלוויה, שעיימם שוחח ג'לא'יפור, החזיקו בעמדות המזוהות עם המחנה השמרני, היו גם אזרחים מן השורה שאינם מזוהים עם מחנה פוליטי כזה או אחר. חלקם אף היו מסויגים מהתנהלות משמרות המהפכה בסוגיות פנים ומדיניות חוץ, אך ביקשו לחלוק כבוד לסולימאני על רקע השתתפותו במלחמת איראן-עיראק ובמערכה נגד דאע"ש, או להביע התנגדות לחיסולו, שנתפס על ידם כביטוי לטרור מדינתי מצד ארצות הברית. ג'לא'יפור סיכם את הלוויה כ"אירוע היסטורי, לאומי וחסר תקדים", שביטא סולידריות לאומית וחברתית רחבה.⁴³⁵

ואולם אין משמעות הדבר כי קיימת הסכמה בקרב הציבור האיראני בנוגע למדיניותה האזורית של הרפובליקה האסלאמית. אדרבה, במסגרת הפגנות מחאה באיראן בשנים האחרונות מחו אזרחים איראנים נגד מדיניות המשטר המעדיפה, לטענתם, השקעות ענק מחוץ לאיראן על פני פתרון המצוקות הכלכליות והחברתיות של אזרחי המדינה. התייחסויות רבות כללו את הסיסמה: "לא עזה, לא לבנון, אקריב את חיי למען איראן", שאומצה בעבר על ידי כמה ממתנגדי המשטר. במחצית 2018 התנהל קמפיין ברשתות

435 "צ'נד משאדה דר תשייע באשכזה אמרוז" [כמה עדויות בהלוויה רבת העוצמה של היום], @m.jalaeipour, טלגרם, 6 בינואר 2020.

החברתיות באיראן נגד 'קרן הסיוע על שם האימאם ח'ומיני' במחאה על הסיוע שהיא מעבירה לנזקקים מוסלמים בעולם, בייחוד ברצועת עזה ובלבנון. הקרן, שהוקמה זמן קצר לאחר המהפכה האסלאמית במטרה לסייע לעניים ולנזקקים ברפובליקה האסלאמית, הפכה ברבות השנים לאחד ממוסדות הצדקה הגדולים והחשובים ביותר באיראן והיא מסייעת למאות אלפי משפחות. הקמפיין הושק בעקבות דיווחים שהתפרסמו באמצעי תקשורת איראניים וברשתות החברתיות, שתיעדו חלוקת ארוחות לשבירת צום הרמדאן מטעם קרן הסיוע לכ-300 אלף פלסטינים המתגוררים ברצועת עזה. הדיווחים עוררו התנגדות ציבורית רחבה נוכח הפניית כספי הקרן, שתקציבה מבוסס ברובו על תרומות אזרחים באמצעות קופות צדקה הפרוסות בכל רחבי המדינה, לעזה או ללבנון.⁴³⁶ קריאות דומות נגד תמיכתה הנמשכת של איראן במשטר הסורי ובארגוני הטרור על חשבון אזרחי איראן נשמעו גם במהלך מחאת הסוחרים, שפרצה בסוף יוני 2018 בבאזאר של טהראן. בהפגנות אף נשמעו קריאות בגנות הפלסטינים, בהן קריאות "מוות לפלסטיין".⁴³⁷ הקריאות נגד מעורבות איראן מחוץ לגבולותיה משקפות ביקורת ציבורית אותנטית בקרב הציבור בנוגע למחיר הכלכלי הכבד שאיראן משלמת בשל מעורבותה הצבאית באזור ותמיכתה הנמשכת בבעלות בריתה ובשלוחיה.

גם אינטלקטואלים ופעילים פוליטיים המזוהים בעיקר עם הזרם הרפורמיסטי השמיעו בעשור האחרון ביקורת גוברת על מדיניותה האזורית של איראן ובייחוד על תמיכתה הנמשכת במשטר אסד, בחזבאללה ובארגונים הפלסטיניים. בין מבקרי מדיניות איראן בלטו למשל הפעיל הפוליטי הרפורמיסטי מוצטפא תאג'זאדה, שתיאר את מעורבות איראן בסוריה כ"מעורבות בעלות גבוהה ובתמורה נמוכה" וטען כי "מלחמה מונעת" פירושה למעשה הארכת המלחמה.⁴³⁸ ראש עיריית טהראן לשעבר ע'ולאם-ח'וסיין כרבאסצ'י טען בנאום מעורר מחלוקת בשנת 2017 כי ניתן לחזק את האוכלוסיות השיעיות בסוריה, בלבנון ובתימן גם ללא העברת כספים, מכירת נשק ומעשי הרג.⁴³⁹

436 רז צימט, "עניי עירק קודמים: קמפיין רשתי נגד סיוע איראני לתושבי עזה", **ביהייב (השיח ברשתות החברתיות במזה"ת)**, כרך 6, גיליון 6, מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב, יוני 2018.

437 "Iranians chant 'Death to Palestine' at economic protests in Tehran", Times of Israel, June 25, 2018.

438 "How Does Iran Justify its Role in Syria?", Iranwire, September 18, 2017.

439 "Ex-mayor of Tehran sentenced to year in jail for panning Iran's actions in Syria", Times of Israel, August 27, 2018.

קשה להעריך עד כמה זוכה ביקורת זו לתמיכה ציבורית רחבה. בכל מקרה, השפעת הביקורת הפנימית כלפי המדיניות האזורית של איראן על תהליך קבלת ההחלטות בטהראן מוגבלת, והיא אינה מחוללת שינוי משמעותי במאמצי המשטר לבצר את השפעתה של הרפובליקה האסלאמית באזור, הנתפסת בעיניו כאינטרס לאומי חיוני. עם זאת אין להתעלם מהשפעתם של תהליכים חברתיים וכלכליים על מדיניות החוץ. המשטר באיראן רגיש לביקורת פנימית, מגיב ללחצים חיצוניים ופנימיים ומוכן להתאים את מדיניותו אף במחיר של ויתורים אידיאולוגיים ניכרים, כאשר האינטרסים הלאומיים החיוניים מחייבים זאת. נכונות המשטר באיראן לסטות ממדיניותו תלויה בפרשנותו הסובייקטיבית בנוגע לסיכונים ולהזדמנויות הניצבים בפניו. הפרשנות הזאת יכולה להשתנות בהתאם לתפיסות עולמם השונות – ולעיתים אף המנוגדות – של האגפים השונים בצמרת המשטר. תפיסות אלה גם מספקות תשובות שונות לשאלה מהי האסטרטגיה הנכונה להבטחת האינטרסים החיוניים של איראן, ובראשם שימור המשטר. גם הציבור באיראן אינו עשוי מקשה אחת ואינו נוקט עמדה אחידה כלפי סוגיות העומדות על סדר היום הלאומי. זאת ועוד, על אף הפער המתרחב בין חלקים בציבור, ובעיקר בין הצעירים לבין המשטר וערכי המהפכה האסלאמית, מפגין הציבור באיראן לעיתים קרובות נכונות להתייצב מאחורי המשטר במקרים המשקפים, לדעתו, פגיעה באינטרסים חיוניים או בתחושת הכבוד הלאומי, כמו קריאת תיגר על שלמותה הטריטוריאלית של איראן, איומים במתקפה צבאית וכדומה.

סיכום ומשמעויות עלייתו או שקיעתו של "הסהר השיעי"

בקיץ 2018 פרצו בדרום עיראק הפגנות במחאה על המשבר הכלכלי, מצוקת המים והחשמל והשחיתות הפושה במדינה. במהלך ההפגנות נשמעו גם קריאות בגנות איראן והתערבותה בענייניה הפנימיים של עיראק. ב־7 בספטמבר הוצת בניין הקונסוליה האיראנית בבצרה בידי מפגינים שיעים עיראקים.⁴⁴⁰ כשנה לאחר מכן, בנובמבר 2019, הציתו מפגינים גם את הקונסוליות האיראניות בכרבלא ובנג'ף שבדרום עיראק. בכרבלא טיפסו המפגינים על המחסומים המקיפים את מבנה הקונסוליה, הסירו את דגל איראן והניפו במקומו את דגל עיראק.⁴⁴¹ באוקטובר 2019 פרצו הפגנות מחאה גם בלבנון, כאשר מאות אלפי מפגינים יצאו לרחובות בדרישה להתפטרות הממשלה הנשלטת בידי מקורביה של איראן. על רקע מחאות אלה העריכו מספר פרשנים כי איראן הולכת ומאבדת את שליטתה במזרח התיכון.⁴⁴² השפעתה הגוברת של איראן במזרח תיכון היא אחד מסימני ההיכר במפה הגאופוליטית של האזור בשני העשורים האחרונים. איראן מצטיירת בעיני מדינות האזור ומחוצה לו כמי שחותרת למעמד הגמוני ולמנהיגות אסלאמית. בראשית המאה ה־21 נהנתה איראן מסילוקם של יריביה האסטרטגיים, סדאם חוסיין בעיראק ומשטר הטאליבאן באפגניסטן. עם תבוסתה במלחמת המפרץ הראשונה וכיבושה בידי ארצות הברית ב־2003 איבדה עיראק את עוצמתה הצבאית וחלק חשוב ממעמדה והשפעתה המדינית. המשטר האיראני מיהר לקלוט את היתרונות הגדולים הטמונים במצב שהתפתח בעיראק, והבין שנוצרה שם ההזדמנות הגדולה ביותר עבורו. ממדינת אויב, שהטילה את האיום החמור ביותר על איראן, הפכה עיראק לזירת ההשפעה החשובה ביותר שלה, עקב התהפוכות שחלו בה. לאיראן סייעה גם העובדה שחשיבותם של השיעים – למרות היותם מיעוט לא גדול בעולם המוסלמי – עלתה במידה ניכרת בעשורים האחרונים, בעיקר עקב ההתפתחויות בעיראק

"Iraqi protesters set fire to Iranian consulate in Basra", Al-Jazeera, September 7, 2018. 440

"Iraq unrest: Protesters attack Iranian consulate in Karbala", BBC News, November 4, 2019; "Iraq unrest: Protesters set fire to Iranian consulate in Najaf", BBC News, November 28, 2019. 441

Hanin Ghaddar, "Iran Is Losing the Middle East, Protests in Lebanon and Iraq Show", Foreign Policy, October 22, 2019. 442

ובלבנון. גם ערב הסעודית ומדינות המפרץ הקטנות, המודאגות מאוד מפעילותה של איראן ובעיקר ממאמציה להשיג נשק גרעיני, חסרות יכולת להציב משקל נגדי אזורי מולה.⁴⁴³ התמורות הפוליטיות שהתחוללו במדינות ערב בצל הטלטלה האזורית פתחו בפני איראן הזדמנויות חדשות להרחיב את השפעתה במזרח התיכון. בכירים איראנים הציגו את ההתפתחויות בעולם הערבי כביטוי לעיצובו של מזרח תיכון חדש, השואב השראתו מהמהפכה האסלאמית וצפוי להביא לקץ ההגמוניה המערבית באזור. טהראן ניצלה את חולשתן של המדינות הערביות ואת חוסר היציבות באזור לא רק לקידום השפעתה אלא גם לביסוס דריסת רגל צבאית, פוליטית, דתית וכלכלית ארוכת טווח. העולם הערבי מצוי מזה כמה עשורים במצב של חולשה בולטת ואין לו יכולת מספקת להתמודד עם הבעיות העיקריות העומדות בפניו, ובכללן האיום האיראני והיכולת להשפיע על ההתפתחויות באזור. בעקבות המהפכות, מלחמות האזרחים וההגירה ההמונית נקלעו הערבים למשבר עמוק, פוליטי וחברתי-כלכלי, שסופו שאינו נראה באופק.⁴⁴⁴ להרחבת ההשפעה האיראנית תרמו גם כמה גורמים נוספים: מדיניות ארצות הברית שהתרחקה ממעורבות פעילה באזור, מדיניותה האקטיבית של ערב הסעודית ששיחקה במקרים רבים לידיה של איראן והסכם הגרעין ב-2015 שאיפשר לאיראן ליהנות ממידה רבה יותר של חופש פעולה מצד מעצמות המערב, ובראשן ארצות הברית. מפלת ארגון המדינה האסלאמית (דאע"ש) פתחה בפני איראן הזדמנויות נוספות להעמיק את השפעתה. איראן, שכבר הוכיחה בעבר יכולת טובה לנצל כל הזדמנות לשיפור מעמדה כמעצמה אזורית, ביקשה לנצל את החלל שהותירה אחריה התמוטטות דאע"ש בסוריה ובעיראק, כדי לקדם את שאיפותיה באזור ולמלא תפקיד מרכזי בעיצוב המזרח התיכון בעידן שלאחר דאע"ש.

התפתחויות אלה עשויות ליצור את הרושם המוטעה שידם של האיראנים נמצאת תמיד על העליונה וכי הם נהנים מעוצמה ללא סייג. אך אין פני הדברים כך, ויש להם מגבלות חמורות משלהם. כל עוד נמשכה המערכה הצבאית בסוריה ובעיראק יכלה טהראן לפעול במדינות אלה באופן חופשי יחסית. אלא שככל שהשלטון המרכזי בדמשק ובבגדאד מתייצב, נחשפות נקודות התורפה של איראן המגבילות את יכולתה לבסס עצמה כגורם

443 אפרים קם, "מעמדה האזורי של איראן – השפעה מתרחבת בצד חולשות", בתוך: ענת קורץ, שלמה ברום (עורכים), **הערכה אסטרטגית לישראל 2011** (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2011), עמ' 68-69.

444 אשר ססר, "איראן ומדינות ערב: שינוי היסטורי במאזן הכוחות", **עדן אסטרטגי**, כרך 18, גיליון 3, המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוקטובר 2015, עמ' 4-5.

כוח משמעותי במרחב הערבי. ואכן בשנים האחרונות נראה כי האתגרים והקשיים הניצבים בפני איראן במאמציה להפוך לשחקנית הגמונית באזור הולכים וגוברים. נסיגת הכוחות האמריקאיים מאפגניסטן הוצגה אומנם על ידי איראן כהתפתחות אסטרטגית חיובית, אך השתלטותם המחודשת של הטאליבאן הציבה אתגר רציני לאינטרסים ביטחוניים וכלכליים איראניים חיוניים. בעיראק נחלו המיליציות השיעיות הנתמכות בידי איראן תבוסה קשה בבחירות הפרלמנטריות באוקטובר 2021, אך כי הממשלה שהוקמה כעבור שנה נשענה על תמיכת הסייעות השיעיות הפרואיראניות. כמו כן מתחזק הרושם כי חלה התרופפות מסוימת בפיקוח משמרות המהפכה על המיליציות מאז חיסולם של סולימאני ואל-מוהנדס בראשית 2020.

בלבנון ממשיך חזבאללה להתמודד עם ביקורת על תפקודו ועל ההשפעה הגוברת של איראן במדינה, ובסוריה העמידו התקיפות הישראליות את איראן בפני אתגר לא פשוט והגבילו את חופש פעולתה, הגם שלא הביאו להפסקת מאמציה לבצר את השפעתה ולספק אמצעי לחימה מתקדמים לחזבאללה. נוסף על כך, התקדמות המגעים להסדר מדיני בסוריה וחזרתה ההדרגתית לעולם הערבי עשויות להגביל בעתיד את המחויבות כלפי איראן מצד הנשיא אסד, שכבר כיום אינו נלהב לאפשר לאיראנים להעמיק את מעורבותם הכלכלית בארצו. גם המלחמה בעזה הציגה את מגבלות הכוח של איראן ביכולת ההשפעה על מדיניות הממשלות הערביות והמוסלמיות. אפילו דרישת המינימום של איראן ממדינות מוסלמיות המקיימות קשרים עם ישראל להשעות את יחסיהן הכלכליים עימה לא זכתה להיענות מצידן. היומון השמרני האיראני וטן'י אמרוז נתן ביטוי לתחושת האכזבה כשהגדיר בכותרתו הראשית את תוצאות פסגת המדינות האסלאמיות והערביות, שהתכנסה בריאד ב-11 בנובמבר 2023, "בגידה". העיתון טען כי הציבור המוסלמי נשא עיניו לפסגה בציפייה שהמנהיגים ינקטו פעולה מעשית להפסקת התקיפות הישראליות בעזה, או לכל הפחות לפתיחת מעבר רפיח לשם העברת סיוע הומניטרי לתושבי עזה. אלא שאף אחד מראשי מדינות ערב וטורקיה לא נקט צעד מעשי.⁴⁴⁵

איראן ניצבת בפני כמה מגבלות בסיסיות במאמציה לבסס את עצמה כגורם כוח משמעותי במרחב הערבי במזרח התיכון. ראשית, כמדינה בעלת רוב פרסי היא נתפסת באזור שרובו ערבי כגורם זר ולעיתים אף עוין. התייחסותו של מלך ירדן עבדאללה אל "הסהר השיעי" ותהייתו של הנשיא לשעבר חוסני מובארכ לגבי נאמנותם של הערבים השיעים למדינותיהם המחישו את החששות הערביים ממעמדה המתעצם של איראן בלב המרחב

445 "ח'יאנת" [בגידה], וטן'י אמרוז, 12 בנובמבר 2023.

הערבי. זאת ועוד, איראן השיעית מתקשה לממש הגמוניה אזורית במרחב שרובו סוני. בשנים האחרונות התפרסמו אומנם דיווחים על ניסיונותיה של איראן לשנות את ההרכב הדמוגרפי באזורים בעלי רוב סוני בסוריה, אך בסופו של דבר אין להפריז ביכולתה לקדם תהליכי שיעיזציה במרחב שבו מהווים השיעים מיעוט קטן. יתר על כן, מאמציה להרחבת השפעתה נתקלים בקשיים גם בקרב השיעים באזור, הנאמנים בראש וראשונה לזהותם הלאומית הערבית. תוצאות הבחירות הכלליות בעיראק באוקטובר 2021, שבהן נרשם הישג משמעותי לרשימתו של מוקתדא אל-צדר, המוביל בשנים האחרונות את ההתנגדות למעורבות האיראנית בעיראק, המחישו את עוצמת ההתנגדות הפנימית לבחישה האיראנית הנמשכת בענייניה הפנימיים של עיראק אפילו בקרב השיעים, שאינם מסכימים להפוך לכלי שרת בידי טהראן. בקרב השיעים בעיראק קיימת מידה של עוינות כלפי איראן וחשד בכוונותיה, וטראומת המלחמה בין איראן לעיראק בשנות ה-80 עודנה מעיבה על יחסם כלפיה. יש גם מידה של תחרות דתית בין השיעה באיראן ובעיראק, ורוב השיעים בעיראק, כולל בכירי חכמי הדת שלה איתאללה סיסטאני, מתנגדים לתפיסת שלטון חכם ההלכה, הנהוגה באיראן מאז המהפכה האסלאמית.

פעילותם של שחקנים נוספים במרחב, ובראשם ישראל, רוסיה, טורקיה, ארצות הברית וערב הסעודית, מגבילה אף היא את יכולתה של איראן לעצב את סדר היום האזורי כאוות נפשה. בסוריה הפכה רוסיה לגורם דומיננטי בשל מעורבותה הצבאית במלחמת האזרחים, אם כי המלחמה באוקראינה חייבה אותה להסיט חלק ממשאביה אל מחוץ לסוריה. שחקנית מתחרה נוספת לאיראן במרחב הסורי היא טורקיה, המבקשת למלא תפקיד מרכזי בעיצוב ההסדרים המדיניים על עתיד סוריה. חיסולו של סולימאני בראשית ינואר 2020 הנחית אף הוא מכה קשה על יכולתה של איראן לקדם את יעדיה האסטרטגיים במזרח התיכון. נחישותו של סולימאני, יכולותיו המבצעיות, כישוריו הצבאיים והמדיניים וקרבתו למנהיג איראן הפכו אותו למושך בחוטים ולקבלן הביצוע של ההתבססות והחתרנות האיראנית באזור. חיסולו לא הוביל אומנם לנסיגת איראן מיעדיה העל שלה במזרח התיכון, אך הוא חייב את משמרות המהפכה ואת כוח קודס בהנהגת יורשו קאא'ני להתאים את משימותיהם ומאפייני פעילותם לנסיבות האזוריות המשתנות ולמערכת האילוצים וההזדמנויות הניצבים בפניהם. גם אם נראה שקאא'ני מתקשה לעיתים לשמר ולתחזק את הרשת שטווה סולימאני בעשור האחרון מול הארגונים והמיליציות הפועלים בחסות משמרות המהפכה ובתמיכתם, הוא אינו נדרש עוד לנהל מערכה צבאית רחבה. נראה כי כוח קודס בהנהגתו חוזר לדפוסי פעולה שאפיינו אותו בעבר ככוח מצומצם ואיכותי האחראי לפעילות חשאית, בעיקר באמצעות ארגונים

שלוחים, תוך ביזור חלק מסמכויות מפקד הכוח לידי הנהגת חזבאללה ומנהיגי המיליציות השיעיות העיראקיות.⁴⁴⁶

במקביל להתפתחויות באזור המציבות אתגרים חדשים בפני איראן, בתוך איראן מתחדד הוויכוח הפנימי ביחס לנחיצות ההשקעות הזרות מחוץ לגבולותיה, בייחוד על רקע המשבר הכלכלי המחריף במדינה. ניתן למצוא ביטוי לביקורת הציבורית המתרחבת בנוגע למחיר הכלכלי הכבד שאיראן משלמת בשל מעורבותה הצבאית באזור בגלי המחאות שפקדו את איראן מסוף 2017. אף כי לביקורת זו יש השפעה מוגבלת על תהליך קבלת ההחלטות בטהראן, היא אינה נעלמת מעיניהם של בכירי המשטר.

חרף קשיים ואתגרים אלה ממשיכה איראן במאמציה לבסס את השפעתה האזורית, שנתפסת בעיניה כחיונית למימוש תפיסת הביטחון הלאומי שלה. מאמצים אלה לא פסקו חרף המחירים המדיניים, הפוליטיים והכלכליים שהמעורבות האזורית גובה ממנה. יתר על כן, היא ממשיכה למצוא הזדמנויות חדשות לשיפור אחיזתה ומעמדה כמעצמה אזורית תוך התאמת מדיניותה לנסיבות המשתנות. במאמציה אלה ניכרים היטב המאפיינים המרכזיים של מדיניותה האזורית, כפי שצוין בפרקים הקודמים. ראשית, חתירה לעמדת הנהגה בעולם הערבי והמוסלמי, שאת ניצניה ניתן לראות זמן רב לפני המהפכה האסלאמית. נוסף על כך מתאפיינת מדיניות החוץ האזורית של איראן במידה רבה של פרגמטיות. אף כי עקרון יצוא המהפכה לא נזנח גם יותר מארבעה עשורים לאחר המהפכה, הרי המדיניות האיראנית נשענה באופן גובר על יעדים אסטרטגיים שהוגדרו בידי הנהגת איראן על בסיס צורכי הביטחון והאינטרסים המשתנים שלה. האינטרס הממלכתי הלך וגבר על האידיאל המהפכני לאורך השנים, והמשטר האיראני מדגיש כיום פחות את הצורך לייצא את המהפכה האסלאמית למדינות מוסלמיות אחרות, הן משום שנכשל בכך והן משום שהוא מודע היטב לחששות מפני איראן בקרב מדינות האזור.

תפיסת הביטחון של הצמרת האיראנית מושפעת במידה רבה מתפיסת האיום הניצב בפני המשטר. איראן מבקשת לוודא כי לא מתפתח איום משמעותי על גבולותיה, על לכידותה הטריטוריאלית, על ריבונותה ועל ביטחונה הלאומי. אף כי ההתפתחויות במזרח התיכון מאז 2003 הציבו בפניה אתגרים כבדי משקל, הרי ככל שעבר הזמן התברר כי יש ביכולתה של הרפובליקה האסלאמית להפיק מהן גם רווחים אסטרטגיים. בשני העשורים האחרונים היא השקיעה מאמצים גוברים בהעמקת התבססותה הצבאית, שלא ניתן להסבירה אך ורק באסטרטגיה הגנתית הנגזרת מתחושת איום. פלישת ארצות הברית

446 צימט, "שנה לחיסולו של קאסם סלימאני", עמ' 3.

לעיראק ו"הטלטלה האזורית" במזרח התיכון הערבי נוצלו על ידי איראן כאמצעי לקידום השאיפות והאינטרסים שלה במרחב הערבי ולביצור חזית אזורית בהנהגתה הכוללת גם את סוריה, את חזבאללה הלבנוני ואת חמאס והג'האד האסלאמי הפלסטיני. עם זאת, אין בכך משום ביטוי לשאיפה להתפשטות טריטוריאלית אלא לקידום שאיפותיה להשגת הגמוניה אזורית, להרחבת השפעתה ולהנעת הגורמים האזוריים והבינלאומיים להתחשב באינטרסים שלה במרחב.

פעילותה של איראן באמצעות ארגונים שלוחים היא ביטוי נוסף לפרגמטיות שלה בניסיונה להסיר מעצמה אחריות ולצמצם את המחיר הפוליטי והצבאי על פעולותיה. רשת השלוחים היא מרכיב בסיסי בדוקטרינת ההגנה של איראן ואחד הכלים המרכזיים בידיה להרתעת אויביה, להעצמת העומק האסטרטגי שלה ולהרחבת השפעתה ועוצמתה אל מעבר לגבולותיה. מנקודת מבטם של שלטונות איראן, רשת זו מאפשרת לה לקדם את האינטרסים האסטרטגיים שלה באזור במחיר זול יחסית ותוך שאיפה להימנע עד כמה שניתן מעימות ישיר עם יריבותיה המרכזיות, ובייחוד עם ארצות הברית, ישראל וערב הסעודית. באמצעות שימוש בארגונים תת־מדינתיים עלה בידי איראן לבסס מאחזי כוח והשפעה חשובים במרחב הערבי, אף כי לגורמים האזוריים המשתפים עימה פעולה יש לעיתים אינטרסים נוגדים ושיקולים אחרים, שאינם תואמים בהכרח את אלה של טהראן. מאפיין נוסף במדיניותה של איראן הוא השימוש בעוצמה רכה, המאפשרת לה להעמיק את אחיזתה במרחב הערבי גם במישור הדתי, התרבותי, החברתי והכלכלי. בפעילותה בקרב קהלי יעד שונים בעולם הערבי והמוסלמי עושה הרפובליקה האסלאמית – בדומה לאיראן הטרומ־הפכנית – שימוש במרכיבים שונים בזהות הלאומית האיראנית כדי לבסס את מעמדה האזורי. הפרגמטיות המאפיינת את מדיניות החוץ האיראנית, נכונותה של איראן להתאים את מדיניותה לנסיבות המשתנות והשימוש במרכיבי עוצמה מגוונים ובדרכי פעולה המשלימות זו את זו הקנו לאיראן יכולת להתמודד בהצלחה בלתי מבוטלת עם אתגרים משמעותיים ובסביבה מורכבת. הרפובליקה האסלאמית התקשתה בעבר ותתקשה גם בעתיד להפוך להגמון אזורי באזור שרובו ערבי־סוני. אף על פי כן, איראן כבר הוכיחה בעבר יכולת טובה לנצל כל הזדמנות לשיפור אחיזתה ומעמדה כמעצמה אזורית. מגמת שיפור הקשרים בין איראן למדינות ערב, ובראשן ערב הסעודית ואיחוד האמירויות, מבטאת במידה רבה הודאה מצידן בכישלון בבלימת הרפובליקה האסלאמית ומשקפת הבנה שהמחויבות האמריקאית לבעלות בריתה בעולם הערבי כבר אינה מספקת. מגמה זו עשויה לחזק את תחושת הביטחון של איראן, אך גם לרסן את פעילותה במרחב הערבי.

המלצות למדיניות

- איראן הייתה ונותרה כוח אזורי חשוב ואין היא צפויה לחדול ממאמציה לביסוס השפעתה האזורית, הנתפסת בעיניה כחיונית למימוש האינטרסים הלאומיים שלה חרף המאמצים המדיניים, הכלכליים והצבאיים מצד ישראל, הקהילה הבינלאומית והמערכת האזורית הערבית. על ישראל להכיר במעמדה של איראן כמעצמה אזורית ולהגדיר מהם האינטרסים הביטחוניים החיוניים מבחינת ישראל, שיש להבטיחם אל מול המשך הפעילות האיראנית באזור. מדיניות ישראל כלפי איראן ופעילותה האזורית, ובכלל זה מדיניות המב"ם בסוריה, צריכה להתבסס על יעדים ריאליים ובני השגה ולא על מטרות מקסימליסטיות, למשל סילוק כל האיראנים מסוריה או הרחקת איראן מבעלות בריתה באזור. יש לתקף מדיניות זו באופן מתמשך כדי להתאימה לנסיבות המשתנות.
- אין לזלזל בעוצמותיה וביכולותיה של איראן, אך גם אין להתעלם ממגבלות הכוח שלה ומהאילוצים הניצבים בפני מאמציה לביסוס השפעתה האזורית. איראן אינה כול יכולה. היא ממשיכה לשפר את יכולותיה הצבאיות, להפגין נחישות ולרשום לעצמה הצלחות בלתי מבוטלות. עם זאת היא ניצבת גם בפני אילוצים מהותיים. התעלמות מחולשותיה עלולה לפגוע ביכולת לזהות הזדמנויות הנובעות ממגבלות כוחה כדי לבלום את השפעתה. כמו כן, עדיף להימנע מלהדהד הצהרות יומרניות מצד בכירים איראנים בנוגע ליכולותיה ולהישגיה של איראן, שנועדו לעיתים לצורכי תעמולה.
- אין להמעיט מחשיבותן של תפיסות אידיאולוגיות מהפכניות באיראן, בפרט ביחס לישראל, או לפטור אותן כדיבורים בעלמא. המתקפה הרצחנית של חמאס בעזה ב-7 באוקטובר 2023 הוכיחה כי לא ניתן להסביר את מקורות האיבה כלפי ישראל רק בסיבות הנוגעות למדיניות ישראל ולכיבוש, אלא גם בעוינות התרבותית והאידיאולוגית היוקדת כלפי ישראל, המשותפת גם לאיראן. ישראל אינה יכולה להתעלם ממרכזיותה של עוינות זו בתפיסת עולמו של המשטר האיראני, בייחוד לנוכח מאמציו הנמשכים לסייע לארגוני הטרור ולקדם את האופציה הגרעינית הצבאית. עם זאת יש להכיר בנכונותה של ההנהגה האיראנית במקרים מסוימים להתאים את האידיאולוגיה המהפכנית למציאות המשתנה ולשנות את מדיניותה בהתאם לנסיבות. מנהיגי איראן אינם סוטים בקלות מתפיסת עולמם המהפכנית, אך בתנאים מסוימים הם מעדיפים לטווח הקצר שיקולים של ריאליזם על

פני תפיסות אידיאולוגיות מהפכניות. אין זה בהכרח ביטוי למתינות אלא לגישה רציונלית ופרגמטית, שראוי כי גם מקבלי ההחלטות בישראל ובמערב יביאו אותה בחשבון.

- הפעילות האיראנית במרחב הערבי אינה מבוססת אך ורק על עוצמתן הצבאית של איראן, בעלות בריתה ושלוחיה באזור, כי אם על מרכיבי עוצמה מגוונים, לרבות עוצמה רכה. הגם שיכולותיה של ישראל להפעיל עוצמה רכה במרחב הערבי מוגבלות בשל היחס החשדני ואף העויני ביחס לכוונותיה, הרי בהתבססות בלעדית על יכולות צבאיות ואמצעים קינטיים אין משום מענה מספק אל מול פעילותה הרב-ממדית של איראן במזרח התיכון הערבי.
- יכולתה של איראן להרחיב את מעורבותה והשפעתה באזור נובעת במידה רבה מחולשת המדינות שבהן היא מעוניינת לפעול ומתנאים של חוסר יציבות ולחימה. תהליכי הסדרה מדינית והפגת מתיחויות באזור, לרבות בסוריה, בעיראק, בתימן ובזירה הפלסטינית, עשויים להגביל במידה רבה את יכולתה של איראן לנצל מצבים משבריים כהזדמנויות להעמקת השפעתה.

- הגבלת מעורבותה של איראן באזור מותנית במידה רבה ביכולת לספק למדינות שבהן היא פועלת חלופות להשפעתה בתחומים שונים, בהם התחום הכלכלי. חלופות כאלה, למשל מצד מדינות המערב או מדינות המפרץ, לא יובילו בהכרח להפסקת פעילותה של איראן במרחב הערבי, בפרט בסוריה ובעיראק. עם זאת הן חיוניות על מנת לספק להנהגות הערביות מרחב גמישות רב יותר ויכולת לאזן במידת מה בין ההשפעה האיראנית להשפעות חלופיות. אין די במקלות ובגזרים בהתמודדות עם מאמצי ההתבססות האיראנית באזור, אלא יש צורך בצמצום הגורמים המאפשרים לאיראן להמשיך לבסס את השפעתה האזורית בזירות השונות. בהקשר זה לא נכון להתייחס למגמת הדטנט במזרח התיכון ולשיפור הקשרים בין איראן וסוריה לבין מדינות ערב כאל התפתחות שלילית בלבד, המשקפת שינוי המאזן האזורי לטובת חזית ההתנגדות בהובלת איראן. אדרבה, תהליך זה עשוי להגביל את יכולתה של הרפובליקה האסלאמית להשתמש בעוצמתה ובשלוחיה נגד יריבותיה, בייחוד במפרץ, וכן לפתוח הזדמנויות להעמקת מעורבות כלכלית ומדינית של מדינות המפרץ בסוריה, שיכולה לצמצם בעתיד את תלותה בטהראן.

- האתגר הניצב בפני ישראל מכיוונה של איראן אינו מוגבל רק לפעילותה האזורית. אף כי קיים קשר בין מרכיבי האיום השונים (גרעין, התעצמות צבאית במערכי טק"ק וכטב"מים, חתרנות אזורית ותמיכה בטרור, סייבר וכדומה), יש להעדיף התמודדות נפרדת ובאמצעות כלים שונים עם כל אחד ממרכיבים אלה. עסקה כוללת שתטפל בכלל מרכיבי האתגר

הרב־ממדי מצד איראן אינה ריאלית, אינה משרתת בהכרח את האינטרסים של ישראל ואף עלולה להרחיק את ישראל מהשגת היעד העיקרי: מניעת נשק גרעיני בידי איראן.

- העוינות מצד הרפובליקה האסלאמית כלפי ישראל וארצות הברית נותרה עד היום אחת מאבני היסוד במדיניות החוץ האיראנית. עם זאת לא ניתן להתעלם מהשפעתה המשמעותית של מדיניות ישראל על תפיסתה כאיום מצד ההנהגה האיראנית ועל עיצובה ומימושה של האסטרטגיה האיראנית כלפי ישראל. אף כי ישראל לא הייתה הגורם היחידי או אף המרכזי שתרם לפיתוח תפיסות אסטרטגיות איראניות כדוגמת השימוש בשלוחים, הפעלת כלים א־סימטריים, "ההגנה קדימה" ו"העומק האסטרטגי", היא הפכה עם השנים לגורם מאיץ ומדברן להפעלתן בידי איראן אל מול האיומים הישראליים המתעצמים. לפיכך, כל דיון באסטרטגיה הישראלית הרצויה מול איראן מחייב הכרה בעובדה כי הפעולות הננקטות מצד ישראל עלולות להגביר אף יותר את החיכוך עם איראן ולדרבנה להאיץ את מאמציה ההתקפיים כלפי ישראל. אין משמעות הדבר שישראל צריכה להתעלם מהסכנות שבאיום האיראני ולאמץ גישה פסיבית מולן. ואולם על ישראל לקבל אחריות על מעשיה ולבחון אם ההתכתשות האלימה בינה לבין איראן היא גזרת גורל או שניתן לעצור את מסלול ההתנגשות, של ישראל יש תפקיד מרכזי בסלילתו.

- הידברות – ועל אחת כמה וכמה השלמה – בין ישראל לאיראן אינה עומדת בשלב זה על הפרק, וספק רב אם תהיה נכונות מצד הרפובליקה האסלאמית לקיים ערוצי הידברות כלשהם (ישירים או אף עקיפים) עם ישראל, כל עוד לא חל שינוי מהותי בהנהגה האיראנית ובתפיסת עולמה הבסיסית, השוללת את עצם קיומה של ישראל. גם לכתו של המנהיג ח'אמנהאי אינה צפויה בהכרח לשנות את עמדתה הבסיסית של הרפובליקה האסלאמית כלפי ישראל. האליטה הפוליטית הנוכחית באיראן מזוהה במידה רבה עם הזרם השמרני. רבים מיוצאי משמרות המהפכה המשולבים בה, בעיקר מקרב בוגרי מלחמת איראן–עיראק, גדלו באיראן ולא נחשפו כמעט לחינוך ולהשפעה מערביים. בתחום מדיניות החוץ הם מאמצים לעיתים קרובות גישה ניצית, לאומנית ומתריסה כלפי המערב, על בסיס השקפת עולם הגורסת כי המערב נמצא בתהליכי שקיעה, וכי על איראן לנקוט מדיניות תקיפה בחתירתה להשפעה אזורית ואף לעוצמה בינלאומית. עמדה זו עשויה להשפיע על מדיניות איראן בסוגיות חוץ מרכזיות, לרבות השאיפות האיראניות באזור. עם זאת, העימות המתמשך והמחריף בין ישראל ואיראן, הפיכתו מעימות עקיף (בעיקר באמצעות שלוחים) לעימות ישיר בזירות שונות והתייצבותה של איראן על סף

הגרעין הצבאי מחייבים בחינה מתמשכת ובלתי פוסקת בנוגע לאפשרות לגשש אל עבר איראן ואף לכוון ערוצי קשר – גם אם חשאיים ועקיפים – בין שתי המדינות, לשם העברת מסרים ודה־אסקלציה. הסכמי אברהם, נורמליזציה בין ישראל וערב הסעודית וההתקרבות בין איראן לכמה מדינות ערביות, שרובן מקיימות מערכת קשרים זו או אחרת עם ישראל – כל אלה עשויים לספק הזדמנויות חדשות גם בהקשר זה.

- בחינה מחודשת של האסטרטגיה הישראלית מול איראן תצטרך להביא בחשבון גם את השלכות המלחמה הנוכחית בעזה. המלחמה היא בבחינת רעידת אדמה אזורית שהשלכותיה לא יפסחו גם על איראן. הרפובליקה האסלאמית תידרש בעקבות המלחמה להעריך אם יש בה ובתוצאותיה כדי לשנות את מאזן הכוחות במזרח התיכון ולחייב אותה לשנות את מדיניות החוץ שלה בהתאם. ישראל מצידה תידרש לבחון לא רק כיצד ניתן לגבות מאיראן מחירים גבוהים יותר בעבור מדיניותה כלפיה, אלא גם כיצד לעצב מציאות אסטרטגית חדשה שתספק לאיראן הרבה פחות הזדמנויות לבסס את השפעתה בסמוך לגבולות ישראל. הצלחתה של איראן בקידום יעדיה המדיניים באזור תלויה במידה רבה בתוצאות המערכה. כישלון ישראלי בנטרול יכולותיו השלטוניות והצבאיות של חמאס וגלישה לסיטואציה של אנרכיה ממושכת ברצועת עזה עשויים לסייע לאיראן לשמר את השפעתה ולבלום את חידוש תהליך ההסדרה באזור. לעומת זאת, סילוק חמאס מעמדת השלטון תוך שלילת יכולותיו הצבאיות, כינון ממשל מעבר עד לקידום הסדרה פוליטית, תחילת שיקום עזה במעורבות קואליציה ערבית ובינלאומית וחידוש המגעים לנורמליזציה ישראלית-ערבית עשויים להוביל לעיצוב מציאות מדינית חדשה, שעשויה לצמצם את השפעת הציר הפרו־איראני ולערער את מעמדה האזורי של איראן. ברור עתה כי במערכה מול איראן ביום שאחרי המלחמה לא תוכל ישראל לפעול לבדה, והיא תצטרך לשתף פעולה הן עם ארצות הברית והן עם מדינות ערב המתונות במאמצים לפעול נגד האיום האיראני, על מרכיביו השונים.

איראן היא מדינת מפתח במזרח התיכון, הרואה בעולם הערבי זירה מרכזית לפעילותה. המלחמה בעזה שבה והמחישה את מרכזיותה ואת מידת ההשפעה של איראן, שפעלה לאתגר את ישראל וארצות הברית בכמה חזיתות במקביל, באמצעות רשת הארגונים השלוחים שטיפחה במשך שנים. השפעתה הגוברת של איראן היא אחד מסימני ההיכר של המזרח התיכון בעשורים האחרונים. התמורות הפוליטיות שהתחוללו בעולם הערבי בצל הטלטלה האזורית פתחו בפני הרפובליקה האסלאמית הזדמנויות חדשות להרחיב את השפעתה. עם זאת, איראן ניצבת גם בפני כמה מגבלות יסוד במאמציה לבסס את עצמה כגורם כוח משמעותי במרחב הערבי.

מזכר זה נועד לבחון את שורשי המעורבות האיראנית במזרח התיכון, את ההגיונות העומדים מאחורי פעילותה של איראן במרחב הערבי, את התפיסות האידיאולוגיות המכוונות אותה, את היעדים האסטרטגיים והאינטרסים המרכזיים המעצבים את מדיניותה האזורית ואת מאפייניה הבולטים.

איראן הייתה ונותרה כוח אזורי בולט ואין היא צפויה לחדול ממאמציה לבסס את השפעתה במזרח התיכון, הנתפסת בעיניה כחיונית למימוש האינטרסים הלאומיים שלה. על ישראל להגדיר מהם האינטרסים הביטחוניים החיוניים שלה אל מול המשך הפעילות האיראנית באזור. מדיניות ישראל צריכה להתבסס על יעדים ריאליים ובני השגה תוך הכרה בעוצמותיה וביכולותיה של איראן, לצד התחשבות במגבלות כוחה ובאילוצים הניצבים בפניה. ההתמודדות עם ההתבססות האיראנית באזור מחייבת שיתוף פעולה אזורי ובינלאומי במאמץ מתמשך לצמצם את הגורמים המאפשרים לאיראן לבסס את השפעתה בזירות השונות ותוך חתירה לעיצוב מציאות מדינית חדשה, שעשויה לצמצם את השפעת הציר הפרו-איראני.

ד"ר רז צימט הוא מומחה לאיראן במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) ובמרכז אליאנס ללימודים איראניים באוניברסיטת תל אביב, בעל תואר שני ושלישי בהיסטוריה של המזרח התיכון מטעם אוניברסיטת תל אביב. תחומי מחקרו המרכזיים הם פוליטיקה, חברה ומדיניות חוץ ברפובליקה האסלאמית של איראן. ספרו "איראן מבפנים: מדינה וחברה ברפובליקה האסלאמית" יצא לאור בשנת 2022 בהוצאת רסלינג.